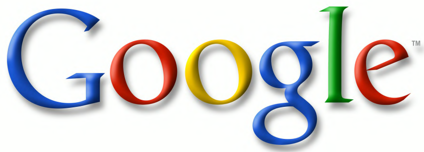






125

5C

Жорж Масперо.

СТАРИННА ІСТОРІЯ СХІДНІХ НАРОДІВ.

Том епрший.

З французького переклав

Онуфрій Пашук.



ЛЬВІВ, 1905.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКО - РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зареєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Зміст першого тому.

ст.

Перша книга.

Єгипет до наїзду пастухів.

I.

Ніль і Єгипет. — Походжене Єгиптян: номи. — Єгипет доісторичний; боги і божеські династії — Менес і тініцкі династії.

1. Ніль і Єгипет.

Перший подорожний, що звідав Єгипет, а бодай перший, що полишив опис своєї подорожі, Геродот із Галікарнасу, зібрав вражінє, яке зробила на нього ся дивовижна країна, в одно нераз цитоване реченє: „Єгипет, се дар Нілю“[1]). Єгипет, се мале пасмо родючої землї, розложене поперек пустинї, оаза, що тягнеть ся здовж берегів ріки, яка безустанно додає їй вохкости потрібної для веґетації. Треба видїти його в хвилї найнизшого стану води, на місяць перед лїтнім зворототом сонця, аби уявити собі, чим став ся-б Єпипет, колиб якийсь припадок позбавив його прогодівника-Нїлю. „Ніль звузив ся поміж своїми берегами так, що займає лише половину своєї

---

[1]) Геродот II, 7 запозичено правдоподібно від Гекатея Мілетського.

звичайної ширини, а його каламутні, болотяні, стоячі води ледви-не-ледви пливуть у ріжні сторони. Плоскі лави або відірвані маси чорного болота, вигрітого і перепаленого сонцем, творять дві греблї. Всьо иньше поза ними, се лише порох та суха земля, бо що-йно перестав віяти хамсін, вітер, що несе з собою пісок і віє сорок день. Крізь темно-сіру, осліпляючу та палючу атмосферу показують ся місцями пнї і галузє дерев, одначе їх листє так обліплене порохом, що з невеликого віддаленя його не можна зовсім відріжнити від пустинї, яка окружає їх довкола. Лише мозольним та тяжким наводнюванєм удаєть ся підтримувати сякий-такий позір зеленї в огородах пашї. В кінцї — і се перший знак, що звіщає кінець сеї страшної пори, — зриваєть ся північний вітер, грецькій Етезій, і сильно, а часами люто починає віяти весь день. Завдяки йому листє гаїв, якими засіяний Долїшнїй Єгипет, отрясаєть ся з пороху і відкриває свою зелену краску. Палку спеку сонця, яке тодї стоїть на найвисшій точцї свого бігу, зменьшує в саму пору вітер, що в сьому і в трьох дальших місяцях панує над цїлим Єгиптом. Незабаром у рїцї доконуєть ся зміна. На нїльоскопі у Каїрі оповіщують приріст на один або два цалї; вода тратить прозорість та сьвіжість, які ще вчора робили її смачним напоєм. Вона набирає зеленої, липкої, мутної краски напів соленої води міжзворотникових околиць, так що нїяке проціджуванє не в силї увільнити її від обридливого і нездорового болота, яке спричинює сю зміну. Явище з е л е н о г о Н і л ю походить, як говорять, від розлогих дрімучих вод, які річний вилив лишає на широких, піщаних рівнинах Судану, в південній Нубії. Вистоявши шість або більше місяців під зворотниковим сонцем, вона мішаєть ся з новою повінею і вертає назад у корито ріки. Щастє, що се явище

треває рідко більше як три або чотири дні, бо хоч як короткий сей час, то всеж нещасні, змушені пити воду з Нілю тоді, як він у сьому стані, дізнають нестерпних болїв шкірної пухлини. Тому то мешканці міст дбають уже заздалегідь про те, аби свої резервуари та цістерни наповнити ще чистою водою.

Від сеї хвилї ріка раптовно збільшаєть ся обємом і робить ся що раз каламутнійшою. Одначе тимчасом минає десять або дванацять днїв, поки настане останнє та найдивнїйше явище, яке представляє Ніль. Я спробую описати перші вражіня, які се явище зробило на мене. Було се при кінцї одної довгої та утяжливої, бодай на мою думку, ночи; в хвилї, коли я встав із дивана, на якім надармо силкував ся заснути, на палубі нашого корабля, затриманого тишою на серединї ріки напроти Бенїсуефа, міста Горішнього Єгипту, сонце як раз виринало горішнїм крайчиком свого кола понад пасмом арабських гір. Я здивував ся бачучи, як у хвилї, коли його проміне діткнуло ся води, повстав мигом пурпуровий відблиск. Інтензивність кольору зростала в міру того, як побільшала ся інтензивність сьвітла: навіть поки ще соняшний кружок виринув вповнї з поза пригірків, Ніль видавав ся немов посудиною повною крови. Думаючи, що се якась іллюзія, я мерщій зірвав ся і перехилив ся через поручє корабля, а те, що я побачив, впевнило мене у моїм першім вражіню. Ціла маса води була непрозора, темночервона і більше схожа на кров, ніж на всьо иньше, з чим я міг би був порівняти її. В тій самій хвилї я спостеріг, що за ніч ріка прибула на кілька цалів, а Араби пояснили менї, що се був червоний Ніль. Червоність і непрозорість води підлягають постійним змінам, як довго ріка трівае в тім незвичайнім станї. В деяких днях, коли приріст не перейде одного або двох цалів,

вода стаєть ся знов на-пів прозорою, не тратячи про те сеї темно-червоної краски, про яку я згадував. У ній нема вже зовсім сеї шкідливої мішанини, що в часї зеленого Нїлю; нїколи вода не буває здоровійша, смачнїйша та більше відсьвіжуюча, як підчас повенї. Бувають днї, в яких приріст стає скорійший, а наслїдком сього скількість нанесеного намулу перевисшає в Горішнїм Єгиптї скількість, яку зносить із собою яка будь иньша знана менї ріка; а навіть, і то при неоднїй нагодї, я міг завважити, що ся маса творила немалу перешкоду бистротї річної течії. Склянка води, яку я тодї зачер і на хвилю поставив, аби встояла ся, дала слїдуючі результати: горішня часть плину лишила сь зовсїм непрозорою, червоною мов кров, коли тимчасом близько четвертину склянки наповняв осад червоного болота. Значна часть сього намулу осїдаєть ся, заки приріст досягне Середнього і Долїшнього Єгипта, де я нїколи не бачив води Нїлю в подібнім станї.

Може у всїй природї нема веселїйшого виду над сей, який дає повінь Нїлю. День за днем, ніч за нічю каламутна ріка котить ся та розливаєть ся величаво по горячих пісках безмежних пустинь. Пливучи горі рікою, гнані північним вітром, ми майже що години чули, як якась гребля з болота западала ся з гуком; з руху всяких животин довкола місця, де почув ся був той гук, ми пізнавали, що Нїль розломив ще одну перешкоду і що його розгуляні води розносили житє та радість іще по однїй пустинї. З вражінь, що зберегли ся в моїй памяти, мало таких, яких спомин був би менї так приємний, як вражінє дізнане на вид Нїлю, коли він перший раз від свого щорічного внливу входив до одного з великих каналів. Уся природа кричить з радости. Люди, дїти, стада буйволів хлюпощуть ся в тих відсьвіжуючих водах, широкі хвилї несуть лави риб, яких луска

сріблить ся на сонці, а ріжнородне птаство хмарами громадить ся над рікою. І се сьвято природи не обмежаєть ся на найвизначнїйших істотах творіня. В хвилї, коли пісок при наближеню заплоднюючої води мокріє, він буквально оживлюєть ся і роїть ся міліонами комах. Повінь доходить до Мемфіса або Каіра кілька днїв перед лїтнім зворотом сонця; вона досягає найбільшої висоти і починає спадати коло нашого осїннього рівноденя. Майже в часї нашого зимового звороту сонця Ніль входить між свої береги і надягає на себе блакитно-ясну одіж. У тім відступі часу відбув ся засів, який кінчить ся тодї, як устає повінь. По веснї наступають зараз жнива, а збір відбуваєть ся звичайно ще поки зірветь ся хамсін або пісковий вітер. Так отже єгипетський рік дїлить ся на три пори: чотири місяцї засївів та зросту, що в приближеню відповідають нашому падолистови, грудневи, січневи і лютому; чотири місяцї жнив, які можна в той сам спосіб, хоч не зовсїм докладно, покласти на місяцї нашого календаря між мартом і червнем включно, і чотири місяцї повенї заповняють цикль єгипетського року [1])

Єгиптяни не знали жерела своєї ріки. Надармо їх побідні армії запускали ся на цїлї тижнї або й місяцї в погоню за чорними або кушітськими племенами: скрізь знаходили його однаково широким, повним та з однаково могучим бігом, як у своїй вітчинї. Була се не так ріка, як радше море, і морем вони називали його [2]). Жерцї не задумували ся довго вияснюючи його початок: він сходив із неба; на сьому сьвітї він був

---

[1]) Obsurn, The Monumental History of Egypt, t. 1. ст. 9—14.

[2]) В оповіданю про двох братів він завсїгди називаєть ся саumâ, côm, море.

образом небесної води, по якій плавали чайки богів; він родив ся між Елефантіне й Філе, між скелями катаракти, з двох незглублених пропастий, які називали ся Караті[1]). Його повені не були природним явищем: вони походили із сліз богині Ізиди і сьому божеському походженю завдячували свою силу. До сих побожних леґенд долучали ся тисячі чудесних оповідань, що кружили між народом. Оповідали, що мореплавці, які удавали ся до копалень Фараона, ідучи горі рікою, зайшли нарешті над незнане море, що полоскало край Пуаніт; середновічні арабські купці думали теж, що рікою Єгипту можна зайти до краю Зіндж і до індийського океану[2]). Се море було засіяне таємничими островами, подібними до тих зачарованих островів, які портуґальські та британські моряки бачили нераз на далекому краєвиді і які щезали, скоро лише наблизити ся до них. Замешкували їх істоти фантастичні, іноді жорстокі для розбитків, іноді знов зичливі. Хто раз увійшов туди, той не вертав ся більше; вони розпливали ся в воді і щезали в хвилях.

Давнійше вся єгипетська країна, відома сьогодня під назвою Дельти, була покрита морем: Середземне море полоскало своїми хвилями підніжє піскового плосковижа, на якім домінують великі піраміди, а Ніль кінчив ся недалеко на північ від того місця, де пізнійше зацвило місто Мемфіс. З часом земляні матерії, які він приносив із собою з абісинських гір, уклали ся на мілких місцях побережа в болотнисті лави і заповнили частину заливу; вони осідали ся в широких, багнистих площах, попереривaних озерами,

---

1) Геродот II, 28.

2) Quatremére, Memoires géographiques sur l' Ègypte et sur quelques contrèes voisines, t. II, ст. 186—182, за Масудім.

крізь які вода мусїла пробивати собі дорогу. Сї нові ґрунти, зміцнені морськими насипами, утворили першу Дельту, якої ріг сягав троха понизше Мемфісу, а кінцї майже пятнацять миль низше, в порічє Атрібіс. Потім продовжаючи дальше свою працю та приймаючи що раз нові верстви намулу, пасмо відсипів, яке відграничувало на півночи сю першу Дельту, звільна витискало море на північ, і опинило ся посеред суші, де його останки ще й доси вказують місцями напрям давнього побережа. Вже на початку історичного періода Ніль підігнав свої устя геть повисше нормальної лінії окружаючих берегів. Недалеко старинного села Керкасора він ділив ся на три гирла: пелюзійське звертало ся на північний схід і кінчило ся на пограничю сирийської пустинї; канопське прямувало на північний захід, полощучи крайнї стоки лібійської пустинї; себеннїтське, прямуючи в продовженю долини, бігло майже просто на північ і перетинало Дельту через середину[1]). Сї три великі рамена були сполучені зі собою сїткою штучних та природних каналів, із яких декотрі впадали просто до моря, і в ріжних історичних епохах творили неоднакове число Нїлевих усть, сім[2]) аж до чотирнацяти[3]). Замкнена ними трикутна рівнина, якої кожда частина була принесена зерно за зерном із глубини Африки, займає сьогодня близько 23.000 квадратових кільометрів поверхнї і більшає з кождим роком.

Жерцї, які з устних переказів знали первісний стан своєї вітчини, думали, що можна буде напевно означити протяг часу, якого потребувала ріка, аби довершити своєї працї. Вони оповідали

---

[1]) Геродот II, 17.
[2]) Геродот II, 17; Скілякс, Periplus §. 106; Страбон, XVII
[3]) Plinius, Histor. nat., X.

Геродотови, що Менес, перший король з людського роду, застав Єгипет майже зовсїм затоплений водою; море вдирало ся аж поза місце, де стояв Мемфіс, заливаючи всї сім номів (гептаноміду), а решта краю, винявши ном Теби, була нездоровим багном[1]). Вони дуже помиляли ся в своїй оцїнцї. Нїль підчас своїх щорічних виливів більшу часть сполосканого намулу лишає на прибережних полях і несе його чим раз меньше в міру як пливе далї, а поки дійде до моря, тратить найбільшу часть осїду. Низькі побережа, які що-йно формують ся, при виходї гирл каноп-ського і себеннїтського, зростають пересїчно одно на чотирнацять, друге на шіснацять гектарів у роцї: се значить пересїчний річний поступ для цїлого чола Дельти на один метр. Опираючи ся на сих даних можна було обчислити, що в теперішнїх услївях Нїль потребував би близько сїм сот сорок столїть, аби наповнити своє устє. Відкинувши се число, очевидячки переборщене, бо проґресивний хід намулів був давнїйше швидший у тих околицях нїж тепер, ми проте мусимо прийти до заключеня, що жерцї зовсїм не догадували ся дійсного віку свого краю. Дельта істнувала від давна вже при вступі на трон короля Менеса; а навіть може бути, що вона була вже зовсїм укінчена ще тодї, як єгипетська раса станула перший раз ногою в долинї, що стала її селитьбою.

Нїль не лише сотворив землю Єгипту; він означив також його загальний вигляд і рід його продукції. Долина, що вся вийшла з лона води, яка рік-річно заливає її на ново, може виживити лиш обмежене число ростинних родів. Ростуть тут сикомори і кілька родів акації та мімози; ґранатові дерева, тамаринди, морелї, дерева фі-

---

[1]) Геродот II, 4.

ґові украшали огороди, а персики на памятниках дванацятої династії доказують нам, що Діодор поповнив блуд приписуючи Персови Камбізови, буцїм то він перший впровадив се дерево[1]). Два роди пальми, дактиль і доум[2]), ростуть майже дико; але анї один із великих родів европейських дерев не дав заакліматизувати ся в части навідуваній старинними народами. З другого боку ростини водні розвивали ся тут незвичайно буйно і надавали країнї характеристичний вигляд. Взагалї їх не можна подибати здовж стрімких берегів, де глубінь води і сила струї не давали їм рости спокійно; одначе канали, озера та багна, які повінь полишає за собою, були ними буквально переповнені. Особливо два роди, папірус і льотус, здобули собі славу в Европі із за ролї, яку відграють у египетській історії, релїґії та в духовній і сьвітській лїтературі. Папірус ріс у стоячих водах Дельти і став ся містичним емблемом сеї околицї; льотус навпаки вибрано на символ Тебаіди. Старинні означували сею назвою ростини, що належали до трьох ріжних родів водяної рожі (Nymphaea). Два з поміж них, льотус білий і льотус блакитний, родять овочі формою досить схожі на маківки, а їх насїннї торбинки замикають у собі малі зеренця величини зерна проса. Третїй рід, Nymphaea nelumbo або рожевий ненюфар, описав дуже докладно Геродот. Він видає овоч на галузцї окремій від тої, на якій має цьвіт, і яка виходить від самого кореня; формою він „подібний до воскових плястрів пчіл", або прозаічнїйше, до губки до митя. В верхнїй части він має 20 або

---

1) Діодор I, 34.

2) Про третїй дуже рідкий рід, про який згадує ся в кількох документах, див. Loret, Recueil de travaux relatifs à la Philologie et à l' Archéologie égyptiennes et assyriennes t. III, ст. 21 і далї.

30 дїрок, із яких кожда має в собі одно зерно величини оливкової кістки, добре до їдженя чи то сьвіже, чи сушене[1]). Їх то власне старинні називали египетським бобом[2]). Так само, додає історик, варять річні парослї папірусу. Вирвавши його з багна відтинають вершок, який відкидуеть ся на бік, так що лишаеть ся решта завдовжки майже на локоть. Тим вони живлять ся і продають їх публично, делїкатнїщі їдять їх лише печені[3]). Сей „лїлієвий хлїб" був пошукуваним присмаком і фіґурував на королївських столах[4]); одначе, щоб там не говорив про се Геродот[5]), усе таки звичайною поживою народу були ріжні роди збіжа, як пшениця, ячмінь, сорґо (Holcus sorghum), олїра (Triticum spelta) і зея (Triticum monococcum), які египетська земля родила подостатком. Вика, лубінь, біб, тетерка (Cicer arietinum), сочевиця, кілька родів ріцінусу родили ся на полях. Виноград удавав ся на прочуд у деяких округах Дельти або Гептаноміди; дерево оливне було рідке і обмежене до кількох округів[6]).

Оба роди зьвірів, які тепер живуть на берегах Нїлю, кінь і верблюд[7]), не зображені на

[1]) Геродот II, 92.
[2]) Діодор I, 34.
[3]) Геродот II, 36.
[4]) Papyrus Anastasi IV, табл. XIV, фіґ. 1.
[5]) Геродот II, 36.
[6]) Страбон, кн.. XVII, 1. У каірськім музеї переховуеть ся справжнїй старинний гербарій Єгипту, зладжений д. Швайнфуртом, з цьвітами, зернами і галузками відкритими в гробах. Пор. Schweinfurt, La Flore de l' ancienne Égypte в Bulletin de l' Institute égyptien, 1882 і Revue scientifique ч. з 21. липня 1883.
[7]) Fr. Lenormant, Sur l' antiquité de l' Ane et du Cheval, стор. 2; Lefébure, Sur l' ancienneté du Cheval en Égypte, поміщ. у L' Annuaire de la Faculté des Lettres de Lyon, річник II, ст. 1—11 допускає, що кінь був відомий у Єгиптї під XII-ою династією і дуже правдоподібно ще й давнїйше Верблюд, здаєть ся, був запроваджений аж у початку римської епохи.

памятках найстарших династій; правдоподібно впроваджено їх пізно, вже по основаню королївства. Замісь них Єгиптяни мали кілька рас довгорогих волів, подібних до волів донґольських, кілька відмін овець, кіз і псів, лисопсів, рудих із острим носом, острокінчастими вухами, грубим хвостом, слюґі або великого гінчого пса з довгими та простими вухами, ямника і пса подібного до гієни[1]). Осел, з роду Африканець, заховав красу форм та жвавість темпераменту, якої зовсїм брак нашому европейському віслюкови[2]). Окрім тих родів домашнїх зьвірів перші еміґранти застали довговухого заяця, іхнаймона або фараонську миш (Herpestes ichneumon), незлїчену скількість антильоп, ґазель, альґазель, дефасси, себто антильопи з рогами в формі ліри, яких вони напів поосвоювали[3]); потім грізнїйших зьвірів, як дикого кота, вовка, шакаля, лиса, гієну пасмасту і гієну цятковану, леопарда, ґепарда, а в кінцї льва[4]), з яким без упину бороли ся і якого прогнали в пустиню[5]). Два величезні земноводи (амфібії), крокодиль і гіппопотам, жили на берегах Нілю, а наслїдком сього і доступ до них був небезпечний як для людий, так і для зьвірів. Гіппопотами, досить численні під першими королями, швидко зрідли завдяки завзятим переслїдуваням

[1]) Fr. Lenormant, Sur les animaux employés par les anciens Égyptiens à la chasse et à la guerre, стор. 2—5.

[2]) Fr. Lenormant, Notes d'un voyage en Égypte, ст. 17.

[3]) Hartmann, Zeitschrift für Ägyptische Sprache, 1864—1865.

[4]) Обовязком кождого короля було проганяти і нищити хижих зьвірів: Аменготеп III. убив двістї львів у перших десятьох роках свого панованя.

[5]) Fr. Lenormant, Sur les animaux employés par les anciens Égyptiens à la guerre, стор. 2—5.

і перенесли ся на багна Долїшнього Єгипту. Коло половини тринацятого столїтя по Христї істнїло там іще декілька осібників сього рода. Крокодиль, якого в деяких номах обожали та берегли, а в иньших погорджали та нищили, заховав ся аж до наших часів. „Шамполїон, переїздячи попри Кенéг, бачив з яких чотирнацять крокодилїв, зібраних разом на однім острівци „на нараду“. Колиж такий щасливий припадок не трапляєть ся тепер подорожному, то се тому, що крокодиль усуваєть ся що раз дальше на південь перед стрільним оружєм та бовтанєм паровиків, так що незабаром Нїль буде знати їх хиба через традицію“ [1]).

В Єгиптї живе богато всякої птиці, як орел, каня, крогулець, сокіл, яструб, кавка, сорока, голуб, куропатва і воробець. Білі і чорні ібіси, пелїкани, корморан, гуска, качка товплять ся по мілизнах і покривають острівцї великими та ріжноперими масами. Гуски і качки, яких освоєно вже дуже давно, наповняли подвіря підвладних Менеса і заступали місце курки, яка тодї була рідкістю[2]). Відноги та канали Дельти буквально кишать рибами, яких більша частина була смачною їдою: „червінка“ пелюзийських трясависк вигодувана в льотусї, плямиста барвінка штучних ставів, барвінка звичайна, змішана з „фагакою“[3]), остроніс з острокінчастою мордою, і велика прісно-

---

[1]) Mariette, Itinéraire des Invités ст. 175. Пророцтво Марієтта сповнило ся що до слова: на півночи від Ассуана нема вже анї одного крокодиля.

[2]) Brugsch, Ägyptische Gräberwelt, ст. 14 твердить, що давнї часи зовсїм не знали курки. А тимчасом у Бенї Гассан знайдено змальовані дві курки (Champollion, Notices, т. II, ст. 387).

[3]) Papyrus Anastasi III, табл. II. рис. 6—7. Пор. Maspero, Du Genre épistolaire, стор. 104 і далї.

водна черепаха. Фагаку винайшла природа мабуть у хвилї веселого настрою. Се подовгаста риба, яка може довільно надувати ся: коли надуеть ся над міру, а тягар її хребта переверне її до гори черевом, колихаеть ся і пливе навмання, до гори черевом засїяним шпичками, які надають їй вигляд їжа. В часї повенї вода опадаючи полишае її на намулї, на поталу птахам або людям або на забаву дїтям. В устях Нїлю плавае величезне число морських риб, які припливають сюди складати ікру в солодкій водї, і риби солодкої води, аби зложити свою ікру в морі.

Так отже все в Египтї порядкуеть ся після Нїлю: земля, її продукти, зьвірі які в нїм живуть та птицї, яких він живить. Египтяни відчували се краще всїх і оказували йому за се свою вдячність; вони вважали свою ріку богом, якого прозвали Гапі, і не могли нахвалити ся його добродійности.

Витай, о Нїлю, ти що з'являеш ся
на сїй землї!
Ти що приходиш в мирі, щоб дати
житє Египту.
Ти, що у темряві шлях свій скриваеш,
навіть в ту пору, як ми співаем
при́ходу твому хвалу́.

Витай, о хвиле, що розливаеш ся
скрізь по лугах
сонцем сотворених, ти що житє даеш
всьому, що спрагу терпить;
але своею небесною повінню
ти не бажаеш поїти пустиню.

Скоро ти сходиш, Ґабу, бог земний,
Влюбляеть ся в збіжа,
Напрі сиплѐ зерно́, Фта дае добробут
усім ремеслам.

Пане риб, скоро ти перейдеш водопад,
жаден птах не ушкоджує нив.

Творче хлїба, подавче ячменю,
що запевиює тривкість сьвятинь, —
скоро пальцї твої занехають свій труд, —
чи то біль їх заміг? —
і як стій міліони істот
знемагають в нуждї.

Чи то в небі самім знемагає ся він?
Зараз гинуть люди і самі боги,
і дуріють стада і землиця цїла,
і велике й мале зазнає лютих мук.

Та як вислуха бог всїх людий молитви́,
коли Ніль прибува,
ї стає ся для нас Хнуму, богом творце́м,
і здіймає ся в гору й росте,
земля втїшно скрика, рад усякий живіт,
кожді плечі вже сьміх потряса,
і хрумтить кождий зуб.

О ти давче добра і богатий на страви,
творче всякого блага,
пане всього живого насїня,
любий вибранцям всїм!
Коли станеш на свойому місцї,
твориш пашу скотам і кадило богам,
найсьвятїйше з усього творіня.

Як обійме обидва краї,
зараз повні вже житницї всї
і стоги завершені,
і добра в бідаків прибува.
Він усім подає, що хто в нього жадає,
не відмовить нікому.

Для нього не тешуть каміня
ні стату́й у подвійній короні;
він незримий; йому не несуть
ані жертв ні данин;
і не кличуть його таємничим глаголом,
і ніхто не зна його житла;

і ніякою силою книг чародійських
нам криївки його не знайти.
Жаден дім не вміщає тебе,
і ніхто в твоє серце не в силі проникнуть!
Та про те поколїня твоїх діточок
веселять ся тобою.

Ти пануєш, мов цар, а велїня твої
мають силу по цїлій землї,
непохитні вони над народом усїм
від півночі на юг, —
бо спиваєш ти сльози усїм із очий,
розсипаєш безмір своїх дарів[1]).



[1]) Papyrus Sallier II, таблиця XI, стовпець 6.

2. Походжене Єгиптян: номи.

Єгиптяни, здаєть ся, дуже вчасно затратили память про своє походжене. Звідки вони прийшли? З середини Африки, чи з нутра Азії? По однодушному майже сьвідоцтву старинних істориків вони належали до раси африканської, яка оселена спершу в Етіопії, над середнїм Нілем, потім ідучи за бігом ріки поволї дійшла аж до моря. Докази свої опирали на виразній схожости звичаїв і релїґії королївства Мерое зі звичаями та релїґією властивих Єгиптян[1]). Нинї без найменьшого сумніву знаємо, що Етіопія, бодай та, яку знали Греки, не лише не заселила Єгипту в початках історії, але що почавши від дванацятої династії Єгипет сам закладав у ній кольонії і протягом віків належала вона до королївства Фараонів. З другого боку Біблїя потверджує, що Мізраїм, син Хама, брат Етіопа і Канаана, прийшов із Мезопотамії, аби разом зі своїми дїтьми осїсти ся на берегах Нїлю[2]). Людім, найстарший з поміж них, уособляє властивих Єгиптян, Роту, або Роміту гієроґлїфічних написів. Анамім репрезентує досить добре велике племя Ану, яке в часах дісторичних за-

---

[1]) Diodorus Siculus III, 8.

[2]) Битія X, 3—6.

ложило північне Ону (Гелїополїс) і південне Ону (Гермонтіс). Лєгабім, се нарід лїбійський, що живе на захід від Нїлю; Нафтугім (No-Phtah) осїли ся на Дельтї на північ від Мемфісу; нарештї Патрузім (Patorisi— південна земля) замешкували теперішнїй Саїд між Мемфісом і першою катарактою[1]). Ся традиція, що виводить Єгиптян із Азії через суеський просмик, не була невідома кляситчним авторам, бо вже Плїнїй Старший приписує заснованє Гелїополїса Арабам[2]); одначе вона нїколи не мала такої популярности, як та, що спроваджувала їх із високоровенї Етіопії.

Походженє і етноґрафічна покревність Єгиптян були останнїми часами темою довгих дискусій. Вже подорожні XVII. і XVIII. віків, ошукані поверховністю деяких звироднїлих Коптів запевняли, що їх попередники в часах Фараонів мали набренїле обличє, очи краски волося, плоский ніс та грубі губи виявляли богато характеристичних рисів муриньскої раси. Сей блуд розповсюднений ще на початку XIX. столїтя, розвіяв ся безповоротно від часу, як французька комісія опублїкувала своє велике дїло Розглядаючи незлїчені репродукції статуй і плоскорізьб, яких повно в тій праці, пізнаємо, що нарід представлений на памятниках не мав нїчого спільного з Муринами, але за те мав велику схожість з гарними білими расами Европи і західної Азії. Нинї, по столїтнїх дослїдах та викопах нам зовсім не трудно уявити собі — не скажу сучасника Псаметіха і Сезостріса, але сучасника Хеопса, який працював над будовою

[1]) E. de Rougé Recherchex sux les monuments qu'on peut attribuer aux six premières dynasties de Manéthon. ст, 4—8; Ebers Äegypten und die Bücher Moses ст. 54..

[2]) Plinius H. N, VI, 29.

пірамід. Досить війти до музея і приглянути ся статуям давнього стилю, яких там стоять цїлі ряди. На перший погляд чуєть ся, що артист у зображеню голови та членів тїла силував ся надати їм повну подібність до своїх моделїв; далї, усунувши відтїнки, властиві кождій одиниці, ми без труду можемо віддїлити головні прикмети та типи раси. Один із них, присадкуватий та грубий відповідає досить добре котрому будь із тих, що переважають серед сучасних феллахів. Другий, що визначає людий із висших кляс, показує нам чоловіка високого, худого та стрункого. Його плечі були широкі і повні, груди вигнуті наперед, рамена сильні, круглі, закінчені ніжною рукою, бедра розвинені досить слабо, а ноги сухі; анатомічні деталї колїна і мязи литок зазначені досить міцно, як звичайно буває у більшої части народів-піхотинців; стопи довгі, тонкі, сплощені на кінцях наслїдком призвичаєня ходити босо. Голова, іноді занадто сильна для тїла, має звичайно вираз лагідний, а навіть інстинктово-сумний. Чоло квадратове, може троха занадто низьке, ніс короткий і грубий, очи великі, широко отворені, лиця заокруглені, губи грубі, але не виверненї; уста троха занадто широкі, мають усьміх резиґнації, майже болючий. Сї риси, спільні більшій части статуй старинної та середньої держави, тягнуть ся через усї епохи. Памятники вісїмнацятої династії, саітські і грецькі різьби, що артистичною красою так дуже перевисшають памятники старих династій, передають без значної зміни прімітивний тип. Сьогоднї, хоча висші кляси перемінили ся наслїдком многоразових звязків з чужинцями, все таки прості селяни майже скрізь заховали вигляд предків, і з дивом оглядає статуї Хефрена або кольоси Усіртазена неодин феллах, що серед Каіра по більше як чо-

тирох тисячах літ істнованя носить фізіономію тих старих Фараонів[1]).

Та хоча тип населеня означений докладно, то про те походженє елементів, що входять у його склад, ще й доси темне. Більшість сучасних фільольоґів уміщує його колиску в західній Азії[2]), не можучи одначе погодити ся що до шляху, яким воно дістало ся до Африки. Деякі думають, що воно вибрало найкоротшу дорогу, себто через суеський просмик[3]), одначе иньші визначують їм подорожі довші та більше скомплїковані: еміґранти мали перейти просмик Баб-ель-Мандеб і абісинські гори, потім зійшли здовж Нїлю і осїли ся між морем і першою катарактою[4]). Гіпотеза про чисто азийське походженє усуває значні трудности, бо з анатомічної точки погляду більша часть населеня дає нам усї риси білих націй, які в старину осїли на середземних склонах лїбій-

---

[1]) Одну з найгарнїйших деревляних статуй каірського музея прозвано Sheikh-el-Beled, бо в хвилї її відкритя була око в око подібна до Sheik-el-Beled'а зі Саккари. В „Monuments de l' art antique“ О Pee (Rayet) є кілька репродукцій памятників, де єгипетський тип схарактеризований дуже добре.

[2]) Думка, до якої прилучила ся більшість сучасних єгиптольоґів, як Brugsch, Ebers, Lauth, Lieblein, Ermann, Sethe, Steindorff наслїдком працї E. Rougé, Recherches sur les monuments qu'on peut attribuer aux six premières dynasties, ст. 1—11. Асиріольоґ Гоммель довів сю тезу до краю і в своїй дісертациї Der babylonische Ursprung der ägyptischen Kultur, 1892, ставить твердженє, що вся єгипетська цївілїзація і релїґія походить від цївілїзації та культів хальдейських, головно від культів міста Еріду.

[3]) E. de Rougé, Recherches, ст. 4; Brugsch, Geschichte Ägyptens, ст. 8; Wiedemann, Ägyptische Geschichte, ст. 21 і д.

[4]) Ebers, Ägypten und die Bücher Moses, ст. 41; Dümichen, Geschichte des alten Ägyptens, ст. 118, 119; Brugsch, Ägyptische Beiträge, в „Deutsche Revue“ 1881, ст. 41. Більше скомплїковані системи, які поки' що можна полишити на боцї, запропонували Lieblein і Petrie.

ської суші, і може самі прийшли з південної Европи; вони могли продерти ся в долину Нілю з заходу або з південного заходу[1]). В кінці деякі признають колискою Єгиптян осередок Африки[2]). Вони буцім то надибали в своїй новій вітчині чорну расу[3]), а пізнїйше певно одержали приріст азийських племен, які крізь пустиню протискали ся аж до трясависк Дельти. Щоб там хто думав собі про сї теорії, певне тут те, що ріжнородні предки знаних нам Єгиптян, заледво станули на берегах Нілю, стали ся добутком сього краю і з'асімілювали ся, як се звичайно бувало завсїгди від тодї з усїми чужинцями, які займали сей край. В хвилї, коли для нас розпочинаєть ся їх історія, пять або шість тисяч лїт перед нашою ерою, вони вже всї зілляли ся в один нарід, який мав одну і ту саму цівілїзацію і від одного кінця краю до другого говорив тим самим язиком.

Здаєть ся, що ся мова належала до тої самої родини, що мова берберийська та її діялекти або мало дослїджені мови, якими ще й доси послугують ся деякі племена єгипетської пустинї і Судану; і справдї виказано поважну схожість з язиком берберийським[4]) та з усїми язиками так званими семітськими. Не тілько велике число його коренїв належить до гебрейсько-арамейського типу, але навіть його граматична конституція виявляє богато зближень до язика гебрейського та сирийського. Один час у конюґації, найпростїй-

---

[1]) Теорія, якої держать ся натуралїсти і антропольоґи, такі як Гартман, Мортон, Гамі, а яку недавно розвив Серджі (Sergi) дуже детайлїчно.

[2]) Lortet, La Faune momifiée de l' ancienne Égypte, ст. 70—71.

[3]) Lepsius, Über die Annahme, у Zeitschrift für die Aegyptologie 1870, ст. 90 і д.

[4]) Сю думку піддержував я і Рошмонтé (Rochemontet); деінде я надїю ся розвинути її ширше.

ший і найдавнїйший з усїх, зложений при помочи заіменикових приставок тотожних із семітськими[1]). Заіменники, вживані за приставки, як також і самостійні, походять із тих самих коренїв і грають таку саму ролю в египетськім язицї, як і ві всїх семітських[2]). Не розводячи ся над сими зближенями, з яких деякі ще підлягають сумнївам, ми вже тепер можемо ствердити, що більша часть граматичних процедур, яких уживають язики семітські, віднаходить ся в мові египетській у менше розвиненім, зачатковім станї. Виходить, що мови египетська і семітські, належачи до одної ґрупи, зaранї відділили ся від себе в часї, коли їх граматичний устрій був іще в станї формованя. Розділені та підлягаючи ріжнородним впливам, вони поперетворяли свої спільні елементи дуже неоднаково. Коли мова египетська та иньші наріччя, які можнаб називати прото-семітськими, зупинили ся в своїм розвою, то властиві семітські мови розвивали ся далї протягом цїлих віків, поки дійшли до сеї форми, в якій тепер бачимо їх: „так, що коли заходять які відносини свояцтва між мовою Египту і мовами Азії, то всї відносини такі старі, що мусїли народови, який займає нас, полишити виразну фізіономію“ [3]).

В хвилї, коли племена прото-семітської мови зійшли в сей край, він мусїв представляти образ цїлковитої пустинї. Ріка, полишена власним химерам, зміняла без упину корито, в своїх виливах

---

[1]) Benfey, Über das Verhältniss der ägyptischen Sprachen zum semitischen Sprachstamm, Leipzig 1844. Сю теорію відновив Ерман і його головні ученики, Штайндорф і Сете, для яких египетська мова є лише язиком семітським, згладженим і зміненим у богатьох місцях наслїдком довгого уживаня.

[2]) Maspero, Mémoires de la Société de Linguistique de Paris, t. II, ст. 1—8.

[3]) E. de Rougé, Recherches, ст. 3; пор. Hommel, Die Semitischen Völker und Sprachen, t. I. p. 94 і I. 939 і д.

вона ніколи не досягала деяких закутків долини, що лишали ся непродуктивними; деінде знов вода вистоювала ся так довго, що земля робила ся заразливим багном. Дельта, на-пів залита солодкою водою, на-пів затоплена під филями Середземного моря, була безмежнїм багном, засіянимількома пісковими острівцями, вкритими папірусом, льотусом, величезними тростинами, крізь які рамена Нїлю промощували собі дорогу, ненастанно міняючи її. На обох берегах пустиня загортала все, чого рік-річно не заливала повінь: від безладної вегетації тропікальних намулів переходило ся безпосередно до найповнїйшої посухи. Звільна новоприбулї навчили ся регулювати свою ріку, побудували греблї та з помічю каналів рознесли врожайність аж до найдальших закутків краю. Єгипет вийшов із болота і в руцї чоловіка став країною, яка найкраще надавала ся для мирного розвою великої цївілїзації.

Період формації краю і нації тревав дуже довго, міріяди літ по вислову самих старинних, а три до чотирьох тисяч літ після найскромнїйших обчислень новочасних учених. Найновійші відкритя дали нам пізнати памятки тих перших Єгиптян і передали нам їх доми, гроби, знаряди і зброю, якою вони послугували ся. Вони жили в низьких хатах, збудованих із убитої землї або цегол сушених на сонцї; хата складала ся лише з одної квадратової або простокутної кімнати, і крім дверий не мала нїде иньшого отвору; тільки богаті мали доми на стілько просторі, що для піддержуваня даху треба було одної або двох колюмн. Рухоме добро складало ся з глиняної посуди лїпленої рукою, з кремяних ножів та шкрябачок, з тростинових або соломяних мат, двох камяних плит для меленя зерна, кількох скринь, кількох стільців і з кількох деревляних заголовків уживаних підчас сну замість

подушок. Звичайні гончарські вироби були грубі і майже ніколи не оздоблювані. Вони часто бувають у двох барвах: головна часть посуди з ясночервоної глини, вигладжена як шліфований камінь, а дно і шийка чорні, ще більше блискучі як червона часть. Частійше ґлязура буває одностайно жовта, а на ній червоним рисунком розмальовано цьвіти, пальми, струсї, ґазелї, кораблї в суміш із хвилястими лїніями.

Люди ходили майже голі, з винятком шляхти, яка носила шкіру пантери закинену через плече або обперезану довкола бедер на спосіб муринського фартуха. Вони намащували своє тіло оливою або товщем і в части татуували своє обличе; сей рід окраси заховав ся пізнїйше лише в низших верствах, одначе позістав звичай малювати лице та чорнити береги вій та рісниці. Дуже вчасно почали носити чорні та синї перуки замісь природного волося, а військова та духовна старшина затикала собі на чолї струсеві пера, аби відріжнити себе від своїх підвладних. З часом фартух із льняного, білого полотна заняв місце зьвірячої шкіри, яка від тодї була лише відзнакою жерців або князїв; довгий льняний плащ покривав увесь костюм, коли треба було вийти з дому. Одяг жінок був не богато більше скомплїкований від одягу мужчин: він складав ся головно з тїсної льняної сукнї, притримуваної на плечах двома шлийками; ся сукня не досягала до кісток. Наручниці і нашийники з кременя або слонової кости, з мушель, з кольорових зерен, з дивовижнїх камінців доповняли сю туалєту. Мужчини були узброєні в бердиші та деревляні або кістяні шаблї ріжної форми, в луки, стріли і списи, з кремяними або кістяними вістрями. До кидания каміня вживали пращі або бумеранґа. Давно перед початками історії крім каміня Єгиптяни навчили ся вживати металїв на зброю і знаряди; мідь, потім бронз, а вкінцї зелїзо розширили

ся між усїми клясами суспільности. Деревлянї і камяні зброї, булави, стріли, бердиші, бумеранґи вживали ся лише до польованя, і тільки шляхта чи духовенство заховали їх як емблеми власти або яко ритуальні знаряди. Риболовство і польоване достачали значну часть поживи; польовано арканом або „болею“ (шнуром з прикріпленою на кінцї кулею) на диких биків та ріжні роди ґазель, антильоп і кіз, що гуляли по болотах або по горах; в усякім разї тодї управляли вже ячмінь і просо, а осел, баран, коза, віл і свиня були вже домашнїми зьвірями. Єгиптяни доісторичних часів мали вже найбільшу частину рільничих, промислових і військових знарядів, які бачимо зображені на памятниках історичної епохи[1]).

Так отже властиво тим так мало відомим поколїням належить ся заслуга утвореня устрою і цівілїзації Єгипту. Виразна память про їх побут згасла вчасно, а лїтописцї фараонської доби, з тою інстинктовою наївністю, яка велить народам бачити в минувшинї кращий, щасливий стан, досить скоро почали вважати своїх на пів диких предків людьми побожними, привязаними до культу Горуса, що під безпосередною властю богів вели щасливе житє. Подїлені спершу на незалежні племена, сї слуги Горуса — Shamsou-Horou[2]) —

---

[1]) Се відбудоване найдавнїйшої знаної цівілїзації було по части здобутком студій Масперо про гієроглїфи і звичаї Єгипту Фараонів, по части з викопів, доконаних протягом останнїх лїт у доісторичних кладовищах краю. Звід усїх належних сюди звісток можна знайти в двох книгах М. Морґана: L' âge de la pierre en Égypte, та йогож Éthnographie préhistorique.

[2]) Lepsius, Denkm. III, 5 a; Dümichen, Bauurkunde der Tempelanlagen von Denderah, табл. XVI. пор. E. de Rougé, Recherches sur les monuments qu'on peut attribuer aux six premières dynasties de Manéthon, ст. 12, увага 1, ст. 165 і д.

осїдали купами по кілька громад здовж Нїлю, і утворили малі держави, з яких кожда рядила ся своїми законами і заховувала свій культ. З часом сї держави розплили ся в собі, так що лишили ся тільки два великі князївства, Єгипет Долїшнїй (To-mouri) або країна північи (To-méhi) на Дельтї, і Єгипет Горішнїй або країна півдня (To-rêsi) від рога Дельти аж до першої катаракти. Звязок під одним і тим самим скиптром творив „наслїдє Фараонів“ або край Кіміт, одначе він не затер зовсїм первісного подїлу; малі держави стали ся провінціями і дали початок адмінїстраційним округам, які Греки називали **номами**. Сї номи складали ся з одного або більше міст і доволї невеличкої теріторії[1]). Кождий із них складав ся з кількох округів: 1. столиця (nouît) і її передмістя, осїдок цивільної і військової адмінїстрації і осередок провінціяльної релїґії; 2. родючі землї (ouou), засївані збіжєм та заплоднювані що року повіню; 3. трясавини (pah'ou), на яких виливи Нїлю лишали глубокі стави, що їх годї було легко висушити; Єгиптяни, коли було можна, робили з них пасовиска і засївали на них льотус і папірус; 4. вкінцї канали проваджені з Нїлю для потреб рільництва і мореплавства[2]). На чолї цивільної, військової і релїґійної адмінїстрації стояли дїдичні князї (hak або haîti), які в деяких епохах творили справжнїй февдалїзм; пізнїйше їх місце заняли номархи, наставлювані безпосередно королем[3]). Власть релїґійну

---

[1]) Brugsch, Geographische Inschriften, t. I, ст. 93 і далї.

[2]) Jacques de Rougé, Textes géografiques du temple d' Edfou, ст. 29.

[3]) Lepsius, Denkmäler II, табл. 124—125. Пор. Brugsch, Geogr. Inschriften, t. I. ст. 111—116; Maspero, Une Enquête judiciaire á Thèbes, ст. 9. нота 1.

виконував під надзором князя або номарха великий жрець храма, якого гідність була раз виборна, то знов дідична. Мешканці ному платили королеви і його урядникам податок натурою, пропорціональний до обширу посіданої землї, якого поділ вимагав частих конскрипцій населеня і катастрів. Вони були змушені до певного рода бранки для військової служби і до панщини в цїли виконуваня публичних робіт, коли треба було відбудувати храм, збудувати твердиню, попровадити дорогу, поставити греблю або викопати канал.

Число номів бувало ріжне в ріжних часах. Більшість старинних істориків числила їх трицять шість[1]; египетські реєстри подають їх іноді сорок чотири, з тих двацять два для Горішнього Єгипту, а двацять два для Долїшнього[2]. Найбільше висунений на південь називав ся То-Хентіт (To-Khentît) і граничив з Нубією. Його столицею було місто Абу, у Греків Елефантіне, а пізнійше, за часів Римлян, Нубіт, Омбос. До нього належали разом з містом Суану (Сієне) два славні острови Сеномуіт (Bigéh) і Ляк (Лїляк, Піляк, по грецьки Філє), що стали ся сховищем для останнїх поган Єгипту проти переслїдувань з боку христіян. Далї йшли номи Тас-Гору (Апольоніт) з містами Добу (Apollinopolis Magna, Edfou) і Хуну (Сільсіліс) і ном Тен (Лятополїт). Столицею сього останнього був зразу Нехабіт, який Шамполїон ідентифікував з грецьким гбродом Ейлїтія. Назва Нехабіт вяжеть ся з важнїйшими подіями египетської історії. Під сімнацятою династією, в часї коли пастухи володїли Дельтою, незалежні князї

---

[1]) Діодор I, 44; Страбон, кн. XVII, 1; Плїній (H. N. V. 9. 9.) згадує про сорок три, а Птолемей (IV, 5) про сорок сім номів.

[2]) G. Brugsch, Geogr. Ischr., т. I, ст. 99.

півдня зробили з сього міста одну зі своїх кріпостий, а деколи навіть столицю. Правлїнє сим гόродом було повірюване князеви з королївської родини, який носив титул королївського сина з Нехабіту. Пізнїйше, в греко-римську добу Нехабіт, утративши свій блиск, уступив перше місце Санїтови (Лятополїс), теперішньому Есне[1]).

Виходячи з ному Тен входило ся до ному Усіт, грецького Фатіріт, де пишала ся столиця Апіт, Тапіт, стобрамні Теби Гомера, мешканє бога Амон-Ра, короля богів і творця сьвіта (Па-Амон, Diospolis Magna). Початок сього міста губить ся в сумерках часу; народні перекази зробили його земною вітчиною Озіріса[2]) і резиденцією одної[3]) з людських династій вчаснїйших від династій історичних. В часї свого розцьвіту Теби розкинули ся по обох берегах Нілю, від підніжа лібійських гір аж до підніжа гір арабських. Столиця Єгипту під девятьма наступаючими по собі династіями, від одинацятої аж до двацятої, потім позбавлена верховодства почавши від двацять першої династії, з часом здобувана і грабована по черзї Етіопами, Асирійцями і Персами, Теби були нарештї збурені Птолемеем Лятиром і до половини розвалило їх землетрясенє в 27-ім роцї перед Христом. На їх руїнах повстало велике число малозначучих сїл, які ще й досї істнують під арабськими назвами: Ель-Аксорен (Люксор) і Карнак на правім, Ґурна, Медінéт-Габу, Деір-ель-Багарі на лївім березї. Почавши від сеї епохи, головним місцем ному було Південне Ону або Гермонту (Гермонтіс), якого заснованє сягало доісторичних віків[4]).

---

[1]) Brugsch, Geogr. Inschr. t. I. ст. 178.
[2]) Тойже t. I., ст. 176.
[3]) Страбон XVII, 1.
[4]) Brugsch, Geogr. Inschriften. t. I, 192—195.

На північ від Теб, на правім березї ріки лежали ном Гаруї (Коптіт) з містом Кубті, (Коптос), одною з найславнїйших фортець та найвизначнїйших ярмаркових місць у Горішнім Єгиптї; на лївім березї ном Тентіріт з містом Таріріт (Тентіріс, Дендера); на обох берегах ном Гасехох (Діосполїт) і Тініт, якого столицею було спершу Тіні, а пізнїйше Абуду (Абидос). Абидос був одним із найславнїйших міст Єгипту. Страбон, який звідав його, коли воно було в цїлковитім занепадї, оповідає, що колись воно займало друге місце і справдї крім Теб я не знаю міста, про яке частїйше згадувалиб ріжнородні памятники. Не тому, що буцїм то воно було просторе і многолюдне: стїснене між пустинею і каналом пущеним із Нїлю, воно вкривало між теперішнїми селами Ель-Харбе і Гарабат-ель-Мадфуне дуже вузеньке пасмо землї і не могло нїколи розвернути ся свобідно. Його загально поважали тому, що се було сьвяте місто. Його храми були славні, його бог Озіріс зазнавав загального почитаня, його празники сьвятковано по всїм Єгиптї; богачі з иньших номів уважали собі за честь поставити в його храмі памятковий стовп (stéle) біля гробу Озіріса. Під панованем Птолемеїв Абидос утратив своє становище і першенство, які перейшли на місточко Суї (Сиїс, Псуї, Псої), що збільшене і заселене Птолемеєм Сотером прибрало назву Птолемаіди[2]).

Номи середнього Єгипту, між Абидосом і Мемфісом, які нїколи не осягнули тривкої переваги, заважили немало в судьбі краю[3]). Напов-

---

[1]) Страбон, кн. XVI, гл. 1.

[2]) Corpus inscriptionum graecarum, ч. 4925.

[3]) Сїм тих номів відірваних від Горішнього Єгипту і злучених під одним правлїнем творили в римську добу провінцію Гептаноміду.

нені множеством людности, засіяні твердинями розложеними дуже корисно на ріжних раменах Нілю, вони могли по вподобі перервати комунікацію між Тебами і Мемфісом або зупинити на довгий час похід армій. Зараз із самого початку зустрічаємо ся з ними на правім березї ріки біля Апу або Хміну (Панополїс або Хемміс) у номі Хміну. В нім обожали Міну, а Греки ошукані схожістю звука думали, що в однім із титулів сього бога, Пегріру або Пегрісу, „гонець“, містить ся імя їх героя Персея[1]). Понизше, все на правім березї, йшли міста Тукау і Пагарнубуі в номі Дуф (Антеополїт) [2]); на лївім березї в номі Баалю (Гипселїт) твердиня Шашотпу (Шотп)[3]), а в номі Вижнім Іотефі (Іотеф - хонт, Дїкополїт), знатний город Сіут (Лїконполїс, Осіут[4]). Відси переходило ся в Нижній Іотеф (Іотеф пог'у), де за часів фараонських столицею був Кусіт (Кусе): в грекоримську добу теріторія сього ному була розділена між дві сусїдні провінції[5]).

Старинні назви Гермополїса були Хмуну, город вісьмох богів, і Уну, город бога Заяця[6]). Се була столиця нома Уну (Гермополїт), що лежав одалїк від Нілю і близь каналу прозваного сьогодня Багр-Юсуф. Був се один із найстарших городів Єгипту; він був видовищем одної побіди Горуса над Сітом, а його бог-епонїм Тот брав славну участь у Озірісових війнах. Його теріторія межувала на північ і захід із теріторією

---

[1]) Геродот II, 91.
[2]) Jacques de Rougé, Revue archeologique, juillet 1870, ст. 5—6.
[3]) Тамже ст. 1 і далї.
[4]) Brugsch, Griech. Inschr. 1, 217—219.
[5]) Jacques de Rougé, ст. 12—15.
[6]) Brugsch, Dictionnaire géographique, 749.

нома Мігіт[1]) одного з наймогутнійших номів Тебаіди. Його столицею був Гібону (Мініе), але він мав іще богато иньших славних місцевостий, як Нофірус (Етлїдем), Монаіт-Хуфу, Гауеріт. Монаіт-Хуфу заснував або збільшив Хуфу (Хеопс); місто процвитало ще під дванацятою династією і було тоді колискою одної провінціяльної династії. На північ від Мігіту, а на східнім березї ріки тягли ся два номи: Па з столицею Габону (Гіппонон[2]) і Матону (Афродіт) з обскурним містом Па Нїбтепаге (Афродітополїс, Атф'є). На західнім березї, між Нїлем і хребтом лїбійських гір ном Уабу (Оксіррінхіт) з головним містом Памазіт (Оксіррінхос, Пемс'є), ном Вижнїй Нугіт (Гераклеополїт) зі столицею Гахнїнсу або Гнес (Heracleopolis Magna), в кінцї ном Нижнїй Нугіт[3]), до якого долучували країну Тош або країну озера Мірі (Фаюм). Нугіт Нижнїй мав город Мірітум або Мітум (Мейдум) у стіп лїбійських гір. В греко-римську добу він уже не істнїв; частину його теріторії, що тягла ся між Нїлем і горою, прилучено до ному Гераклеополїт; Фаюм утворив новий ном Арсіноіт, якого столицею від тодї став Крокодільополїс, старинне Шоду.

Кілька кільометрів на північ від Мітум переходило ся границю Долїшнього Єгипту і вступало ся в округ Білого-Муру (Анбу-гаіт, Мемфіт), проходило ся по під мурами Тітоуі, одного з заборол Дельти проти нападів із полудня, і виходило ся перед Маннофрі (Мемфіс). Мемфіс, місто бога Фта, Гакуфта, від якого Греки вивели назву Єгипту[4]), був одним із найсильнійших городів у краю. Він складав ся зі старого міста

[1]) Jacques de Rougé, Revue archéologique, février 1872, ст. 68.
[2]) Jacques de Rougé, loc. cit. ст. 76.
[3]) Id. ст. 76—80
[4]) Brugsch, Griech. Inschriften I, 83.

Білого-Муру, де стояв великий храм Фта, і з кількох дільниць, із котрих головна Анхтоуі, в перську добу стала ся улюбленим побутом чужинців, особливо Фенїкійців[1]). Підкопаний розцьвітом Александрії, Мемфіс упав до решти наслідком заснованя Каіра; під пlivнованєм султанів Мамелюків він був лише понурим полем звалищ. „Мимо величезного простору сього міста і високої старини, якої воно сягає, його останки представляють очам глядачів збірку чудес, яка бентежить розум і яку надармо силував ся-б описати найвимовнїщий язик. Камінє повалених будинків заповнює в довж і в шир усю місцевість; декуди видно ще шматки незвалених мурів, збудованих із тих великих каменів, про які я згадував; де-інде лишили ся тільки основи або купи звалищ. Я бачив лук одної дуже високої брами, якої оба бічні мури утворені кождий з одного однїського каменя, а горішнє склепінє, теж з одного каменя, впало перед брамою... Руїни Мемфісу займають пів дня ходу в усї сторони“[2]). Так говорив Абдаллятіф у тринацятім віцї. Від часу його відвідин частина сих звалищ, використаних як каменоломи, послужила до будови домів Каіра і сусїднїх місточок, решту затопив намул ріки.

Близь верхнього рога Дельти, на лївім березї Нїлю і на пограничу лібійської пустинї старинні клали ном Лєтополїт зі столицею Сохміт (Лєтополїс) і Керкасор[3]); на правім березї і на пограничу арабської пустинї ном Гелїополїт Північне Ону, грецьке Гелїополїт, було його столицею. Положене на штучнім насипі Ону займало лише досить вузку поверхню і не мало числен-

[1]) Геродот, III, 91. *ἐν τῷ λευκῷ τείχεϊ τῷ ἐν Μέμφι.* Пор. Brugsch, Zeitschrift für Ägyptische Sprache, p. 1863. ст. 9.
[2]) Abdallatif (переклад Sacy) II, 4.
[3]) Brugsch, Griech. Inschr. т. I, ст. 213—244.

ного населеня; про те воно було одною з релїґійних столиць Єгипту і місцем славної на весь сьвіт теольоґічної школи. Після грецьких переказів Сольон, Пітаґорас, Плятон, Евдокс провели в нїй по кілька років свого житя на студіях єгипетської науки і фільозофії. Два сусїдні села, Агу і Габенбен (єгипетський Вавилон) відіграли деяку ролю підчас воєн Озіріса і були славними храмовими місцями. На берегах Нїлю здіймало ся Тарою, положене майже напроти Мемфісу; його каменоломи, отворені королями перших династій, експлюатовано майже без перерви аж до арабських часів. Греки називали його Троєю і твердили, що його побудували троянські бранцї, так як суміжний із ним єгипетський Вавилон мали побудувати вавилонські бранцї[1]). Номенклятура иньших провінцій Дельти ще не означена зовсїм на певно і тому не хочу подавати її подрібно. Вистарчить менї навести: на канопській відногї Нїлю на правім березї лежав Саі (Саіс) у номі Саіт; між відногами канопською і себенїтською Ксоу (Ксоіс) і Паузіт (Буто), се останнє місто в номі Амі Нижмїм або Патонузіт (Фтенеот)[2]); на себенїтській відногї на лївім березї Тебнутір (Себенніт), на правім березї Гатріб (Атрібіс); між відногою себенїтською і пелюзийською Фінїбдіді або Діду (Мендес) і Таніс. Поза пелюзийською відногою, між Нїлем і пустинею, розложила ся кріпость Зару на границї Єгипту від сторони Сирії; вона, здаєть ся, відповідає місту Селле клясичних ґеоґрафів[3]). Міста Дельти, не вважаючи

---

[1]) Діодор Сицилїйський I, 56; Страбон, XVII. гл. I. Пор. про Тарію Brugsch, Zeitschr., 1867. ст. 89—95.

[2]) Brugsch, Zeitschrift, 1871. ст. 11—13.

[3]) Потожсамленя пропоновані Бруґшем у його Dictionnaire géographique для сього міста і для сусїднїх міст були досить сильно захитані викопами Навіля і Петрі доконаними в Тель-ель-Масхута від 1883 до 1890 р. Ґеоґрафію старинного Єгипту обробив майстерно Й. Діміхен у першім томі своєї Geschichte des alten Ägyptens (1880—1884), а томож Ж. де Руже.

на їх давнину і богацтво, мали довгий час дуже невеликий вплив на судьбу Єгипту. Із перших двацяти династій вони дали Єгиптови лиш одну чотирнацяту, що походила з Ксоіс, тай то вона малозначна. Коло одинацятого віку вони дійшли до полїтичного житя та переваги хиба тим, що від них вийшов упадок краю, який вони прискорили своїми ненастанними супірництвами. Засноване Навкратіса, а особливо Александрії зруйнувало їх до того ступня, що в першім віцї нашої ери більшість їх звела ся до стану простих місточок.



3. Єгипет передісторичний.

Боги і божеські династії.

Памятники показують нам, що вже від часу перших династій кождий ном мав своїх окремих богів, які по найбільшій части ще нам мало відомі: на катарактах обожали Хнуму, в Тінїсі Ангурі, в Геліополїсї Ра, в Мендесї Озіріса. Не знаємо нїчого про те, чим первісно були сї божества, чи Єгиптяни принесли їх усїх зі своєї первісної вітчини, або чи богато їх народило ся в болотах Нїлю; в хвилї, коли ми подибуємо їх уперве, їх форма улягла глубокій переміні наслїдком дїланя столїть і вони не мали вже в собі всїх рисів своєї первісної природи. О скілько можна судити, вони дїлили ся на три ґрупи ріжного походженя: боги померших, боги елементарні і боги сонячні. Сокаріс, Озіріс і Ізіс, Анубіс, Нефтис були почитані поперед усього як опікуни над помершими. Богами елементарними являють ся: Габу-земля, Нуіт-небо, Ну-первісний океан, Гапі-Ніль; сюди належать правдоподібно також такі боги як Совку, Сіт-Тіфон, Гароеріс, Фта, яких історії ми майже зовсїм не знаємо. Між богами соняшними треба згадати передівсїм Ра-сонце, Атону-соняшний кружок, Шу, Ангурі й Амона. В найдавнїйших релїґійних текстах, які заховали ся до

наших часів, більшість сих істот є властиво лише полїтичними або ґеоґрафічними дублєтами одні одних. Сокаріс, се пан померших у Мемфісї, так як Озіріс був ним в иньших місцевостях, і Сокаріс ріжнив ся від Озіріса тільки відтїнками льокального культу; там де обожали сонце під назвою Ра, там спершу не обожали його зовсїм під назвою Шу. Всї три ґрупи мали з разу здібности та атрибути різко відділені; вони доповняли один другого, одначе не мішали ся з собою. Той самий ном міг мати своїх богів соняшних, своїх богів елементарних і своїх богів померших; одначе не було ще божеств, у яких ідея сонця і сил природи була змішана з ідеєю смерти.

Здаєть ся, що головний патрон кождого нома не конче мусїв мати форму мужеську. В неодній місцевости богиня займала найвисше місце: Гатор у Дендері, Ніт у Саісї, Нехабіт у Ель-Кабі. В иньших місцевостях бог не був одиноким, лише дїлив ся на дві особи-близнята, обі мужеські, як Ангурі-Шу в Тінісї, або одна мужеська а друга жінока, як Шу-Тафнуіт у Геліополісї. Зрештою вони не любили самоти, лучили ся в родини на взір того, що дїяло ся на землї; кождий із них женив ся по вподобі, мав сина і так повставала трійця. З бога Фта і богинї Сохіт народив ся Нефертуму, з Озіріса й Ізиди Гарпохрат, Горус-дитина, а довкола кождої трійцї ґрупували ся другорядні боги міста. Зрештою кожда трійця заховувала характер божества, що сотворило її: коли богиня взяла собі мужа, тодї вона була головною особою; а коли бог узяв жінку, тодї він і дальше займав перше місце. В Дендері муж богинї Гатор був лише відблиском своєї жінки, а в Тебах Мут, жінка Амона, була лише жіночим протиставленєм Амона. Наслїдком зовсїм природного розвою дійшло до того, що сина, який походив від батька й матери, вважали ідентичним

з його обома родичами; через се батько, мати і дитина замісь бути трьома ріжними божествами, могли бути лише трьома постатями того самого божества. Кождий ном виковував собі бога в трьох особах, про яких істноване сьвідчать найдавнїйші памятки: вони називали їх бог, один бог, бог одинокий. Одначе сей один бог не був нїколи просто богом[1]). Одинокий бог, се одинокий бог Амон, одинокий бог Фта, одинокий бог Озіріс, с. є. певна означена істота, що мала власну личність, імя, атрибути, одяг, члени, родину, се був чоловік безмірно досконалїйший від людий. Він має подобу королїв сеї землї, а його власть, так як власть усїх королїв, обмежена властю сусїднїх королїв. Розуміне його єдности є отже ґеоґрафічне і полїтичне що найменше в такій мірі, як релїґійне. Ра, одинокий бог у Гелїополїсї, се не той сам, що Амон, одинокий бог у Тебах. Єгиптянин із Теб голосив єдність Амона виключаючи Ра, а Єгиптянин із Гелїополїса голосив єдність Ра виключаючи Амона. Але єдність кождого з сих одиноких богів, хоч абсолютна на просторі його домени, не перепиняла істнованя иньших богів. Мешканець міста Гелїополїса говорив собі, що кінець кінцем Амон також могучий бог, хоч і низший від Ра, і в своїй совісти заховував для нього частину пошани. Кождий одинокий бог у такім розуміню був лише одиноким богом ному або міста, noutir nouiti, а не одиноким богом нациї, узнаним за такого в цїлім краю[2]).

Найчастїйше богів з'ображують у людській подобі, одягнених так як чоловік, з емблемами їх

---

[1]) Lepage-Renouf, Lectures on the Origin and Growth of Religion as illustrated by the Religion of Ancient Egypt, Льондон, 1880 ст. 99.

[2]) Maspero в Revue de l'histoire des Religions, 1880, ст. 125—126.

власти в руці. Одним наділено красу: Фта і Гатор славлять ся як гарні з лиця; иньші, се справжні почвари і показують перед нашими очима ріжні каліцтва: Фта зображуєть ся іноді дитиною з покривленими кістками[1]), Бісу жорстоким карликом. Побіч сих богів з людським видом памятники показують нам волів, крогульців, ібісів, вужів, до яких молять ся так само, а навіть більше, ніж до иньших. В самій річи старинний Єгипет віддавав зьвірям божеську почесть і кождий ном побіч свого бога-чоловіка живив бога-зьвіря, якого велів почитати вірним[2]). Тот був песиголовець (малпа) або ібіс, Горус крогулець, Совку крокодиль, Гармахіс сфінкс з тілом льва а людською головою, Амон гуска гарно оперена, Анубіс шакаль[3]). Всї ті зьвірі були зразу обожані як зьвірі; одних, як льва, сфінкса, крокодиля обожали тому, що їх бояли ся і признавали їм силу, відвагу, проворність більшу від людської; иньших, як вола, гуску, барана чтили тому, що вони служили чоловікови і улекшували йому житє. Пізнїйше первісна ідея змінила ся, принаймнї між теольоґами, і зьвір перестав бути богом, аби стати мешканєм, живою посудиною, тілом, у яке боги, так сказати, внесли частину свого божества. Крогулець був воплоченєм Горуса, але не самим Горусом, шакаль і віл були воплоченєм Анубіса і Фта, але не Анубісом і Фта. Від того часу зображувано богів без ріжниції, раз під звірячою, то знов під людською формою, а навіть часто під формою мішаною, де складники людські і зьвірячі були по-

---

[1]) Dr. Parrot, Sur l'origine de l'une des formes du dieu Phtah в Recueil des travaux, т. II, ст. 129—133

[2]) Maspero в Revue de l'Historie des Religions, 1880 т. I. ст. 121.

[3]) Maspero, Notes sur quelques points de Grammaire et d'Histoire в Recueil de travaux т. II. ст. 115. Дивись лїсту сьвятих зьвірів у Партея: De Iside et Osiride, ст. 260 і д. і в Erdkunde des alten Aegyptens, табл. XVI.

складані в ріжних пропорціях. Горус напр. являеть ся раз чоловіком, то знов крогульцем, або крогульцем з людською головою, або чоловіком з головою крогульця. Під сими чотирма формами він Горус і не є той сам під одною з них, як під иньшою. Инколи абсорбоване бога - зьвіря богом-чоловіком опирало ся простій грі слів: Сіт-Тифон відповідав гіппопотамови тому, що по египетськи Тифон називав ся Тобгу, а гіппопотам Тобу[1]).

Деякі боги - зьвірі зазнавали долї богів-людий, з якими були злучені, і їх обожали по всім краю: скарабея Фта, ібіса і кінокефаля Тота, крогульця Горуса, шакаля Анубіса. Иньші величані в однім номі, були переслїдувані де інде. Мешканцї Елефантини вбивали крокодиля, а навпаки, жерцї Теб і Шоду „вибирали з них найгарнїйшого і годували його, навчивши його вперед їсти з руки. Вони начіпляли йому на вуха перстенї з золота або з емалїованої глини, а на переднї лаби закладали наручницї“.[2])

„Наш господар узяв паляницї, смажену рибу і напій настояний на меду, а потім пішов з нами до озера. Зьвір лежав на березї; до нього підійшли жерцї, і два з них отворили його пащу, а третїй кидав до неї перше паляницї, потім печене, а вкінцї влив у нього напій. Потім крокодиль влїз у воду і поплив, аби покласти ся на противнім березї. Та ось иньший чужинець надійшов з подібною жертвою, жерцї взяли його з собою, обійшли довкола озера, а віднайшовши

---

[1]) Перший учений, що показав фетишистичний характер египетської релїгії, був М. Пічман (Pietschmann, Der ägyptische Fetischdienst und Götterglaube в Zeitschrift für Ethnologie 1878, ст. 153 і далї).

[2]) Геродот II, 69.

крокодиля втелющили йому жертву таким самим способом“[1]).Культ сьвятих зьвірів коштував стільки саме, що й культ богів у людській подобі. Не рідко можна було побачити, як не один богач видавав ціле або половину свого майна, аби справити такому зьвірю величавий похорон[2]). Їх смерть була публичною жалобою для цілого нома, інколи для цілого Єгипту; їх убійство було смертельним злочином. Коли який туболець або чужинець убив одного з них, хоч би навіть через неввагу, то іноді жерцям удавало ся охоронити винуватого перед лютістю населеня в той спосіб, що накладали на нього покуту; та найчастійше їх посередництво не було в силї спасти його. В часї, коли Діодор Сицилійський подорожував по Єгиптї, коло половини першого столїтя перед нашою ерою, один Італїєць, осїлий в Александрії, вбив припадково кота. Зараз зібрала ся юрба народу, зловила його і розірвала на куснї, не вважаючи на те, що він був римським горожанином та що за ним вставлював ся король, який залежав від Риму і побоював ся за свою корону[3]).

Найславнїйші сьвяті зьвірі були: віл Мневіс і птах Бону (Фенїкс) у Гелїополї; цап у Мендесї і віл Гапі в Мемфісї. Цап із Мендесу був „душею Озіріса“, віл Мневіс „душею бога Ра“. Після оповідань Греків Фенїкс вилїтав що пятьсот лїт зі сходу і замешкував у храмі бога Ра. Деякі твердили, що він приносив із собою тїло свого батька, намочене в мірті. Иньші говорили, що він прилїтав, щоб спалити себе на стосї з мірри і пахучих дров, аби відродити ся зі свого попелу і відлетїти як найскорше назад до своєї

---

[1]) Страбон XVII, 1.
[2]) Діодор I, 84.
[3]) Діодор I, 83.

східного вітчини¹). В знаменах Бону був рід чапли, якої голова була украшена двома довгими пові-ниючими перами. Його вважали знаменем Озіріса, так як ібіса знаменем Тота, а крагульця знаменем Горуса.

Бик Апіс став ся нарешті в очах Египтян найповнійшим виразом божества в зьвірячім тілї. Він походив зараз від Озіріса і Фта; тому то й називали його „другим житєм Фта" і „Озірісом"²). Він не мав батька, але промінь сьвітла падав з неба і запліднював ялівку, яка родила його і яка потім не могла більше телити ся³). Він мусїв бути чорний, на чолі мати білу трикутну пляму, а на хребтї постать нетруба або орла з розпростертими крилами, а на язицї образ скарабея; волосє на його хвостї було двояке. „Скарабей, нетруб і всї иньші знаки, на які клали велику вагу, в дїйсности не істніли. Жерцї втаємничені в містерії Апіса знали про них без сумнїву і вміли добачати в них символи, яких домагали ся від божеського зьвіря, майже так само, як астрономи знаходять у деяких розкладах зьвізд зариси дракона, ліри і медведицї"⁴). Він жив у Мемфісї в каплицї, яка притикала до великого храму Фта, і там приймав від жерцїв божеські почести. Він давав ворожбу приватним людям, які приходили радити ся його, а дїтий, які наближали ся до нього, наповняв пророчим вітхненєм⁵).

Вік його житя не сьмів переступити певного числа лїт, назначеного релїґійними правилами;

¹) Геродот II, 73.
²) De Iside, гл. 20; Strabon, XVI, 1.
³) Геродот, III, 27. Пор. Помпоній Мела, I, 9; Плиній, H. N. VIII, 46.
⁴) Mariette, Renseignements sur les Apis у Bulletin archéologique de l'Athenaeum français, 1855 ст. 54.
⁵) Плиній, H. N. VIII гл. 4, нач. 6.

коли йому минуло двацять пять літ, тоді жерці топили його в криниці посьвяченій сонцю. Се правило, якого остро перестерігано в римську добу, ще не істніло, або ще не заховувало ся остро за часів фараонських, бо оба Гапі сучасні двацять другій династії жили довше, як по двацять шість літ[1]). Померший Гапі ставав ся Озірісом і прибирав назву Осор-Гапі, Озіріс-Апіс, від якої Греки вивели назву свого Сараціса. З початку кождий сьвятий зьвір мав свій власний гріб у тій части мемфійської некрополї, яку Греки називали Серапейон. Вона складала ся з будиночка украшеного плоскорізьбами, під яким містила ся квадратова кімната з низькою стелею. В половині панованя Рамзеса II. місце окремих каплиць заняли спільні кладовища. В скалї вижолоблювано ґалерію довгу на яких сто метрів, а по обох її боках вибивали з часом по чотирнацять досить неформних кімнат, одну при другій; пізнійше число ґалерій і кімнат збільшало ся в міру того, як заходила потреба. Коли мумію Гапі поставлено до гробу, тодї робітники замуровували до нього вхід; але паломники або побожні мали звичай вставляти чи то в сам мур, що замикав печеру, чи то в сумежну скальну стїну один або більше стовпів (στέλη), на яких було виписане їх імя і молитва до помершого Гапі. Сей культ, установлений другим королем другої династії, трівав аж до останнїх днів Єгипту[2]). Потім жерцї розсипали ся, гроби обграбовано, а там покинено, і пустиня загорнула все; по кількох роках

[1]) Aug. Mariette, Renseignements в Bulletin archéologique, 1855 ст. 94—100.

[2]) Останній Гапі, про якого істноване знаємо зовсїм певно, був посьвячений за Юліяна в р. 362 похр. (Anmianus Marcellinus XXII, 14, 6).

покрив їх пісок. Аж в році 1851 віднайшов їх Марієт по пятнацятьох віках цілковитого забутя[1]).

Всї три ґрупи богів не заживали однакової поваги в єгипетській релїґії такій, якою ми її знаємо сьогодня. Боги сил природи Ґабу, Нуіт, Тонен давали мало нагоди до культу; їх вплив коли й мав яке значінє поза границями деяких місцевостий, уступив вчасно впливови богів сонця. Сонце, Ра, було опікуном міста Ону, яке відгравало головну ролю в часах доісторичних і лише перевазї свого родинного города Ра завдячував те, що зараз від самого початку заняв перше місце між богами цїлого краю. Його жерцї, силкуючи ся представити собі сотворенє сьвіта, дійшли вкінцї до заключеня, що він повстав наслїдком згідного дїланя певного означеного числа божеств, із яких кожде мусїло виповнити якусь функцію потрібну для орґанїзації сьвіта. Вони повибирали богів сусїднїх племен і підпорядкувавши їх своїм богам, уложили систему девятьох осіб, всемогучу „еннеаду“, якої члени походили один від другого. На початку Ра вийшов із первісних вод, із Ну, в якій він лежав бездїяльний від віків, і власною силою видобув із себе божеську пару, Шу і Тафнуіт, володарів раньої зорі і сумерків, повітря і дощу. Шу і Тафнуіт сплодили Сібу-Ґабу, бога-землю і Нуіт, богиню-небо, або радше Шу, всунувши ся між сї дві істоти, які спали у своїх обіймах, розлучив їх, аби утворити з Ґабу землю, а з Нуіт небо. Дїтьми Ґабу й Нуіт були Озіріс і Тіфон, Ізіда і Нефтис, які принесли на сьвіт цївілїзацію, смерть і воскресенє. Сю першу, велику еннеаду доповнено двома меньшими, з яких друга починаючи Горусом, сином Ізиди, мала богів ці-

---

[1]) Пор. про все, що торкає ть ся гробовищ Апіса, Mariette, Le Sérapéum de Memphis т. I. Paris, 1881. in 4⁰.

вілїзаторів і богів оживляючих, Тота, Анубіса, богиню Гатор і т. д., а третя складала ся з богів смерти і духів покійників. Усї три еннеади і космоґонїчна ідея, яку вони виражали, розширили ся тим скорійше, що в цїлім Єгиптї стрічали ся істоти - еквіваленти, які вповнї відповідали сим ідеям. Скрізь, де був бог Сонце, називаний раз Ангурі, то знов Шу, або Хопрі, його ідентифіковано з гелїопольським Ра і бачено в нїм голову еннеад, які сотворили і устроїли весь сьвіт. Більшість льокальних духовенств задоволила ся тим, що замісь Ра клала свого бога на чолї головної еннеади, не зміняючи нївчім основ гелїопольської теольоґії. Лише в Гермополїсї жерцї прищепили до сеї принятої теорії оріґінальну концепцію. Їх бог Тот був чародієм, що силою маґічних формул і свого голосу видобув сьвіт із хаосу; вони придали йому як прибічників іще вісьмох богів, чотирох мужеських і чотирох жіночих, які зображали символїчно небо і його підпори, день, ніч і час. Гермополїтанська еннеада, менше розширена серед маси людности як гелїопольська, була прихильно принята теольоґами: вона достарчала теми для їх фільозофічних або космоґонїчних спекуляцій аж до остатнїх хвиль єгипетської релїґії.

Чоловік, як і решта сьвіта, був сотворений у тій самій хвилї, коли Ра-Сонце виринув із глубин вічної води. Після традиції Ра з початку не знав нїякої штуки потрібної до житя; він не не вмів говорити і тому мусїв наслїдувати крики зьвірів. Боги ріжних еннеад узяли ся виховувати його і доглядали його один по другім. Їх побут на землї тревав тисяті лїт, а їх наступство утворило три божеські династії, яких склад зміняв ся відповідно до часу і місця. В Гелїополїсї на чолї лїсти стояв, розуміеть ся, Атуму. Потім наступали:

Король Горішнього і Долїшнього Єгипту Ра, ж. з. с.

Король Горішнього і Долїшнього Єгипту Шу, син Ра, ж. з. с.

Король Горішнього і Долїшнього Єгипту Ґабу, ж. з. с.

Король Горішнього і Долїшнього Єгипту Озіріс-Уннофрі, ж. з. с.

Король Горішнього і Долїшнього Єгипту Сіт, ж. з. с.

Король Горішнього і Долїшнього Єгипту Горус, ж. з. с.[1]).

В Мемфісї на чолї лїсти був виписаний Фта. В Тебах Атуму і Фта уступали першенство богу Амон-Ра, королеви богів, богу першого разу. Єгиптяни пізнїйших віків уважали час сеї першої династії золотим віком, на який споглядали завсїгди з заздрістю; кажучи про якусь річ, що вона висша наді все, що лише можна собі уявити, вони впевняли, що від часів бога Ра нїхто чогось подібного не бачив. Пановане богів королїв було про те не менше повне пригод, як пановане дійсних фараонів. Історія сього пànованя дійшла до нас лише в уривках, але й та дрібка, яку знаємо, приносить дуже велику честь уяві Єгиптян. Ра під кінець свого панованя мусїв бороти ся з невдячністю смертних. Він сотворив і навчив їх, та вони збунтували ся проти нього і тому він потайно мусїв зібрати богів у великім храмі в Ону, аби нарадити ся над способом оборони: „Гляньте на людий, що зродили ся з мене; вони виголошують слова против мене! Скажіте-ж менї, що ви зробили би з ними, бо я ждав і не хотїв повби-

---

[1]) Ось імена сих богів-королїв у грецькій формі: Ἥφαιστος, Ἥλιος, Σῶς, Κρόνος, Ὄσιρις, Τυφῶν, Ὧρος. Букви ж. з. с. — скорочене формулки: жите здоровлє, сила, яка стоїть завсїгди при іменах королїв у египетських текстах.

вати їх не почувши ваших слів“. Боги порішили знищити рід винуватих, а богиня Тафнуіт з мордою львиці мала виконати засуд. Вона зійшла поміж людий, вимордувала їх „і богато ночий купала свої ноги в їх крови аж до міста Хнїнсу“. Кров зібрану і змішану з ріжними субстанціями подали богу Ра в сїмох тисячах збанків, а бог заспокоєний сею жертвою заприсяг, що на будуче буде щадити людський рід; та втомлений житєм на землї він відлетів на небо, передаючи королївську власть свому синови Шу[1]).

Подібних леґенд про Шу і Ґабу кружило чимало між народом, та про те історія Озіріса розвинула ся найбогатше. Я не беру ся оповідати її; богато документів іще бракує нам, а ті, які маємо, занадто неясні, аби можна віддїлити те, що належить до кождої з теольоґічних шкіл, які цвили в Єгиптї[2]). Міт про Озіріса, се лиш одна з форм, під якими любили зображувати борбу добра зі злом, бога порядку з хаосом. Озіріс, єство добре в цїлім значіню того слова, Уннофрі, провадить ненастанну війну зі своїм братом Сітом-Тифоном, проклятим; убитий і порізаний на кусні Тифоном, він оживає на ново наслїдком чародійних діянь Ізиди, Горуса, Анубіса і Тота, і стаєть ся взірцем, який самі боги старають ся наслїдувати. Так отже Сонце, щезнувши на західнім небі, „король дня, пан ночи, що пливе без перестанку та без упину“, Ра, не зупиняв нїколи свого бігу. Він ішов без утоми „таємною дорогою з західної околиції“, крізь пекольні темряви,

---

[1]) Naville, La Destruction des hommes par les dieux в Transactions of the Society of Biblical Archaeology, vol IV. 1875, ст. 1—19.

[2]) Докладну студію про Озіріса написав M. Lefébure, Le Mythe Osirien, т. I. Les yeux d'Horus, Paris 1874; т. II. Osiris, in 4° Paris 1875. Сіт був темою діссертації Ед. Маєра (Ed. Mayer, Set-Typhon, Leipzig 1875).

„звідки ніхто живий не вернув ніколи назад“, і подорожував туди дванацять годин, доки знов не дійшов до сходу і не з'явив ся на сьвіт. Його щоденне народжене і смерть піддали Єгиптянам утотожнене Озіріса з богом Ра. Озіріс, так як і всі боги, зробив ся сонцем; під постатю бога Ра він яснїв на небі дванацять годин дня, під постатю Озіріса-Уннофрі рядив землею. Так як Ра що вечера дізнає нападу і перемоги ночи, яка, здаєть ся, проковтує його на віки, так і Озіріса зраджує Сіт, який розриває його на кусні і розкидає члени його тїла, аби він не міг воскреснути. Не вважаючи на сей хвилевий упадок анї Ра, анї Озіріс не вмирають. Озіріс Хонт-Аментіт, Озіріс підземний, сонце ночи, відживає як сонце ранку під назвою Гарпехруді, Горуса-дитини, у Греків Гарпохрат. Гарпохрат, той же Озіріс, бореть ся з Сітом і побиває його, так як сходяче сонце розганяє темряву ночи: він мстить ся за свого батька, але не може знищити свого ворога. Ся війна, яка розпалюєть ся кождого дня і символїчно зображає божеське житє, послужила також яко символ для людського житя. Аджеж і воно не обмежаєть ся на нашій землї. Єство, що народжуєть ся на нашім сьвітї, жило вже і має ще жити де-інде; хвилї його туземного істнованя були лиш одним ступнем, одною з припадковостий (khopriou) істнованя, якого він не знав анї початку анї кінця. Кожда хвиля того істнованя, а тимсамим і людське житє, відповідало одному дневи житя сонця й Озіріса. Народжене чоловіка було сходом сонця на східнім, а смерть заходом на західнім небі; померший чоловік ставав ся Озірісом, так як сам Ра, і тонув у ночи аж до хвилї, в якій відроджував ся для нового житя, як Горус-Озіріс для нового дня.

У Єгиптян чоловік не складав ся з тих самих частий, як у нас. Він не мав, так як ми, тїла

і души; він мав на сам перед тіло, а потім двійника. Двійник був неначе другим примірником тїла з матерії не так густої, як тїлесна, — барвиста, але повітряна відбитка осібника, подібна до нього око в око, дитина, коли чоловік був дитиною, жінка коли був жінкою, муж коли був мужем. Пізнїйше, коли погляди розвили ся висше, пізнано в чоловіцї істоту ще делїкатнїйшу від двійника, та все таки наділену тими самими прикметами як матерія, істоту, в якій бачено суть людської природи і яку уявляли собі в видї птаха (бі, баі), або як частину полумя або сьвітла, і яку називали Ху, сьвітляною. Кожда з тих душ мала ріжні прикмети і істнїла окремо від иньших. Двійник жив у нутрі гробу і нїколи не виходив із нього. Баі улїтав на „иньшу землю“, чубатий як журавель або як крогулець з людською головою і людськими руками; він міг довільно виходити з гробу і вертати до нього назад. Ху, пізнавши на землї всю людську мудрість, і заосмотрений усїми талїзманами потрібними для побореня надприродних небезпек, покидав сей сьвіт, аби більше не вернути до нього, і прилучував ся до дружини богів сьвітла. Сї ріжні дефінїції перечать одна однїй і повинні були знищити себе, та Єгиптяни в міру того, як змінювали свої понятя про душу, не вміли увільнити ся від давнїйших понять. Вони вірили в Баі і в Ху, не зрікаючи ся проте віри в двійника, і кождий чоловік замісь мати одну душу, яка відповідалаб остатньому понятю його сучасників про людську душу, мав кілька душ, що відповідали всїм понятям, які віруючі виробили собі від самого початку[1]).

Понятє будучого житя міняло ся так само часто, як понятє души. Ті, для яких тривкою ча-

[1]) Maspero, Études egyptiennes, I, 191—192.

стиною чоловіка був двійник. задоволяли ся вірою, що померші живуть далї під землею, і хотїли достачити їм усього, що творило роскіш і богацтво мешканцїв нашого сьвіта. Полишений на власні сили двійник терпів голод і спрагу, його переслїдували страшні зьвірі грозячи йому другою смертю, себто повним знищенєм. Відповідно уложені молитви живучих давали йому поживу, дім, службу і сторожів, які боронили його перед ворогами. Його земні дїла не мали ніякого впливу на судьбу, яка припадала йому на тім сьвітї; добрий чи злий, справедливий чи несправедливий за житя, з хвилею, коли вимовлено ритуал і відмовлено над ним молитви, двійник ставав ся в гробі богатим і щасливим. Иньші переносили душу в новий сьвіт і лучили віру в будуче житє в відміннім осередку з вірою в надгороду відповідну до числа добрих або злих дїл, доконаних в часї земного житя. Поки душа помершого дізнала ся про свою долю, мусїла станути перед трибуналом, у якім засїдав Озіріс, володар заходу, окружений сорок двома членами пекельного суду[1]). Її сумлїнє, або як говорили Єгиптяни, її серце говорить за неї або против неї. Отже сьвідоцтво її житя потоплює або оправдує її[2]); її дїла важать ся на непомильній вазї правди і справедливости і в міру того, чи вони окажуть ся легкі або тяжкі, божеський трибунал видає засуд. Душу безбожну вкидано до пекла, де її стравою й напоєм були самі нечисті матерії, де скорпіони і вужі не давали їй спокою, і де вкінцї

[1]) Книга мертвих розд. CXXV.

[2]) Книга мертвих розд. XXX. зач. 1. і далї читаємо: „О серце, моє серце, що дала менї моя мати! Моє серце, що я мав, від коли був на землї, не ставай сьвідчити проте мене, не бори ся зі мною як божеський начальник, не обтяжай мене перед великим богом“!

по незлічених муках вона гинула і щезала на завсїгди. Душа праведна, перебувши суд, ще не була забезпечена від проб та небезпек. Її знане було зміцнене, її сили збільшали ся, вона могла прибирати всякі види, які їй подобали ся[1]; та проти неї повставало зло під тисячами обридливих постатий і старало ся знищити або бодай затримати її своїми погрозами і страхами[2]. Аби душа побідила, на те мусїла з'ідентіфікувати ся з Озірісом[3], а від Ізиди, Нефтис і добрих богів дістати підмогу, яку від них дістав був Озіріс. Завдяки їх помочи вона перебігає небесні простори[4], а на полях Аілю відправляє ритуали містичного ораня, потім пристає до громади богів і йде разом з ними славлячи бога Сонця[5]. Аби заслужити собі на сю щасливу судьбу, Єгиптяни уложили немов кодекс практитної моральности, якого артикули більш або менше детальні можна подибати на памятниках усїх епох[6], та якого найдокладнїйшу верзію містить 125-та глава Книги мертвих.

---

[1]) Форми золотого крогульця (Кн. мерт. роз. LXXVII), льотуса (розд. LXXXI), фенїкса (розд. LXXXIII), журавля (розд. CXXXIV), ластївки (розд. LXXXII), гадюки (розд. CXXXII). Прибиране всїх тих форм зовсїм довільне і не доказує переходу людської душі в тїла зьвірів. Кожда з тих форм зовсїм була символом божества; перехід душі в неї зазначував лише уподоблене чоловіка до божеського типу, який зображувала кожда з них.

[2]) На малюнках похоронних папірусів злий прінцін зображений у постатї крокодиля (гл. XXXI, XXXII), черепахи (гл. XXXVI) і ріжнородних вужів (гл. XXXIII, XXXV, XXXVII, XLI).

[3]) Почавши від дванацятої династії померший звичайно називаєть ся Озірісом. В давнїйших часах сей титул рідко коли додавано до імени помершого, одначе всї знані доси тексти доказують нам повну тотожність між богом і помершим.

[4]) Книга мертвих, гл. LXXIV—LXXV.

[5]) Тамже, гл. CX, CXLVI.

[6]) Lepsius, Denkm. таб. II, фіг. 43 і 81.

Книга мертвих, якої один примірник меньше або більше повний мала кожда мумія, се був збірник молитов для вжитку на тім сьвіті. В ній читаємо, як припроваджена перед трибунал Озіріса душа боронить себе перед підземними судіями. „Поклін тобі, владико правди і справедливости! Поклін тобі, Боже великий, владико правди і справедливости! Я приходжу до тебе, о мій пане, стою перед тобою, аби надивити ся на твою досконалість! Бо знаю тебе, знаю твоє імя і імена сорок двох божеств, які разом з тобою засїдають у залї правди і справедливости, живлячись останками грішників і напуваючись їх кровю в дни, коли перед справедливомовним Озірісом важать ся їх слова. Подвійний дух, владика правди і справедливости — се твоє імя. Я знаю вас також, владики правди і справедливости; я приніс вам правду, я нищив брехню задля вас. Я не допустив ся нїякого обману супроти людий! Я не мучив вдови! Я не говорив неправди перед судом! Я не знаю зради! Я не робив нїчого заказаного! Я не наказував наставникови робітників виконувати що дня більше працї, як вони повинні були робити! Я не був недбалим! Я не був дармоїдом! Я не допускав ся блуду! Я не поблажав злому! Я не робив того, що було противне богам! Я не очорнював невільника перед його паном! Я не мучив нікого голодом! Я не довів нікого до плачу! Я не вбив нікого! Я не велїв убивати иньших зрадою! Я не ошукав нікого! Я не відбирав хлїба храмам! Я нїколи не відбирав богам жертовних паляниць! Я не забирав помершим поживи анї покривал! Я не добував ошуканських зисків! Я не псував мірниць збіжа! Я не присвоював собі піль! Я не гарбав ошуканських зисків при помочи тягарків ваги! Я не перекручував рівноваги на вазї! Я нїколи не полював на сьвятих зьвірів на їх пасовисках! Я не ловив бо-

жеських птахів! Я не ловив сьвятих риб у їх ставах! Я не відвертав води, коли надійшла її пора! Я не перегачував водяної відноги в її течії! Я не гасив сьвятого огню в його годині! Я не безчестив божеського круга в його вибраних жертвах! Я не відганяв волів з божеськими познаками! Я не відтручував бога в його сьвяточнім поході! Я чистий! я чистий! я чистий!"

Ті самі формулки неґативної сповіди повтаряють ся майже слово в слово в другій части глави, кожда злучена з іменем одного із сорок двох членів трибуналу. Третій розділ обмежаєть ся до передачі в мові іноді дуже містичній ідей виложених у першім розділї: „Здоровлю вас, боги, що сидите в залї правди і справедливости і які в свойому лоні не маєте брехнї, а живете правдою в Ономі і кормите нею своє серце перед Господом богом, що замешкує на своїм соняшнім крузї. Увільнїть мене, о судії, в сей день остатнього суду, від Тифона, що живить ся тельбухами, і дайте помершому прийти до вас, йому, що нїколи не грішив, не збрехав, не вчинив зла, не допускав ся нїякого злочину, не складав нїколи фальшивого сьвідоцтва і не робив нїчого проти самого себе, лише жив правдою і кормив ся справедливістю. Він розсївав скрізь радість; про те що він зробив, говорять люди і боги радують ся тим. Він з'єднав собі бога своєю любовю; він давав хлїба голодному, води прагнущому, одежу голому; давав човна тому, що зупиняв ся в дорозї; він складав жертви богам, а похоронні стипи помершим. Увільнїть його від нього самого! Хороніть його перед ним самим (варіянт), не говоріть проти него перед владикою померших, бо його уста чисті, і чисті обі його руки." [1])

[1]) Revue critique, 1872, t. II. ст. 338—348.

Боротьба Сіта з Озірісом закінчила ся тріюмфом Сіта; що найменше чотириста літ Сіт панував над Єгиптом на місції своєї жертви[1]). Але Озірісови по його смерти вродив ся син Горус, який мав за нього пімстити ся. Оповіданя про війну Горуса з Сітом переховали нам написи на храмі в Едфу з таким богацтвом деталїв, яким не завсїгди можуть похвалити ся написи справдї історичні[2]). Горус називаєть ся тут Гармахіс (Гармахуіті). Він має свій двір, мінїстрів, армію і фльоту. Його найстарший син, будучий спадкоємець корони, гетьманує над військами. Перший мінїстер Тот, бог у своїм ремеслї і винахідник письма, знає ґеоґрафію і реторику на память; він надто придворний історіоґраф і йому поручено королївським декретом записувати побіди свого пана і винаходити для них звучні вислови. Володар з такою добірною службою не міг стерпіти, аби узурпатор такий як Сіт заживав довго своєї власти, і тому не вже в 363 роцї його пановання Горус зважуєть ся на війну. Він вибираєть ся в похід з фльотою, лучниками і военними возами, пливе в низ по Нїлю на кораблі, виконує марші і контрмарші, зводить криваві битви, здобуває міста, аж доки весь Єгипет не опинив ся в його власти. Та про те його тріумф іще не повний, бо противник іще не знищений до решти; по ріжних перемінах щастя суперечка обох претендентів доходить перед бога Ґабу, який розсуджує їх права і розділює долину Нїлю на два королївства, розмежовані містом Тістоуі, положеним троха на

---

[1]) Дата з року 400 панованя Сіта знайшла ся на памятнику Рамзеса II, який М. Марієт відкрив у Танісї, пор. Maspero, Revue critique, 1880, т. I, ст. 467.

[2]) Naville, Le Mythe d'Horus, 1870, Genève, in folio; Brugsch, Die Sage von der geflügelten Sonnenscheibe, Göttingen 1870, in 4⁰.

південь від Мемфісу[1]). Від тепер політична конституція Єгипту усталена на все; він складаєть ся з двох частин, з части Горуса і части Сіта, з Горішнього і Долїшнього Єгипту, що злучені разом утворять колись державу фараонів.

Перший знаний нам король, а бодай перший, про якого у Єгиптян заховала ся память, називав ся Мінї (Ме́нес)[2]). Він походив із Тінї, міста Горішього Єгипту[3]). До його часу головний удїл у розвою єгипетської цівілїзації мало місто Ону і північні округи. Молитви і гимни, які пізнїйше послужили завязком сьвятих книг, були редаґовані в Ону. Бог Ону, Ра, був первовзором, на якого подобу звільна вироблялі ся иньші льокальні боги. Здаєть ся, що виступ Тінїса знищив переваѓу, яку місто Сонця мало дуже довго. Монархія, якої Менес був офіціяльним основателем, тревала що найменьше чотири тисячї лїт, під трицятьма наступаючими по собі династіями. Сей довгий протяг часу, найдовший, який записала історія, дїлить ся звичайно на три части: старинна держава від першої династії аж до одинацятої; середня держава від одинацятої династії до наїзду пастухів; і новійша держава від наїзду пастухів аж до перського завойованя. Сей подїл має ту недостачу, що не дає достаточного понятя про хід подій. На правду в політичнім житю Єгипту доконали ся чотири великі революції. На початку столїть осередок тяжкости краю був у Тінїсї.

---

[1]) Goodwin у виданю Chabas, Mélanges égyptologiques, III. серія, т. I. ст. 246-287.

[2]) Про вимову того слова і взагалї єгипетських імен див. Maspero, Réponse á la lettre de M. Edouard Naville, в Zeitschrift, 1883, ст. 110—123.

[3]) Викопи з 1883—1884 років доводять мене до того погляду, що Тінїс, се або саме теперішнє місто Джірдже (Girgéh), або село Бірбе, положене троха на північний захід від Джірдже, на лївім березї Нїлю.

Тініс було столицею і похоронним місцем королїв. Одначе швидко, вже від третьої династії Мемфіс накидає всїм своїх володарів і стає осередком торговлї і промислу. Се був другий період, який означає найвисший розцьвіт старинного Єгипту, але вже від шестої династії точка тяжкости переносить ся і починає нахиляти ся на південь. Вона зупиняєть ся зразу в Гераклеополїсї, містї Середнього Єгипту (девята і десята династії), потім посуваєть ся ще далї і під одинацятою династією опинюєть ся в Тебах. Від сеї хвилї Теби стають дійсною столицею і дають королїв; усї династії від одинацятої до двацять першої, з виємком чотирнацятої ксоїтської, походили з Теб. Коли пастухи загорнули долину, Тебаіда стала ся немов притулком єгипетської народности. а її князї по вікових боротьбах із завойовниками добивають ся увільнення всього королївства на користь одної, вісїмнацятої тебанської династії, яка розпочинає еру загpаничних війн. Під девятнацятою династією рух противний до того, який виникнув був при кінцї шестої династії, спровола пересуває точку тяжкости на північ і до моря. З двацять першою династією, танїтською, Теби перестали бути столицею, а міста Дельти Танїс, Бубаст, Мендес, Себеннїт, я особливо Саіс розпочали між собою завзяту боротьбу за першенство. Все активне житє зосередило ся від тепер у надморських номах; номи Тебаіди, зруйновані етіопськими та ассирийськими нападами, були позбавлені всякого впливу; Теби розпали ся в руїни, які відвідували хиба цїкаві туристи. Тому я радив би подїлити історію Єгипту на три періоди, з яких кождий відповідав би добі переваги одного міста або одної части краю над цїлим краєм:[1])

---

[1]) Revue critique, 1873 т. I. ст. 82—83.

1) Період архаістичний (від першої до десятої династії) ділить ся на дві підрядні доби:

а) Держава Тінїтська (від першої до другої династії);

б) Держава мемфійська (від третьої до десятої династії).

2. Період тебанський (від одинацятої до двацятої династії). Перевага Теб і тебанських королів. — Наїзд пастухів ділить сей період на дві части, а власне на:

а) Старинну тебанську державу (від одинацятої до чотирнацятої династії) і

б) Новітню тебанську державу (від сімнацятої до двацятої династії).

3. Період саітський (від двацять першої до трицятої династії). Перевага Саїса і иньших міст Дельти. — Наїзд перський ділить сей період на дві части:

а) Перша саітська доба (від двацять першої до двацять шестої династії);

б) друга саітська доба (від двацять семої до трицятої династії).



4. Менес і тінїтські династиї.

Аж до сих остатнїх літ тінїтські князї, не вважаючи на те, що про їх істноване впевняли нас сьвідоцтва королївських ліст, були для нас лише простими фантомами, майже так само невловимими, як сумнївні слуги Горуса, якими традиція заселяла первісний сьвіт[1]). Оповідали, що Менес по своїм вступленю на трон не хотів ніяким способом зробити родинного міста своєю резиденцією. Нова держава, то й нова столиця: на лївім березї Нїлю, кілька миль на південь від Дельти Менес оснував місто Мемфіс[2]). „Давнїйше ріка в самій річи плила в сторону Лїбії, здовж піщаної гори, яка відграничує Єгипет на заходї; на сто стадій повисше Мемфісу Менес наповнив водою відногу, що біжить на північ, висушив давнє корито і змусив ріку плисти серединою простору, що відграничує від себе обі гори. Ще й нинї Перси з великою старанністю стережуть сю відногу Нїлю, яка пливе віддїльним коритом і що року зміцняють греблю; бо колиб ріка перервала її і виступила на сім боцї з берегів, то моглаб залити весь Мемфіс. Аж коли Менес

---

[1]) Див. висше стор. 24.

[2]) Діодор (1. 50) приписує основане Мемфісу иньшому фараонови, якого називає Ухореусон.

(перший, що зробив себе королем) замкнув греблями сталий терен, тоді побудував се місто, яке нині називаєть ся Мемфісом (бо Мемфіс також лежить у вузкій частині Єгипту), за містом і довкола нього викопав озеро, яке тягнеть ся на північ і захід, бо зі сходу замикає його ріка Ніль"[1]).

Трудно сказати, скільки правди в тім переказї, як також у иньших, що малюють нам Менеса як скінчений тип єгипетського монарха, рівночасно будівничого, законодавця і вояка. Він будує великий храм Фта[2]) і усталює культ богів[3]); він при нагоді здобуває сусїднї краї і веде свої армії поза свої границї[4]); вкінцї впевняють, що в тім часї він утратив свого сина одинака у цьвітї літ; нарід уложив при тій нагоді похоронну пісню Манерос, якої нута і слова переходили з роду в рід[5]). Додають іще, що він любив люксус, винайшов штуку накриваня до столу, і що він навчив своїх підданих їсти лежачи на ліжку[6]). За те один саітський князь, Тафнахіті, батько Бокхоріса, з двацять четвертої династії, змушений підчас одної виправи проти Арабів у безводній пустинї зректи ся королївської помпи і присмаків королївського стола і вести кілька день житє простого горожанина, прокляв урочисто Менеса і велїв вирити свої проклятя на однім стовпі в храмі Амона в Тебах[7]). Та про те перший король

---

[1]) Геродот, II, 49.

[2]) Геродот, II, 49.

[3]) Діодор, I, 93, який у тім місцї надає Менесови імя Мневіс; після Елїяна Hist. Animalinum XI, 10, він мав установити культ Гапі.

[4]) Манетон, вид. Унґера. ст. 78.

[5]) Геродот, II, 79. Пор. про Манерос Hesichius під словом *Μανέρως*, Suidas під словом *Μανέρως ἳ Περι μανώς*.

[6]) Діодор, II, 45.

[7]) Діодор, I, 45; De Iside et Osiride § 8, де Тафнахіті і його син називають ся *Τνέφαχϑος* або *Τέχναϑις* і *Βόκχορις*.

з людського роду лишив ся все дорогим для Єгиптян; його імя подибуєть ся на чолї майже всїх королївських лїст, а його культ заховав ся аж до часів Птолемеїв[1]).

Він погиб у зубах гіппопотама по шістьдесятьох або по шістьдесять двох роках пановання, а те, що знаємо про його наступників, належить більше до повісти, нїж до історії. Манетон з забобонним замилуванєм вичислює чудеса, які засмучували або розвеселяли їх пановане. Журавель з двома головами, що з'явив ся в першім роцї панованя Теті, сина Менесового, був для Єгипту ворожбою доброго поводженя[2]); за Уенефеса страшний голод здесяткував населенє[3]). Лише де-не-де можна подибати коротенькі деталї про королївські будівлї: Теті дав почин до основаня великої палати в Мемфісї[4]), а Уенефес побудував піраміди Ко-Коме, близь теперішнього місточка Саккари[5]). Деякі з тих старих королів, так далеких від нас, що нам ледво можна уявити собі, що вони жили на сьвітї, зуміли, як говорять перекази, придбати собі славу письменників або учених. Теті студіював медицину і написав розправу про анатомію[6]); шістьдесять четверта глава Книга мертвих[7]) і один лїкарський твір поміщений на лїкарськім папірусї в Берлїнї мали бути віднайдені за

---

[1]) Стовп Уннофрі в Люврі, історична заля ч. 421. Пор. E. de Rougé, Recherches sur les monuments qu'on peut attribuer aux six premiéres dynasties de Manethon. ст. 30—31.

[2]) Aelianus, Historia Animalium XI, 40, який синови Менеса надає імя *Οἰνίς*.

[3]) Манетон, вид. Унґера ст. 79.

[4]) Тамже ст. 78—81.

[5]) Тамже ст. 79; Brugsch, Griech. Inschr. I, ст. 124, 240. Mariette, Histoire d'Égypte, 2. вид. ст. 134., який у східн. частій піраміді догадуєть ся піраміди Уенефеса.

[6]) Манетон, вид. Унґера ст. 78.

[7]) Goodwin у Zeitschrift 1867 ст. 55—56.

часів його сьвятости короля обох Єгиптів Гусафаіті Правдомовного [1]). За Сememпсеса, внука Гусафаіті, зараза нищила край; закони послабли, намножили ся великі злочини і повставали бунти, що швидко довели першу династію до упадку.

Друга не була ліпше наділена від першої. Про її основника Боетоса Манетон записав лише натяк про страшне нещастє: близь Бубаста мала утворити ся пропасть, що поглинула богато людий [2]). Какоу оголосив богами мемфійського Гапі, геліопольського Мневіса і цапа з Мендеса; тому його королївське імя означає „муж над мужами“ або „бик над биками“, що без сумніву мусіло бути алюзією до символїчних ідей того часу, яким обоготворенє зьвірів надало блискуче потвердженє [3]). Його наступник Бінотріс мав признати жінкам королївської крови право наступства. Про иньших знаємо лише декілька сьмішних байок: за Неферхереса Ніль через одинацять днів плив медом, а Сезохріс мав бути велетнем [4]). Всеж таки їх постать вирисовуєть ся вже реальнійше від постатий їх попередників, а деякі мастаби (гробниці) розсіяні на кладовищах Мемфісу, гріб Тотготпу в Саккарі, великий стовп Шірі в Каірськім музею [5]), статуї Сапі в Люврі [6]) можна, здаєть ся, віднести аж до їх епохи. Вкінці викопи останнїх літ розвіяли чар забутя, який так важко пригнїтав тих старих володарів, і вивели на сьвітло їх памятники, каплиці

---

[1]) Papyrus Medical, ed. Brugsch, таб. XV. стовпець 1—2; Papyrus Ebers, таб. CШ. стов. 1—2.

[2]) Манетон, вид. Унґера, ст. 84; E. de Rougé, Recherches sur les monuments, ст. 20—21.

[3]) Манетон і E. de Rougé, loc. cit.

[4]) Манетон, вид. Унґера ст. 84.

[5]) Maspero, Guide du Visiteur au Museé du Caire, ст. 18.

[6]) E. de Rougé, Notices des principaux monuments 1855, ст. 50—7.

і гроби[1]). Їх повіднаходжено на теріторії того самого ному, з якого походили, на захід від Тініса в некрополї Абидоса, себто в Неґаде і Ком-ель-Агмарі в Горішнїм Єгиптї, далї в Саккарі близь Мемфісу, а на будуче можна надіяти ся, що слїди їх діяльности покажуть ся скрізь, від Дельти аж до першої катаракти. Гроби Абидосу, доси найчисленнїйші, се немов незграбні нариси пірамід мемфійської рівнини, простокутні будівлї, що піднимають ся не дуже високо над піском і побудовані з цегол сушених на сонцї і кладених без цементу. Похоронна комора, в части викута в скалї, мала плоский сволоковий дах, укритий верствою піску, грубою на один метр; поміст був також деревляний; тїло короля спочивало на серединї окружене похоронним добром. У малих комірках, розложених симетрично довкола головної залї, були склади живности а також часто тїла невільників, жінок і домашнїх зьвірів, жертвованих у день похорону, аби товаришили свому пану на той сьвіт. Між дарунками подибають ся незграбно тесані стовпи, із яких многі містять вириті імена його слуг або надгробні написи його улюблених карликів і псів; слонові, кістяні або лупкові табл ички, по мистецьки різьблені, зображають похоронні сцени або деякі дїла померщого. Жертви в головному ті самі, що жертви гробів пізнїйших

---

[1]) Заслуга відкритя і пізнаня перших тінїтських памятників належить ся Амелїно (Amélinau), який чотири роки 1895—1899 розкопував кладовище Абидоса. Результати свої опублїкував у трьох томах п. з. Les nouvelles fouilles d'Abydos 1897—1902 і Le Tombeau d'Osiris 1899. Морґан відкрив у 1896 р. в Неґаде гріб Менеса і опублїкував його в своїх Recherches sur les origines т. II. Викопи Кібеля (Quibell) в Ком-ель-Агмарі, Петрі в Абидосї на полї використанім уже Амелїно, та Масперо в Саккарі збільшили число знаних королїв. Петрі (Petrie) пробував подїлити їх на кляси в своїх Royal Tombs of the first Dynasty, т. I і II, одначе без великого успіха.

віків, які списувано на похоронних лїстах, як ось: паляницї, ріжні роди хлїбів, вино, пиво, лїкери, ярини, овочі, дріб і мясо. Рухоме добро, крім мат і матерій на одяг, містить крісла, стільцї, фотелї, ліжка з ногами і головами львів, величезну скількість ваз з випалюваної глини або з твердих каменїв, як ґранїт, гірський кришталь, алябастер, на яких вириті імена королїв і їх титули. Знаряди домашнї і зброя зроблені з ясного кременю, обробленого з такою досконалістю, якій рівної нема на всім сьвітї, инколи з рукоятю з вибиваного золота. Над гробом підіймали ся два стовпи, на яких грубими гієроґлїфами було виписане інтронїзацийне імя короля, яке він дістав як потомок Горуса і як ідентифікований із самим Горусом; перед ними в сьтяточних днях посьвячувано жертви і складано цїлї гори мяса і хлїбів, призначених для двійника на цїлї столїтя. Приватні гроби ґрупували ся довкола кождого королївського підземеля, де мали бути ховані достойники королївського окруженя, так що його померша високість був окружений по смерти тими самими особами, які служили йому за його земного житя.

Звичай вирізувати на памятниках не імя власне Фараона, лише його Горусове імя, не позволяє нам впорядкувати на певно всїх королїв, що повстають із під піску; Манетон і старинні лїсти передали нам лише їх імена власні, тому годї нам пототожнити членів тінїтських династій з панами гробів Абидоса, хиба в дуже рідких припадках, коли оба роди імен можна подибати злучені на однім із недавно знайдених предметів. Сей припадок відносить ся правдоподібно до Менеса і його трьох наступників, Міебіса, Усафаіса і Семемпсеса[1]), але всї дотеперішнї проби зіден-

---

[1]) Sethe, Die ältesten geschichtlichen Denkmäler der Ägypter в Zeitschrift, 1897. ст. 1—6.

тифікованя иньших фараонів не дали ніякого важного здобутка. А всеж таки не вважаючи на сю непевність який же великий поступ у пізнаню старинного Єгипту дало нам се відновлене! Сї королї були завойовники і будівничі; їх побіди змальовані разом з іменами народів або міст, які вони побідили. Релїґія і похоронні обряди були вже усталені за їх панованя, а система письма, якого вживали, ріжнить ся лише в дрібницях від того, яке ми відчитуємо з написів мемфійських і тебанських династий. В кінці їх клейноти, зброя, столова посуда викінчені так старанно, що се велить догадувати ся довгої привички. Кілька стовпів і кілька статуй, які маємо від них аж доси, виявляють уже так само як і иньші характер штуки, що давно вийшла з пелюшок. Правда, гієроґліфи на них немов у неладї, а постатї радше з. груба обтесані, ніж викінчені; та сї недосконалости по просту лише доказують, що до наших рук дійшли не найстараннїйше виконані твори. Плохі вироби бували в кождій добі, а припадок розкопів не дав нам того, що різьбарі тих перших династий виконали найкраще; хоч які неотесані ті статуї Сапі та стовп Шірі, всеж таки вони не прімітивнїйші від деяких статуй або стовпів IV-ої або VI-ої династиї.

З останнім королем другої династиї правдоподібно вигасло безпосереднє потомство Менеса. Воно панувало півшеста столїтя і в тім протязї довершило дїл не менше славних, як і трудних. Князї номів мусїли з трудом привикати до вазальства і без сумніву пробували бунтувати ся під усякими покривками, які давала їм жорстокість або слабість деяких королів. Правдоподібно деякі з них успіли відзискати свою незалежність і навіть утворити бічні династиї, які не признавали найвисшої власти пануючій родинї, або іноді доводили її до хвилевого безсиля. Більшість коро-

лївських імен, які фіґурують на деяких фараонських лїстах, а яких не можна подибати на лїстах Манетона, належить правдоподібно до сих неправних династій. Потомки Менеса побороли нарештї сей опір і запанували над цілим краєм. Племена змішали ся і зілляли ся з собою „від Абу аж до Адгу“, від Елефантини аж до Дельти. Менес оснував королївство Єгипту; його наступники двох перших династій злучили ріжнородні елементи і утворили з них єгипетську націю.



II.

Держава мемфійська

від третьої династії до десятої.

(Старинна держава).

Мемфійські гроби: четверта і пята династія. — Єгипетська лїтература підчас мемфійської доби. — Від шестої до десятої династії.

1. Мемфійські гроби.

Четверта і пята династія.

Третя династія була мемфійська, та не вважаючи на се походжене вона зразу мусїла продовжати традициї династий тінїтських. Історики клясичної епохи заховали про неї самі леґенди подібні до тих, які маємо про обі попередні династиї[1]).

---

[1]) Ось лїста сих двох перших, на пів леґендарних династий, відтворена в такій повноті, як се лише можливе в теперішню хвилю:

Перша династія тінїтська.	Друга династія тінїтська.
I. Мінї (*Μήνης, Μνεῦις*).	I. Бузау (*Βόηθος*).
II. Теті (*Ἄθωθις α΄*).	II. Какоу (*Καιέχως*).
III. Атоті (*Ἄθωθις β*).	III. Бінутіру (*Βίνωθρις*).
IV. Ата { (*Κενκένης*). (*Οὐενέφης*).	IV. Узнас (*Τλᾶς*).
	V. Сонду (*Σεθένης*).
V. Гусафаіт (*Οὐσαφαΐδος*).	VI. ? (*Χαίρης*).
VI. Марібі (*Μιέβιδος*).	VII. Нофіркері (*Νεφερχέρης*).
VII. Самсу (*Σεμέμψης*).	VIII. Нофіркасокарі (*Σέσωχρις*).
VIII. Кобгу (*Βιενέχης*).	IX. ? (*Χενέρης*).

Пор. Mariette, La Table de Saqqarah i La Nouvelle Table d'Abydos.

Пановане першого з тих фараонів зазначило ся поважним безладем. Лїбійцї, які від часів Менеса платили данину, збунтували ся проти короля Нехерофеса і загрозили цїлости держави. В рішаючій хвилї Єгиптянам допоміг забобон. Одної ночи, коли обі армії стояли проти себе, місяць почав страшно побільшувати ся на великий пострах неприятелїв, які взяли се явище за знак небесного гнїву і піддали ся без битви[1]). Потім на довго запанував мир, який сприяв розвоєви штук і наук. Наступник Нехерофеса, Тосортрос, удосконалив письмо і обтїсуванє камяних плит. Бувши лїкарем так як Тетї, він уложив лїкарські трактати, які істнїли ще в перших віках християнської ери; за те Греки ідентифікували його зі своїм богом Асклєпієм, єгипетським Імготпу[2]). Під впливом сего короля і його потомків зросло богацтво краю і збільшили ся памятники; на нещастє давнїй звичай, який велїв їм офіціяльно означувати себе іменами Горуса, не позволяє нам означити між ними того, що збудував храм у Гієраконполїсї напроти Ель-Кабу[3]). Ще кілька панований, і гроби достарчають нам таку масу оріґінальних документів, що ми зовсїм на певно можемо відтворити не лише історію володарів, але навіть житє простих горожан.

Несповна милю на захід від Мемфіса пасмо лібійське переходить у просторий плосковиж, який тягнеть ся в тім самім напрямі що й Ніль, на довжині кількох миль. На північнім кінцї якийсь незнаний нам князь, якого може треба віднести аж до часів, що попереджали пановане Менеса, викував з одностайної скали величезного

---

1) Манетон, вид. Унґера, ст. 86—87.
2) Тамже ст. 87; пор. Sethe, Imouthes, 1902.
3) Quibell, Hieraconpolis, т. I. табл. II.

сфінкса, символ Гармахіса, сходячого сонця. Пізнїйше одалїк від подобизни бога побудовано храм із алябастру і ґранїту, одинокий примірник монументальної архітектури старинного Єгипту; иньші храми, тепер збурені, стояли довкола і робили цїлу рівнину санктуарієм посьвяченим похоронним бежествам. Мешканцї Мемфіса хоронили в них померших, аби захистити їх перед повінюю. Поспільство хоронено в піску, в глубинї одного метра, здебільшого голо і без домовини. Иньших ховали в малих простокутних комірках, збудованих незграбно з жовтих цегол і покритих звичайно островлуким склепінєм. Ніяких окрас, нїяких коштовних річий не кладено до гробу; побіч трупа ставляли тільки горшки, в яких складали живність призначену для другого житя[1]).

Монументальні гроби були властиво мешканєм двійника. Коли вони повні, то ділять ся на три части: на зверхню каплицю, студню і підземні печери. Каплиця, се чотирокутна будівля, яку з далека можна би взяти за стяту піраміду. Фронтові стіни побудовані з каміня або цегол, нахилені симетрично і дуже часто творять гладку стїну; часами одначе верстви каміня уложені так одна над другою, що творять майже сходи. Двері уміщені звичайно в західній стїнї; перед ними стоїть цилїндричний стовп, або вони украшені по боках плоскорізьбами, які зображають помершого в стоячій поставі; над дверми була уміщена широка камяна плита, вкрита написами в горізонтальних лїніях. Звичайно се молитва і виказ днїв посьвячених культови предків. „Поклін Анубісови, який живе в божеській палатї, аби помершому даровано гріб у Аментїтї, західній країнї, дуже великій і дуже добрій, по заповіту великого

---

[1]) Mariette, Sur les tombes de l'Ancien Empire ст. 2—3.

бога; щоб він ходив дорогами, по яких вигідно ходити, по заповіту великого бога; щоб він мав жертви з хлїба, муки і лїкерів, у сьвято на початку року, в сьвято Тота, на перший день року, в сьвято Уаґаіт, у велике сьвято огню, підчас процесії бога Міну, у сьвято жертв, у сьвята місяців і півмісяців і кождого дня“.

Нутро каплиці має звичайно лиш одну комору. В глибині, на почеснім місцї стоїть чотирокутний стовп величезних розмірів, а у його стіп бачимо алябастровий, ґранітовий аби вапняковий жертовний стіл поставлений просто на землї, а іноді два невеличкі обелїски або два вівтарі з отворами на вершку, куди вкладано дари зі сьвятих хлїбів, лїкерів і живностий, про які говорить ся в зовнїшнім написї. Вигляд чотирокутного стовпа подібний до брами, троха вузької і низької, якої фіртка зачинена на віки. Напис виритий на одвірку подає нам імя властителя гробу. Постатї викуті на бічних стїнах, се портрети померщого і його родини. Невеличка сцена в глубинї показує нам його сидячого за столом; сцена викінчена так старанно, що побіч нього вирито навіть реєстр страв його обідів. Сей стовп був властиво зовнїшною фасадою **вічного дому**, в який замикав ся кождий чоловік, коли прийшла на нього черга. Не диво, що його будували на подобу брами: коли брама замкнена, нїхто не сьмів вдерти ся до гробу, анї коли проминув день похорону, бачити саркофаґ. Формула, яку на нїм уміщували, була не лище написом призначеним на те, аби будучим ґенераціям пригадати, що сей або ся колись істнїли; вона заховувала імя і родовід кождого, і присвоювала померщому стан цивільний, без якого він не був би нїякою особою в новім житю; померший без імени так як би не істнїв нїколи. Але се була ще найменьше важна задача стовпа; молитва і фіґури

вириті на ньому мали запевнити способи істнованя особі, якій сей стовп був посьвячений. Тому, що живі не мають безпосередної стичности з помершими і не можуть передавати їм жертв із руки до руки, вони вибирають на посередника якогось бога і посьвячують йому жертву, під умовою, щоб він передав свому вірному частину всїх тих добрих річий, які йому посьвячують і якими він живить ся. Сим богом-посередником був майже завсїгди шакаль Анубіс або великий бог, себто Озіріс. Таким робом душа або радше двійник хлїба, напитків, мяса переходив у другий сьвіт і живив там двійника чоловіка. Ся жертва не мусїла навіть бути реальною, щоб була помічна; перший лїпший повторяючи набожно формулу жертвоприношеня вже тим самим достарчав двійникови посїдане всїх річий, які були вичислені в формулї.

Дуже часто лиш сам стовп був покритий написами, та часто й стїни комори були оздоблені малюнками і старанно різьбленими сценами. Один із тих малюнків має виразне похоронне значіне: він зображує загробну подорож помершого. Єгиптяни, як і більшість народів думали, що перехід із сеї землї в другу землю не може відбувати ся де будь і як будь. Докладно означеною точкою, відки їх душі виходили в дорогу до надприродного сьвіта, було місце на захід від Абидоса, а властне щілина в горі. Соняшний пором, допливши у вечері до мети свого денного бігу, всував ся разом зі всею дружиною богів крізь отвір щілини і поринав у пітьмі. Разом з ним під охороною Озіріса втискали ся й душі померших. Тому то вони мусїли удавати ся з усїх сторін Єгипта до Абидоса, відбуваючи по здогаду Єгиптян подорож водою. Ся виправа дуже часто зображена на малюнках у гробах. Звичайно померший, одягнений у свій цивільний одяг, кермує

походом, як колиб був іще живий. Иньшим разом він лежить у домовині, окружений плачками і жерцями. Човни і перевозові лодки, навантажені жертвами, супроводять головний пором. Корабельна залога видає окрики: „В мирі, в мирі, за Озірісом!“ або розмовляє і веде між собою суперечку. Можнаб думати, що розходить ся о справжню переправу і Греки дали себе ошукати тим позором. Вони оповідали, що найвизначнїйші і найбогатші Єгиптяни велять хоронити себе в Абидосї в тій вірі, що будуть мати честь спочивати побіч Озіріса. На правду особи змальовані в підземних гробницях не їздили ніколи до Абидоса; вони спочивають у Мемфісї, в Бенї-Гассанї, в Тебах, або в котрім будь иньшім містї, тільки їх душа вибирала ся в посмертну дорогу[1]).

Всї иньші сцени зображають приготовлюванє і перевіз похоронних жертв. Можні панове укладали за житя справжнї контракти з жерцями, яким в замін за жертви, складані в часах усталених звичаєм, записували для сього або того храма ґрунти і доходи. Сї ґрунти, се були гробові добра, що достарчали мяса, ярини, овочів, білизни і всього, що було потрібне для основаня і веденя дому[2]). От тим то плоскорізьби вириті на мурах зображають найважнїйші епізоди з хлїборобського, промислового, домашнього житя. По однім боцї зображено оранє, сївбу, жнива, звожуванє збіжа, складанє в шпіхлїрах, потім годівлю худоби і кормленє дробу. Троха далї громади робітників, кожда при працї свого ремесла; шевцї, склярі, виливачі і столярі впорядковані і уставлені одні за другими; теслї зрубують де-

---

[1]) Maspero, Études égyptiennes, т. I. ст. 121—128.

[2]) Maspero, Egyptian Documents relating to the Dead у Transactions of the Society of Biblical Archaeology, т. VII. ст. 6—36.

рева і забирають ся до будови порома; жінки тчуть на варстаті під надзором понурого доглядача, який, здаеть ся, не дуже любить потурати їх балаканині. А біля кождої такої сцени поміщено поясняючі написи, де наводять ся слова виведених на сцену осіб: „Держи добре, лови міцно!“ — комендерує своїм помічникам різник готовлячи ся зарізати вола. „Готово, — відповідає йому помічник, — роби як сам знаєш“. Розвеселений лодкар кричить з далека до старця, який ловить на березї рибу: „Ходи сюди, до води“, а на се старець: „Не верещи, махай собі!“ Сцени і написи мали маґічну ціль; чи вони були взяті з щоденного чи з підземного житя, вони повинні були запевнити помершому щасливе житє або забезпечити його перед загробовими небезпеками. Так як повторюванє формули на стовпах: „Жертва Озірісови, аби дав помершому даток із хлїбів, напитків, одежі і живности“ давало сьому помершому без реальних приносів усї вичислювані добра, так само репродукція певних учинків на стінах гробниці запевнювала йому справжнє сповненє сих учинків. Двійник захований у глубинї каплиці, бачучи себе на мурі, як іде на польованє, справдї йшов на польованє; або видячи себе, як їсть і пе разом зі своєю жінкою, він їв і пив зі своєю жінкою; оранє, жнива, звожуванє до стодоли ставали ся для нього дійсним оранєм, жнивами і звожуванєм до стодоли. Ріжнородний люд змальований на стінах шив чоботи і варив для нього страви, супроводив його в пустиню на польованє або на риболовство в папірусові гущавини. В кінці сей сьвіт підвладних, уміщений на мурі, не був меньше реальним від двійника, від якого залежав; малюнок слуги був саме тим, чого було треба для тїни пана. Єгиптянин наповняючи свій гріб постатями при працї вірив, що по тім боці зем-

ного житя він уживатиме далї всього, що вони виробляли і всїх богацтв, які вони приносили йому.[1])

В тій так украшеній коморі збирали ся потомки помершого і жерцї приставлені до його культу в певні означені днї, аби свому предкови віддати почесть. Тут бачили його знов таким, яким був за свого житя, в товаристві слуг і окруженого всїм, що давало йому роскіш у земнім житю, скрізь присутного і так сказатиб дишучого посеред них. Вони знали, що за одною стїною, у вузкій комірцї, в сердабі уміщенім у нутрі муру, його статуї лежали звалені в суміш. Сей сердаб звичайно не лучив ся з коморою і був зовсїм укритий у мурі; иноді він лучив ся з надвором вузенькою шпарою, в яку заледви можна було встромити руку. В означені днї приходили родичі шептати молитви і палити в отворі проводу пахощі;[2]) сам їх небіщик роскошував ся ними крізь шпару. В самій річи, двійник щоб істнїти на тім сьвітї, потребував дотикального тїла. Мясо, що було йому опорою підчас його земного житя, служило йому ще за головну підпору й по смерти, і тому то без сумнїву Єгиптяни пробували охоронити його перед знищенем при помочи штуки бальсамованя. Але обезображена мумія пригадувала лише з далека вигляд живучого. До тогож вона була одна і її можна було легко знищити, спалити, пошарпати і порозкидувати куснї. А коли її не стане, щож станеть ся з двійником? Тому то до тїла з мяса додавано ще тїла з каменя або дерева, статуї, які вірно відтворювали його риси. Статуї були тривкійші і ніщо не перешкаджало наробити їх скілько кому

---

[1]) Maspero, Études égyptiennes, t. I, ст. 191—194.

[2]) Mariette, Sur les tombes de l'Ancien Empire, ст. 8—9.

захотіло ся. Одно одиноке тїло, се була одна можність тривку двійника; двацять статуй давало йому двацять шанс. Звідси походить та справдї подиву гідна скількість статуй, які нераз можна подибати в однім гробі. Обережність небіщика і побожність свояків творили як можна найбільше образів земного тїла, а тим самим і підпори, незнищимі тїла двійника, даючи йому тим самим майже безсмертність. Та сама причина иноді помножувала довкола статуй померсшого статуї його слуг, відтворені в позах ріжних праць домашнього занятя, як місили тїсто, мололи зерно, або обливали смолою збани на вино.

Легко зрозуміти, який специфічний характер мусїло таке понятє житя витиснути на єгипетській штуцї. Першою умовою, яку треба було сповнити, аби двійник міг приспособити ся до своєї камяної підпори, було відтворенє навіть у найменьших деталях рисів і частий мясного тїла. Звідси сей реалїстичний і заразом ідеальний характер, який бачимо в їх статуях. Тїло і постава майже завсїгди ідеалїзовані. І дійсно, дуже рідко можна подибати вихудїле обличє старця, зівялї груди і набренїлий живіт відцвилих жінок; мужчини завсїгди зображені стрункими юнаками, або в силї віку; жінки мають завсїгди елястичні груди і тонкі бедра молодої дївчини. Їх тїло, так сказати, пересїчне тїло, яке показує особу в найкращій добі її розвою і яке робить її здібною сповнювати на тім сьвітї усї фізичні функції. Тільки в разї занадто видного калїцтва артист віддаляєть ся від свого ідеалу; статуї карлика він полишає всю його погань. І так мусїло бути: колиб так у підземелю карлика уміщено статую нормального чоловіка, то двійник призвичаєний на землї до неправильности своїх членів не міг би нагнути ся до того правильного тїла і не був

он в стані любувати ся загробним сьвітом.[1]) Та принявши раз сей спосіб ідеалїзованя своїх моделїв, різьбар мусїв передавати як найвірнійше риси їх лиця і особливість їх постави. Він робив се иноді брутально, найчастійше з наівною вірністю. Статуї, се справжні портрети і позволяють нам відтворити собі населенє Єгипту за перших династій далеко лекше, ніж населенє Італії в перших часах римського цїсарства. Постави все відповідають тій верстві, до якої належить оріґінал: статуя згорблена, коли представляє писаря; проста в росказуючій поставі або сидить на почеснім крісли, коли се був король або який вельможа, що жде приносів від своїх підвладних.[2])

Студня, що веде до гробу, починаєть ся иноді в кутї комори, та часто аби відкрити її отвір, треба вилїзти на плятформу зовнїшньої каплиці. Студня буває квадратова або простокутна, збудована з великих, гарних каменїв аж до місця, де входить у скалу. Її середня глубокість виносить дванацять до пятнацяти метрів, але може доходити до трицяти і висше. На її днї і в полудневій стінї містить ся вижолоблений канал, яким можна полїзти хиба рачки, і який веде до властивої похоронної кімнати. Вона викута в скалї і не має ніяких окрас; у серединї стоїть саркофаґ із доброго вапняка, рожевого ґраніту або чорного базальту, на якім інколи містять ся вириті імена і титули небіщика. По запечатаню тїла робітники складали на землї четвертину вола, якого жертвовано перед хвилею в горішній кімнатї, посуду

---

[1]) Див. прим. статую варлика Хнумготпу в каірськім музеї, репродуковану в книзї O. Rayes, Le Monuments de l'art antique t. I. та в французькім виданю отсеї книги, ст. 67.

[2]) Maspero, Guide du Visiteur au Musée de Boulak, ст. 214—316, відки сей погляд розширив ся в працях иньших учених.

з овочами або яриною, збани з вином, і горшки з червоної глини наповнені водою з намулом; потім старанно замуровували отвір каналу і наповняли студню аж до самого вершка відломками каменя змішаними з піском і глиною. Все те щедро зливане водою творило вкінці майже непроникливий цемент, якого твердість хоронила помершого перед усякою профанацією.[1])

Сї гроби, справжнї памятники, яких вид піддавав Грекам думку, що се вічні домівки Єгиптян, побіч яких їх палати видавали ся невеличкими гостинницями, — творили кілька похоронних міст, далеко просторійших ніж місто живих. В Ґізе вони розложені по симетричному пляну і тягнуть ся рядами здовж справжнїх вулиць; у Саккарі вони розсїяні безладно на поверхні плосковижу, рідші в деяких місцях, у иньших скупчені одні при других. В місцї, де їх найгустійше, подибуємо піраміди ізольовані або в нерівних ґрупах.[2]) Одні високі на сїм до вісьмох метрів і ледви перевисшають рівень сусїдніх гробів; иньші доходять до сто пятьдесяти метрів і ще сьогоднї зачисляють ся до найкольосальнїйших будівель, які здвигнула людська рука. Се королївські гроби. Аби їх побудувати, кождий фараон зараз від самого початку свого панованя вирізував скалу і вивозив землю; найвизначнїйші особи з його окруженя перебігали вздовж і в поперек усе королївство, шукаючи алябастрової або ґранїтової скали, з якої можнаб зробити королївський саркофаґ; до каменоломів та до ро-

---

[1]) Mariette, Notice des principaux monuments ст. 34—36; тойже Sur quelques tombes de l'Ancien Empire ст. 9—10.

[2]) Піраміда, се властиво тільки управильнена форма могили. Про містичне значінє, яке Єгиптяни надавали того рода памятникам, див. Schiaparelli, Il significato simbolico delle Piramidi Egiziane, in 4°, Рим 1884.

бітень висилано населенє цілих міст і провінцій. При кождій піраміді будували храм, де покійний монарх приймав приноси своїх підданих і поклони колеґії жерців, приставлених спеціяльно до його культу.

„Во время оно помер його високість король Гуні, а його високість король Снофруі запанував як король-доброчинець над цілим краєм".[1]) Снофруі, Манетонів Соріс[2]), провадив війну з кочовими племенами (Monatiou), які без устанку шарпали східню границю Дельти, і запустив ся аж у глуб півострова Сінаю. Одна плоскорізьба в Уаді-Маґгара, трофей його походу, показує нам „короля обох Єгиптів, вельможу в діядемах, пана справедливости, Горуса побідоносця Снофруі, бога великого," як він своєю важкою булавою розторощує поваленого на землю варвара.[3]) Він використував на свій дохід копальні міди і туркусів на Сінаї; аби на будуче забезпечити Дельту перед нападами варварів, він обсадив границю численними кріпостями, з яких одна, Ше-Снофру[4]), істнїла ще під першими королями дванацятої династії.[5]) Його культ, усталений зараз по його смерти, заховував ся протягом столїть і дотрівав аж до Птолемеїв.[6])

Та хоч яка велика була його слава на берегах Нїлю, всеж таки вона меркне перед славою його трьох наступників, творців пірамід, Ху-

---

[1]) Papyrus Prisse, таб. II. k. 7, 8.

[2]) E. de Rougé, Recherches sur les monuments і т. д. ст. 28—41. Снофруі виступає в однім оповіданю віднайденім у Петербурзї д. Голенищевим (Zeitschrift 1876, ст. 107—111)

[3]) Lepsius, Denkm., II. 2.

[4]) „Уаді Снофруі".

[5]) Chabas, Les Papyrus de Berlin, ст. 91; E. de Rougé, Recherches ст. 90.

[6]) E. de Rougé, Recherches, ст. 41. Викопи останнїх років показують, що сей король мав одну піраміду в Дагшурі, а другу в Меідумі: одначе се питанє ще не розвязане.

фуі (Хеопс), Хафрі (Хефрен) і Менкаурі (Мікерінос). „Хеопс побудував просторий памятник своєї слави чи глупоти в столїтю так віддаленім від часу, в якім зачинають ся певні дані сьвітської історії, що зовсім не маємо міри, яка далаб нам змогу обчислити ширину пропасти, що відділює від себе обі епохи; в столїтю так чужім усяким симпатіям і інтересам великої людської родини, яка тепер заселює землю, що навіть сьвята історія не знає нїчого про людий ґенерації Хеопса, хиба тілько, що вони жили, плодили дїтий і вмирали. А проте піраміда Хеопса пишаєть ся й доси своєю висотою над піском пустинї; се гробовище з білих нуммулїтових брил ще й доси яснїє під палким сонцем, а її величезна тїнь видовжуєть ся поперек неврожайних рівнин у її окруженю, а при склонї дня затемнює поля Ґізегу, засїянї кукурузою та пшеницею. Коли глядач, стоячи на якім вигіднім місцї, з'уміє витворити собі виразне понятє про велич того памятника, тодї ніяке слово не в силї описати почутя пригнобленя, яке спадає на його душу. Він почуває себе прибитим і хитаєть ся немов під напором якого тягару. В контрастї до багатьох иньших великих руїн піраміди, відкиб ми не дивили ся на них, не виглядають нїколи як купи звалищ або як гори. Вони лишають ся дїлом людських рук. Знак їх походженя виявляєть ся і виступає за кождим разом; і звідси то без сумнїву походить те почутє страху та пошани, що бентежить духа, коли він перший раз приймає ясне вражінє їх безміру.“ [1])

Кілько зусиля треба було, аби здвигнути ті величезні маси, можна відгадати з самого вигляду місць, хоч історія не моглаб нам дати не се від-

---

[1]) Osburn, The Monumental History of Egypt, т. I. ст. 270—271.

повіди. Коли минуло пановане Хеопса і Хефрена, довгий час потім, як фараони старинної імперії і їх піддані щезли в сутінках століть, на душу єгипетського народу налітав нераз спомин трудів, які зложено коло здвигненя пірамід. За часів Геродота і Діодора Хеопс мав репутацію ненависного тирана. „Зараз на початку свого пнованя він позамикав храми і заказав складати жертви; потім присилував усїх Єгиптян працювати на себе. Одним велено тягти брили каменя від ломів на хребтах арабських гір аж до Нілю; а коли пересунено їх на пороми, тодї наказувано иньшим тягти їх аж до хребта лїбійських гір. Вони працювали по сто тисяч людий, яких черговано що три місяцї. Час, у якім терпів народ, ділив ся ось як: десять лїт на будову гостинця, яким тягали брили, діло по моїй думцї мало чим менше від піраміди (бо його довгість виносить пять стадій, його широкість десять, а його найбільша високість вісїм орґій, усе з тесаного каменя і вкрите фіґурами); отже десять лїт будували сей гостинець і підземні комори викувані в сугорбі, на якім здвигають ся піраміди. Коло самої піраміди працьовано двацять лїт; вона чотирокутна і кождий бік її має вісїм плєтрів фундаменту, з такою самою високістю; всьо з вигладжених і в як найбільщім порядку уложених брил; анї одна брила не має меньше трицятьох стіп.“[1]) „Єгипетські написи вириті на піраміді подають вартість суми виданої в буряках, цибулї, чіснику для занятих при працї робітників; коли не помиляю ся, товмач, який відцифровував менї написи, сказав, що все виносило тисячу шістьсот талантів срібла. Коли так, то кількож мусїли видати зелїза на знаряди, поживи і одежі для робітників, бож увесь той час, як сказано, мусїли будувати і не меньше

[1]) Геродот II, 124

значного часу, як менї здаєть ся, вимагало тесане каміня, його перевіз і підземні вижолоблювання".[1]) Перекази заховані Геродотом ішли ще далї. Вони оповідали, що Хеопс витратив ся з засобів і дійшов до того, що добував гроші усякими способами, продаючи кождому стрічному свою дочку.[2]) Иньша леґенда, записана Манетоном, меньше жорстока для бідного фараона; він жалував на старі літа своєї безбожности, і мав написати сьвяту книгу, яку його співгорожани ховали в великій пошанї.[3])

„Єгиптяни говорили менї, що сей Хеопс панував пятьдесять лїт і що по його смерти його брат Хефрен одідичив по нїм королївство. Хефрен поступав у всїм так само як його брат і збудував піраміду, яка не досягає розмірів першої, бо ми самі міряли її. Обі стоять на взгірю високім близько сто стіп. Говорять, що Хефрен панував пятьдесять шість лїт. Отже числять сто шість лїт, протягом яких Єгиптяни терпіли всякого рода нещастя, а храми були позамикані, так що їх не відчиняли анї разу. Єгиптяни з ненависти не люблять називати сих князїв і доходять до того, що пірамідам надають імя пастуха Філїтіса, який тодї пас у сих сторонах свої стада.[3]) По переказам анї Хеопс, анї Хефрен не тїшили ся гробами, які приготовили собі коштом стількох терпінь; розлючений нарід збунтував ся, повитягав із саркофаґів їх мумії і пороздирав їх на куснї.[5])

---

[1]) Геродот II, 125.

[2]) Тамже II, 125. Пор. Maspero, Fragment d'un commentaire sur le second livre d' Herodote, 1875, ст. 4—7.

[3]) Манетон, вид. Унґера, ст. 91. Поміж альхімістичними писанями одно приписують Єгиптянинови Софé: се правдоподібно той сам твір, який продавáно під імена Суфіса-Хеопса за часів Африкана.

[4]) Геродот II, 127—128.

[5]) Діодор Сицилїйський I, 64.

Побіч сих двох тиранів традиція вміщує Мікеріноса, сина Хеопса, монарха добродушного і творця третьої піраміди. „Діла його батька не були для нього приємні; він повідмикав храми і навернув доведений до крайньої нужди народ назад до релігійних обрядів; в кінці він творив справедливість краще, ніж усї иньші королї. За се його хвалять більше від усїх, які коли будь панували над Єгиптом; бо він не лише творив справедливість, але навіть коли хто жалував ся на його засуд, то давав йому дарунки, аби усмирити його гнів“.[1]) Та про те сей побожний король витерпів не мало: він стратив свою одиноку дочку, а швидко потім дізнав ся з віщби, що має ще жити всього шість літ. Аби потїшити себе, велів замкнути трупа своєї дочки в ялівку з вижолобленого дерева, яку зложив у Саїсї, де їй віддавали божеську почесть. Орігінальний і гідний уваги був спосіб, якого він уживав, аби оминути віщуване. Він посилав до богів докори, жалуючи ся, що його батько й стрий, хоч позамикали храми, забули богів та гнобили людий, все таки жили довго, коли тимчасом він, такий побожний, мусить гинути так скоро. Віщба відповіла йому, що як раз тому скоротить ся його житє, бо він не зробив того, що треба було зробити. Єгипет мав терпіти сто пятьдесять літ, і оба королї, його попередники, знали се. По тій відповіди Мікерінос, уважаючи себе пропащим, велїв наробити богато лямп, запалював їх що вечера і що ночи і почав напивати ся і провадити гуляще житє, ненастанно день і ніч блукаючи по ставах і гаях, скрізь де надїяв ся знайти нагоду до розвеселеня. Він придумав се на те, аби завдати брехню віщбі і аби жити дванацять літ, числячи ночи за днї“.[2])

---

[1]) Геродот II, 129.
[2]) Геродот II, 129—133.

Оповідане грецьких істориків не годить ся зовсїм з тим, чого вчать нас памятники. Неможливо, аби Хефрен був братом Хеопса; час обох панованя рішучо противить ся сьому. Навіть Хефрен не був безпосереднїм наступником Хеопса; лїсти уміщені на памятниках всувають між обох короля прозваного Дідуфрі, якого піраміду недавно відкрито коло Абу-Роаш, троха на південь від пірамід Ґізеґу. Коротеньке пановане сього князя, яке зрештою не має ніякого історичного значіня, може послужити нам до вияснення одної точки з леґенди записаної Греками. Може Дідуфрі був сином Хеопса а старшим братом Хефрена і наслїдком сього вважали Хефрена братом його безпосереднього попередника; а що Дідуфрі не полишив по собі ніякого слїду в памяти народу, тож Хеопса почали вважати безпосереднїм попередником і наслїдком сього старшим братом Хефрена.

Традицийна безбожність обох королїв так само проблематична, як їх свояцтво. Їх титули і ті, які носять члени їх родини або двора, сьвідчать найкраще про їх пошану для релїґії. Хефрен зоветь ся „Горусом і Сітом", „могучим серцем Горуса", „добрим Горусом, великим богом, володарем діядем"; його жінка, королева Марісанх, була жрицею бога Тота;[2]) один із його свояків, князь Мінан, був великим жерцем бога Тота в Хмуну або Гермополїсї.[3]) Нарештї один стовп, на якім княгиня Гонїтсен записала будову своєї

---

[1]) E de Rougé, Recherches ст. 52—54. Де Руже читав се імя Ра-тот-еф і ідентифікував сього князя з Манетоновим Ратоізесом, пятим королем четвертої династії. Одначе анальоґія иньших імен змушує читати Дідуфрі, так як говорить ся Менкаурі, а не Ра-мен-кау. Піраміду Дідуфрі відкрив у Абу-Раші д. Шасіна в р. 1901.

[2]) E. de Rougé, Recherches, ст. 54.

[3]) E. de Rougé, Recherches, ст. 62.

похоронної піраміди, показує нам історичного Хеопса, як він, в супереч леґендарному Хеопсови, будує і реставрує храми. „Живучий Горус, той, що розторощує своїх ворогів, король Єгипту, животворець Хуфуі застав храм Ізиди, опікунки піраміди, близь храма Сфінкса, на північний захід від храма Озіріса, властителя гробу; близь храма сеї богині Хуфуі побудував піраміду свою і своєї королївської доньки Гонїтсен, також недалеко свого храма. Він зробив се для своєї матери Ізиди, божеської матери Гатор, богинї (небесних) вод. [1]) Записуючи свій дар на стовпі він дав їй знов вивінуване і вибудував їй камяниу сьвятиню і знайшов отсих богів у своїм храмі". Потім іде лїста і образи отсих богів: Горус і Ізида під кількома постатями, Нефтис, Селькіт, Фта, Сохіт, Озіріс, Гапі. За кождим образом читаємо виказ матеріялів, із яких їх пороблено: пором Ізиди, крогулець Горуса і ібіс Тота були з позолоченого дерева; Ізида була з золота і зі срібла; Нефтис із золоченого бронзу; Сохіт із бронзу.[2]) Деіде бачимо, що той сам король побільшив, а принаймнї направив храм богинї Гатор у Дендері.[3]) А се зовсїм не те, що Геродотів Хеопс, який буцїм то позамикав усї храми в Єгиптї і скасував богів.

Сьогоднї знаємо, звідки пішла ріжниця між оповіданями грецьких письменників і дійсністю. Оповідане Геродота, се тільки переклад народньої казки. Єгиптяни поводили ся з Хеопсом, Хефреном і Мікеріном в той сам спосіб, як середньовікові поети з Карлом Великим: з разу їх висклавляли

---

[1]) Небо, як у першій главі кн. Битія.
[2]) Mariette, Notices des principaux monuments, друге вид. ст. 207—209. і Monuments divers, таб. 53. Пор. E. de Rougé, Recherches, ст. 46—50.
[3]) Dümichen, Bauurkunde таб. XIV. a, в.

на всякі лади, а потім зробили їх ненависними і сьмішними. Єгипетські повісти, які маємо тепер в оріґіналї, показують нам, що фантазія поспільства нїколи не вагала ся приписувати найлїпшим фараонам найнеправдоподібнїйші пригоди; оповідачі любили вибирати собі на героїв імена знані, як Рамзеса, Менефту, і се одно вистарчає нам для поясненя походженя казок, які Греки передали нам про королів четвертої династиї. Геродотів Хеопс і Хеопс написів мають те саме імя, і оба побудували велику піраміду: крім сього одного все иньше, що нам оповідають про них, розходить ся радикально. Хеопс і Хефрен зробили ся простими казковими героями.[1]) Хуфуі і Хафрі являють ся перед нами як могутнї королї, побожні супроти богів і страшні для ворогів як і для своїх підданих. Хеопс воював з арабськими кочовниками і боронив успішно перед їх нападами копальняні заклади, які Снофруі заложив на півострові Сінаї.[2]) Вязнїв забраних у тій кампанії вжито без сумнїву тодїшнїм звичаєм до будови пірамід. Чи се може значить, що народня концепція була зовсїм неправдива і що він милував своїх підданих? Число вязнїв, хоч і як велике, не могло вистарчити для такої безмірної будівлї: без сумнїву він мусїв силувати до працї також чистої раси Єгиптян і накладати на них данини, як се оповідає Геродот. „Від одного кінця його держави до другого підняв ся величезний крик, крик гнобленого проти гнобителя; крик муки і гіркої трівоги; такий крик, що ще й тепер, як я пишу, він відзиває ся в народнїй памяти; один із тих криків, які від часів Суфіса

---

[1]) Maspero, Fragment de Commentaire в Anuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques, 1875 і 1876; Les Contes de l'Ancienne Égypte, ст. XX.

[2]) Lepsius, Denkm. таб. II.

нераз підіймали ся з єгипетської землї і вдаряли в вуха володарів армій. І чиж Суфіс занепокоїв ся тим? Не більше як Могамед-Алї або Ібрагім-паша! Еґоістична химера тирана, чи се була велика пімаріда, чи гребля, поступає наперед: а щож його обходять терпіня народа?"[1]) Єгипет міг змінити релїґію, мову і расу; але чи пануючий називає ся фараоном, султаном або башою, судьба фелляга завсїгди та сама. Грецькі історики ще по чотирох тисячах лїт підхопили відгомін проклять, якими Єгиптяни обкидували память Хеопса. Нема ніякої причини не вірити, що повстане, про яке говорить Діодор,[2]) справдї вибухло; порозбивані статуї Хеопса віднайдено недалеко храма Сфінкса, в криниці, в яку їх колись кинено може в день революції.[3])

Ідея побожности, яку народній переказ привязував до пановання Менкаурі, Геродотового Мікеріноса, стверджена сьвідоцтвом сучасних; не те, щоб сей князь мав повідмикати храми (як ми бачили, вони ніколи й не були позамикані), лише він повелїв одному зі своїх синів, Дідуфгору, обїхати всї єгипетські храми, певно на те, аби відреставрувати ті, які були в занепадї, і у всїх містах поставити нові будівлї. Після деяких документів королевич мав підчас сеї проїздки відкрити 44-ту главу похоронного ритуалу в Хмуну (Гермополїсї) при ногах бога Тота, написану блакитною красою на алябастровій плитї. Королевич приніс її королеви як чудесну зна-

---

[1]) Osburn, The Monumental History of Egypt, т. I. ст. 275—276.

[2]) Діодор I. 64.

[3]) Mariette, Lettre á M. le vicomte de Rougé ст. 7.

хідку.[1]) Про такі відкритя релігійних або наукових книг згадує ся дуже часто в стариннїй єгипетській літературі. Ми вже бачили, що відкритє 64-ої глави Книги мертвих приписують деякі поваги королеви Усафаісови, і що короля Теті вважали автором медичної книжки, якої найкращу частину ми ще й доси маємо. Иньша медична розправа, недавно відкрита, має відносити ся аж до пановання Хеопса. Вона появила ся в Коптосї одної ночи перед божим сьвященником, який увійшов у велику залю храма і дійшов аж до крайньої сьвятая сьвятих. „Земля ще була затоплена темрявою, але місяць осьвічував сю книгу з усіх боків. Її принесли як велике чудо його сьвятости королеви Хуфуї праведномовному".[2]) Пятьдесять четверта глава, резюме єгипетської доктрини про будуче житє і стан душі по смерти, належить до найтемнїйших частин Книги мертвих. „Ти приходиш до мене" — говорить один писар епохи Рамессідів — „наповний великими тайнами, і говориш менї про формулки князя Дідуфгору. Ти не пізнав із них нїчого, анї добра анї зла. Перед ними і довкола них стоїть мур, через який ніякий профан не зуміє продерти ся. Ти писар, талановитий між твоїми товаришами, вчений у книжках, і одно речене з твоїх уст тричі важне; а й ти полишив мене нїмого зі страху".[3]) Новочасні вчені, які не все розуміють зміст тих містичних рядків, можуть потїшити ся: старинні Єгиптяни були в положеню не много лїпшім від них.

Саркофаґ Мікеріноса, довгий час перехову-

---

[1]) Книга мертвих, гл. CXIV, 30-32; Birch, On formulas relating to the heart, в Zeitschrift, 1867 ст. 54—55.

[2]) Birch, Medical Papyrus with the name of Cheops в Zeitschrift, 1881. ст. 61—64.

[3]) Papyrus Anastasi, т. I. табл. X., стовп 8; табл. XI. стовп 4.

ваний у третій піраміді, був одним із найбільше гідних подиву виробів архаічної єгипетської штуки. Він запропастив ся на побережі Портуґалії разом із кораблем, який віз його до Анґлії. Тепер маємо лише віко трумни з сикоморового дерева, в якій спочивала мумія фараона. Се віко має людську форму і на нїм читаємо напис: „О Озірісе, володарю двох Єгиптів, Менкаурі, який живе для вічности, сплоджений небом, занесений (у черево) Нуіт, насїнє Ґабу! Твоя мати Нуіт простягаєть ся над тобою в його імени від безоднї аж до неба. Вона робить тебе богом, обертаючи твоїх ворогів у нївець, о королю Менкаурі, що живеш для вічности“.[1])

Лїтература грецької доби прилучала до сих трьох фараонів одного казкового короля, якого Геродот називає Азихісом, а Діодор Сицилїйський Сазихісом. У храмі Фта в Мемфісї він побудував південний портик, найгарнїйший та найбільший з усїх, бо хоч усї вони окрашені різьбами, а вигляд їх будови ріжнородний до безконечности, всеж таки сей бік найріжновиднїйший і найвеличнїйший між ними. Хотячи перевисшити своїх попередників, Азихіс збудував піраміду з цегол, на якій читаємо слїдуючий напис виритий на каменї: „Не погорджуй мною за для камяних пірамід: я перевисшаю їх так як Юпітер перевисшає иньших богів. Бо занурюючи кусень дерева в багно і збиваючи в купу глину, яка прилипала до нього, зроблено цеглу, з якої я збудована“.[2]) По сьвідоцтву Діодора, Сазихіс був один із пятьох великих законодавців Єгипту: він мав як найстараннїйше

---

[1]) Vyse, Pyramids of Gizeh, т. II. ст. 86; Ch. Lenormant, Eclaircissements sur le cercueil de Mycérinus; E. de Rougé, Recherches sur les monuments, ст. 63—66.

[2]) Геродот, II, 136.

урегулювати церемонії культу, винайти геомерію і штуку обсервованя зьвізд[1]). Він також оголосив закон про позичку, яким уповажняв кождого горожанина заставляти мумію свого батька, і давав вірителеви право розпоряджати гробом довжника. В разї несплаченя довгу довжник і його родина не могли бути похоронені анї у батьківськім гробі, анї в жаднім иньшім.[2])

Пята династія була з кождого погляду продовженем четвертої. Її королї мусїли поборювати на вні рабівничі напади азийських кочовників і використувати з певною енергією копальні Сінаю[3]). Вони удержували зносини на півдні з околицями Червоного моря, які достарчали кадила; вони добили ся аж до краю Пуаніт і між иньшими чудами привезли відтам данґів, карликів, які вміли танцювати так званий божеський танець.[4]) Їх домашнє житє відповідало рутинї мемфійських фараонів. Вони займали ся будовою своїх похоронних пірамід,[5]) направою храмів і осно-

---

[1]) Діодор, II, 94.

[2]) Геродот, II, 136.

[3]) Стовпи Сагурі (Lepsius, Denkm. таб. II, 39 a); Узірнірі Ану (Lepsius, Denkm. таб. II, 152 a), Дадкері (Lepsius, Denkm. таб. II, 39 d: Birch у Zeitschrift, 1869 ст. 26; Ebers, Durch Gosen zum Sinai, ст. 536), Мнекаутору (Lepsius, Denkm. таб. II, 39 a); в Уаді Маґара згадують про побіди сих королїв над Бедуїнами (Ментію).

[4]) Сей факт зістав припадково відкритий одним уступом великого напису Гірхуфа, який відносить сей випадок до панованя короля Ассі.

[5]) Піраміди в Абузірі були гробами богатьох фараонів пятої династії, як Сагурі, Узірнірі Ану. На мою думку піраміду ч. 2. в Саккарі (плян Перрінґа) побудував Ассі. Піраміду Унаса відкрито в 1881 р. (Maspero, La Pyramide du roi Ounas у Recueil des travaux, т. III.)

вуванєм нових міст. [1]) Одним словом, вони утримували Єгипет на висоті добробуту і величі, на яку піднесли його королї попередньої династії. [2])



[1]) Як ось Пасагурі, близь Есне (D ü m i c h e n, Geschichte des alten Ägyptens, т. I, ст. 61), збудоване фараоном Сагурі (E. d e R o u g é, Recherches, ст. 93).

[2]) Ось відтворена по можности найповнїйше лїста третьої, четвертої і пятої династії:

Третя династія (мемфійська).

I. Бібі, Зазаі.	I. *Νεχερώφης.*
II. Нїбка.	II. *Τόσορϑρος.*
III. Зосірі.	III. *Τύρευς.*
IV. Зосертіті.	IV. *Σέσωχρις.*
V. Сосес.	V. *Σωύφις.*
VI. Нофіркері.	VI. *Τοσέρτασις.*
VII. Нїбкарі.	VII. *῎Αχης.*
VIII. Гунї.	VIII. *Σήφουρις.*
IX. Снофруі.	IX. *Κερφέρης.*

Черверта династія (мемфійська)

I. Хуфуі.	I. *Σώρις*
	II. *Σοῦφις* (*Χέοψ*).
II. Дідуфрі.	?
III. Хафрі.	III. *Σοῦφις* (*Χεφρήν*).
IV. Менкаурі.	VI. *Μενχέρης* (*Μυκερῖνος*).
V. Шопсескаф	?
	V. *῾Ρατοίσης.*
	VI. *Βιχέρης.*
	VII. *Σεσερχέρης*
	VIII. *Θαμφϑίς.*

Пята династія (мемфійська).

I. Узіркаф.	I. *Οὐσερχέρης.*
II. Сагурі.	II. *Σέρρης.*
III. Какаі.	?
IV. Нофірірікері	III. *Νεφερχέρης.*
V. Шопсескері	IV. *Σισίρης.*
VI. Узірнірі Ану	V. *Χέρης.*
	VI. *῾Ραϑούρης.*
VII. Менкаугору	VII. *Μενχέρης.*
VIII. Дадкері Ассі	VIII. *Ταγχέρης.*
IX. Унас	IX. *῎Οννος.*

2. Єгипетська лїтература підчас мемфійської доби.

В однім гробі в Ґізе великий урядник перших часів шестої династії надає собі титул управителя дому книжок.[1]) Отся проста згадка, припадково кинена між двома шумнійшими титулами, моглаб з браку иньших вистарчити нам за доказ, як незвичайно розвивала ся тодї єгипетська цівілїзація. Єгипет мав тодї вже не лише лїтературу, але ся лїтература була так значна, що могла заповняти бібліотеки, а її значінє мусїло бути досить велике, коли для надзору над королївською бібліотекою умисне призначували одного з двірських урядників. Він мусїв мати під своїм доглядом, крім сучасних творів, також книги написані за пановання перших династій, книги, які датували ся від Менеса, а може навіть від королїв, що панували ще перед Менесом. Основа бібліотеки мусїла складати ся головно з писань релїґійних, із глав Книги мертвих, копійованих із автентичних текстів, які переховували ся в храмах, із наукових розправ про ґеометрію, медицину і астрономію; з лїтописий, у яких були записані слова й дїла старинних

---

[1]) Lepsius, Denkm., II, 50.

королїв, число лїт їх житя і докладний час їх пановапя; з підручників фільозофії і практичної моралї і певно також із деяких повістий.[1]) Усе те, колиб було заховало ся, утворило би бібліотеку, яка булаб для нас далеко цїннійшою від бібліотеки александрійської[2]). На жаль із так величезних богацтв заховали ся нам лиш уривки одної фільозофічної збірки. Що до решти ми мусимо обмежити ся на рідкі вказівки, які, пояснені й доповнені даними памятників, заледво позволяють нам означити з сякою такою певністю розмір знаня, яке тодї мали Єгиптяни.

Їх астрономи ще в самих початках їх історії сконстатували, що деякі зьвізди, які нічю яснїли над їх головами, були немов одушевлені і порушали ся мандруючи в просторах, коли тимчасом иньші стояли на місцї. Отсе спостережене, повторюване раз-у раз, навело їх на подїл зьвізд на планети і зьвізди сталі, або, як їх називали, незнищимі (akhimou sokou). До перших зачисляли Горуса, провідника таємних просторів (Hartapshitiou), нашого Юпітера, що своїм сьвітлом виявляв себе немов ватажком тої громадки; „Горуса родителя небес“ (Harkahri) - Сатурна, найбільше віддаленого між тими зьвіздами, які людське око може бачити без помочи струментів; Гармахіса - Марса, якому червонавий колїр надав прозвиско Гардошір, червоного Горуса, а якого позірно ретроґрадний рух у ріжних порах року не уйшов їх уваги; Совку - Меркурія, в кінцї Венеру, яка в своїй ролї ранньої зірницї називаєть ся Дуау, а в ролї вечірньої зорі мабуть Бону.[3]) Навіть

---

[1]) Один уривок повісти (Берлїнський папірус III) може належати ще до V-ої династії. Пор. Maspero, Études égyptiennes, t. I. ст. 75—80.

[2]) E. de Rougé, Recherches, ст. 75.

[3]) E. de Rougé, Recherches sur le nom égyptien des planetes, у Bulletin archéologique de l'Athenaeum français, 1846. ст. 18—21, 25—28.

саме сонце, сей сталий осередок усїх старинних систем, підлягало у них законови загального руху і подорожувало по небі в товаристві блудних зьвізд[1]).

Для Єгиптян небо було нїби міцна зелїзна стеля, по якій котять ся таємні води, що окружають з усїх боків землю. В часї сотвореня, коли хаос розділив ся на свої складові части, бог Шу збудував сю стелю; небесний Ніль почав випливати на вершку гір, які обмежають наш сьвіт, і по тій небесній ріцї плавають планети і взагалї всї зьвізди, яких схід і захід можна бачити в долинї. Памятники показують нам їх у видї ґеніїв у людській або зьвірячій подобі, що пливуть кождий у своїм човнї за Оріоном З другого боку Єгиптяни уявляли собі сталі зьвізди яко лямпи (khabisou) завішені на зелїзній стелї, які божа сила запалювала що вечір, якби роз'яснювати земну ніч. На першім місцї між сими зьвіздами-лямпами клали д е к а н і в, поєдинчі зьвізди або громади зьвізд, що належали до трицять шістьох або трицять сїмох декад, із яких складав ся єгипетський рік. Сондіт або Сотіс посьвячена Ізидї; Оріон-Сагу посьвячений Озірісови; деякі вважали його місцем побуту блаженних душ; Плеяди, Гіяди і богато иньших зьвізд, яких старинні імена не ідентифіковані ще віродостойним способом з новочасними іменами. Одним словом, усї зьвізди, які можна бачити голим оком, були старанно зібрані, скатальоґовані, поспісувані[2]). Обсерваторії Горішнього і Долїшнього Єгипту, в Дендері, Тінїсї, Мемфісї і Гелїополї означували їх фази і що року виготовляли таблицї їх сходу і заходу, з яких кілька шматків дійшло аж до нас.

---

[1]) Берлїнський папірус н-р VIII. к. 5—6.

[2]) Остатня і найлїпша праця про сю тему, се H e i n r i c h B r u g s c h, Thesaurus Inscriptionum, т. I: Astronomische und astrologische Inschriften, in 4⁰, 1882.

Найліпше знаною і найважнійшою з поміж усіх тих зьвізд була зьвізда Ізиди, Сиріюс, якого Єгиптяни називали Сондітом, з чого Греки зробили Сотіс. Його поява перед сходом сонця, що означала першу хвилю повені, означала також початок цівільного року так, що на ній спочивала вся хронольоґічна система краю. Первісний рік Єгиптян, а принаймні перший рік знаний нам історично, складав ся з дванацятьох місяців, кождий по трицять днів, отже всього мав триста шістьдесять днів. Сї місяцї були поділені на три чотиромісячні пори року; пора початку (Ша), яка відповідала часови повені; пора засївів (Про), що відповідала зимі; і пора жнив (Шому), що відповідала літу. Кождий місяць ділив ся на три декади; кождий день і кожда ніч ділили ся на дванацять годин, так що полудне рівняло ся шестій годині дня, а північ шестій годинї ночи.

Ся система, хоч як видавала ся простою, мала свої невигоди, які незабаром виявили ся різко. Між роком означеним сею системою і роком тропічним заходила ріжниця на пять день і одну чверть; по уплиі кождих дванацятьох місяців відступ між біжучим і сталим роком збільшав ся на пять днів і одну чверть, а наслїдком сього пори року перестали йти разом із фазами місяця. Нові обсервації, оперті на біґу сонця, примусили астрономів всувати що року, по дванацятім місяцї а перед першим днем слїдуючого року, пять доповняючих днів, які названо пятьма надчисловими днями або днями епаґоменами. Заведене сеї зміни сягає так давнїх часів, що ми не можемо означити її нїякою датою, а навіть самі Єгиптяни відносили її до мітичних часів перед виступленем Менеса. „Реа (Нуіт) мала потайні зносини з Кроносом (Ґабу); Сонце (Ра) дізнавши ся про се кинуло на неї чари, які не позволяли їй родити в жаднім

місяці і в жаднім році; одначе Гермес (Тот), який любив сю богиню, грав у кістки з Місяцем, виграв у нього шіснацяту частину кождого дня, і з тих частин утворив пять днів, які додав до триста шістьдесятьох днів року"[1]). Одначе й справлений отсим способом рік з триста шістьдесятьох і пятьох днів не відповідав іще докладно рокови астрономічному з триста шісьдесятьох пятьох днїв і одної чверти. От і виходило що чотири роки опізнене о один день на той рік, так що на 365×4 або 1460 астрономічних лїт числили 1461 уплилих цівільних років. По упливі чотирнацятьох століть і пятьдесятьох лїт згода, так довгий час ломлена, вертала на ново; початок року цівільного покривав ся тодї і тільки один раз з початком року астрономічного, початок сих обох років годив ся з ранньою появою Сиріюса-Сотіса, а наслідком сього з настанем повені. Схід сеї зьвізди обходили жерцї врочистими празниками, яких початок мав сягати дальше, ніж королї першої династії, часів Шосу-Гору, а пізнїйше в римській добі астрономи надали періодови 1460=1461, якого дивна коінціденція піддала їм сей винахід, назву сотійського року.

Про математичну лїтературу сеї епохи не знаємо нічого. Одначе памятники доказують нам, що вже в часї будови пірамід ґеометрія мусїла стояти дуже високо, коли вже не теоретична ґеометрія, та бодай практична, яка служить до поміру поверхнї і до обчислюваня обєму тїл сталих. Архітекти, які будували піраміди і великі гроби в Саккарі, були без сумніву дуже поважними ґеометрами. На нещасте не маємо анї одної книги, в яких вони записували свої доктрини; один одинокий математичний трактат, який дійшов до нас, пізнїйший принаймнї о дві тисячі

---

[1]) De Iside et Osiride, гл. XXII.

літ від їх епохи і дає нам пізнати стан науки в часах зглядно новітних девятнацятої династії[1]).

Аби уявити собі, як могла виглядати єгипетська медицина, на се ми маємо дещо більше від простих здогадів. Крім розправи, якої винайдене відношено до панованя Хеопса, і яка доси ще не опублїкована, маємо дві книжки; перша містить у собі рецепти чужосторонніх учених[2]); другу, яку знайдено за панованя Усафаіса, мав доповнити Сонду[3]). Рукописи сих двох праць сягають часів вісімнацятої і девятнацятої династії; текст мусів з часом змінити ся, одначе давність їх походженя удержувала їх у школах. Вони без сумнїву належали до тої бібліотеки при храмі Імутеса в Мемфісї, яка істнїла ще за часів римських і до якої ходили грецькі лікарі черпати рецепти для своїх клієнтів[4]).

Єгипет очевидно був краєм дуже здоровим. „Єгиптяни, говорив Геродот, се найздоровійші з поміж усїх смертних". Та про те вони тим уважнїйше доглядали своє здоровлє. „Що місяця через три дни Єгиптяни при помочи еекцій і клїстірів доконують прочищеня жолудка, бо думають, що всї людські хороби походять зі страв"[5]). Медицина у них подїлена: кождий лїкар займаєть ся одним родом хороби, а не кількома. Лїкарів скрізь подостатком, одні для очий, другі від хо-

---

[1]) Його опублїкував A. Eisenlohr, Ein mathematisches Handbuch der alten Ägypter (Papyrus Rhind des British Museum), 1877.

[2]) G. Ebers, Papyrus Ebers, das Hermetische Buch über Arzneimittel der alten Ägypter, Leipzig, 1875.

[3]) Brugsch y Recueil des Monuments égyptiens, т. II. ст. 101—120 і LXXXV—CVII; Chabas, Mélanges égyptologiques, 1-а серія ст. 55—79.

[4]) Galienus, De compositione medicamentorum secundum genera, кн. V. гл. 2. Деякі з тих лїкарств увійшли сею дорогою в нашу фармакопею.

[5]) Геродот, кн. II. гл. 82.

роб голови, треті від зубів, иньші від жолудка або від внутрішнїх хороб"[1]). Не знаємо на певно, чи сей подїл, про який говорить Геродот, справдї такий строгий, як се представляє історик. Той сам лїкар міг лїчити всї хороби; тільки для хороб очий і для деяких иньших терпінь були, так як і у нас, специялїсти, яких хорі радили ся охотнїще нїж звичайних практиків. Колиж їх число видало ся грецькому історикови дуже значним, то причина сього лежить у медичній вдачі краю, де хороби очні і кишкові ще й тепер частійші нїж де-будь інде в Европі.

Теоретична медицина, здаєть ся, не зробила поважних поступів, хоча манїпуляциї при споруджуваню мумій мусїли достарчати лїкарям нагоду студіювати до схочу нутро людського тїла. Якийсь релїґійний страх не позволяв їм так як і християнським лїкарям середнїх віків в цїлях чисто наукових різати та шматувати трупа, якому було призначено колись віджити. Їх відраза до тих, що яким будь способом нищили цїлість людських тканин, була так велика, що бальсаматор, який для сього дїла мусїв доконувати приписаних нарізів, був предметом загального обридженя. За кождим разом, коли йшов виконувати своє ремесло, присутні обкидували його камінєм і булиб убили його на місцї, колиб він не ратував себе втекою. Що більше, лїчничі реґуляміни не були зовсім того рода, аби могли заохочувати до наукових дослїдів. Лїкарі мусїли лїчити хорого після правил списаних у деяких книгах, які мали походити від бога. Віддаляючи ся від сьвятих приписів, лїкарі наражали себе на небезпеку, бо на припадок смерти пацієнта їм доказували умисне вбійство і карали як злочинцїв[2]).

---

[1]) Тамже II, 84.
[2]) Діодор Сицилїйський, I. 82.

Одною одинокою точкою, знаною нам із їх доктрін, є теорія круженя крови. Тїло мало в собі певне число посуд, які впроваджували оживляючих духів. Голова має трицять дві посуди, які спроваджують до її нутра віддих; вони передають його всім частям тїла. Дві посуди в животї втягають у глуб тепло. Дві посуди знаходять ся в задній части чолови, дві в передній, дві в карку, дві на рісницях, дві в носових ямах, дві в правім усї, через які входять подуви житя; в лївім усї є їх також дві, якими входять подуви.[1]) „Подуви", про які говорить ся на тім місцї, називають ся де-інде добрими подувами, „солодкими подувами півночи". Вони втискали ся до жил і артерій, мішали ся з кровою, яка розпроваджувала їх по цїлім тїлї, порушали живу істоту і, так сказати, носили її з одного місця на друге. В хвилї смерти „вони улїтають разом з душею, кров стинаєть ся, жили і артерії випорожнюють ся і жива істота гине".

Хороби, про які говорить ся в єгипетських розправах, не завсїгди легко нам означити. Се головно, на скільки можемо судити, хороби очий, пухлини жил або чираки на ногах, рожа, „хробак", „смертельна божеська хороба", morbus divinus латинян, і епілепсія. Осібна глава трактує про деякі точки, що відносять ся до зачатя і до злогів. У богатьох припадках діяґностика описана дуже докладно і може давала би лїкареви змогу означити рід хороби. Ось діяґноза тифозної горячки: „Отяжілість у жолудку, хоробливе звужене серця; розпал і прискорене битє серця. Одїж тяжить хорому; богато одягів не гріють його. Нічна згага. Смак недобрий, подібний до

---

[1]) Papyrys Ebers таб. XCIX. к. 1. с,. к. 14; Papyrus Medical de Berlin таб. XV, к. 5; таб. XVI, к. 3, пор. Chabas, Melanges égyptologiques, I. ст. 63—64.

смаку чоловіка, який з'їсть овочі сикомори. Мясні части тїла ослаблені, як у чоловіка, що чує себе нездоровим. Коли йде на двір, його жолудок запалюєть ся і не може випорожнити ся".[1])

Ліки записувані хорим бували четверакі: намазуваня, напої, плястри і клїстири. Кождий із них складаєть ся з досить великого числа матерій запозичених з усїх областий природи. Між ними знаходимо більше як пятьдесять родів ростин, від зїль і кущів аж до дерев, таких як кедр, якого трачинє і гиблївки мали усмирювати болї, сикомора і деякі иньші, яких старинні назви нам не зрозумілі. Далї йдуть субстанції мінеральні, як куповас, сіль, салїтра, мемфійський камінь (aner sopdou), який приложений до хорих або скалїчений частий тїла мав їх знечулювати. Живе мясо, серце, утроба, жовч, сьвіжа або висушена кров зьвірят, шерсть і роги оленя грали велику ролю в споруджуваню ріжнородних мастий проти запаленя. Велике число рецепт визначаєть ся дивовижністю захвалюваних субстанцій, як ось: молоко жінки, яка породила хлопця, гній льва, мозок черепахи, старий цап смажений в оливі[2]). Складові части кождого ліку розтирано разом, варено і переціджувано крізь полотно. Всї ті ліки споруджували звичайно на воді, одначе часто мішали їх з ріжнородними плинами, пивом (hag), солодким пивом (hag nozmou), з ячмінною гербатою, з коровячим або козячим молоком, з оливою з зелених оливок і з оливою з оливок прочищених (big nozmou), а навіть так як в медицині Молїєра, з людським або зьвірячим мочем. Усе те, засолоджене медом, хорі поликали на тепло, рано і вечір[3]).

---

[1]) Папірус берлїнський, таб. XIII, к. 3--6; пор. Brugsch, op. cit. I. ст. 122—123.

[2]) Pap. Ebers таб. LXVIII, к. 22; таб. LXIX к. 2.

[3]) Подрібнїйше про єгипетську медицину див. Maspero в Revue critique, 1876. т. I. ст. 233—239.

Одначе хороби не все були природними. Вони походили від упирів або від злих духів, які оселювали ся в людськім тїлї, і зраджували свою присутність меньшим або більшим безладєм. Побороючи зовнїшні обяви можна було що найбільше принести хорому полекшу. Аби виздоровіти зовсім, на те треба було усунути першу причину, і вигнати молитвами оселеного в тїлї духа. От тим то добра лїкарська рецепта складала ся принаймнї з двох частий; із чародїйної формулки і з лїкарської рецепти. Ось заклятє, яке мало зміцнювати дїланє лїків на еккцію: „Упирю, демоне, що пробуваєш у череві того або сеї, ти, якого батько зоветь ся той що стинає голови, якого імя — смерть, якого імя — муж смерти або проклятий на віки!"[1]). Аби улїчити біль голови, вистарчило лише сказати: „Перед голови належить до божих шакалїв, а зад голови є свинею бога Ра. Постав їх на грань; коли вохкість, яка з них вийде, дійде до неба, тодї на землю впаде крапля крови. Сї слова треба повторити чотири рази"[2]). Хоча ся ґалїматія не вилїчувала хорого, то бодай увільняла його від забобонних страхів, які находили на него. Лїкар заспокоївши побоюваня хорого, випробовував на його тїлї дїланє традицийних лїків. Чародїйне нашіптуванє мало метою усунути тайні причини; курація лїчила на зверх видимі обяви хороби.

Фільозофічна лїтература стояла вже досить високо. Один берлїнський папірус заховав уривок діяльоґа між Єгиптянином і його душею: душа стараєть ся доказати, що смерть зовсім не стра-

---

[1]) Papyrus de Leyde, I, 348, verso; таб. 5—6. Пор. Pleyte, Études égyptologiques, т. I, ст. 145—146.

[2]) Id. таб. IV. k. 9—10. Пор. Pleyte, Études, т. I. ст. 61—62.

шна для того, хто загляне їй у лице[1]). „Що дня говорю сам до себе: так як виздоровленє по слабости, така й смерть; що дня говорю сам собі: як запах цьвітів, як усїсти в країнї роскоші, така й смерть! Що дня говорю сам до себе: як у хвилї, коли небо розяснюєть ся, чоловік виходить, аби на сильце ловити пташок, і раптом опинить ся в невідомій околицї, така й смерть!“ Иньший папірус, який Пріс дарував Національній бібліотецї в Парижі, містить у собі одинокий повний твір, який лишив ся нам із сеї архаїчної мудрости[1]). Його відпис споруджено за пакованя одного з перших королїв дванацятої династиї і в нїм читаємо працї двох авторів, із яких один жив під третьою, другий під пятою династиєю; тому то не без підстави названо його найдавнїйшою книжкою на сьвітї. На початку неповний, він містить у собі найперше кінець моралїзаційної книжки, зредаґованої якимсь Какімнї в часї вступленя на трон фараона Снофруі. Потім наступав твір, тепер затрачений; один із стариннїх властителїв папіруса велїв його стерти, аби на його місцї переписати иньший твір, який одначе не був переписаний. Останнїх пятнацять сторінок займає невеличкий твір, славний у науцї під назвою Навчанє Фтаготпу.

Сей Фтаготпу був сином одного короля пятої династиї. В хвилї, коли почав писати, він

---

[1]) Lepsius, Denkm., VI. таб. 111—112.

[2]) Сей папірус опублїковано в Парижі 1847 накладом Франка, in folio; його розібрав Шаба в Revue archéologique, перша серія т. XIV, ст. 1 і далї, а потім переклав на анґлїйске Гіс (Heath, A Record ot the Patriarchal Age or the Proverbs of Aphobis, Льондон 1856), на нїмецьке Лявт, на француське Филип Віре (Virey); з сього останнього перекладу був доконаний анґлїйський переклад.

мусїв бути вже в лїтах, бо розпочинає свою річ досить непідхлїбним малюнком старости. „Монарх Фтаготпу говорить: Достойний королю, мій пане, коли минуть лїта молодости і надходить старість, разом з нею приходить безсильність і друга дитинність, на яку з кождим днем що раз то важче налягає нужда; обі оцї зменшують ся, обі усї малїють, сила з'уживаєть ся, а про те серце все ще бєть ся. Уста мовкнуть, не говорять богато. Серце затемнюєть ся, не пригадує собі вже вчорашнього дня. І кости також терплять; усе, що колись було добре, стаєть ся злим, смак щезає зовсїм. Старість робить чоловіка нужденним в усїм, бо його ніс забиваєть ся, він не віддихає чи то стоячи чи сидячи. Коли покірний слуга, що стоїть перед тобою, дістане наказ провадити розмову, яка личить старцеви, тодї я скажу тобі слова тих, що слухали історію давнїйших часів, тих, що чули самих богів, і коли ти будеш поступати по їх слову, тодї з поміж живучих щезне незадоволене і обі країни будуть працювати для тебе!“ Сьвятість того бога сказала: „Повчи мене в словах минувшини, а се задивує дїтий можних: хто війде і зрозуміє се, того серце буде старанно важити їх зміст, а те, що він скаже, не проїсть ся нїколи“[1]). Як бачимо, Фтаготпу береть ся до своєї працї з метою—показати старцям спосіб, як можуть стати ся пожиточними. Він хоче навчити їх мудрости предків, аби вони могли своєю чергою навчати її молодих людий і підтримувати чесноту по всїм сьвітї.

Не треба надїяти ся знайти в тій книжечцї велику глубину концепції. Вчені розбори, рафіновані дефініції і метафізичні абстракції не були

---

[1]) Papyrus Prisse, кн. IV. к. I. таб. V, 7.

в моді в часах Фтаготпу. Ідеї спекулятивні занедбувано задля позитивних фактів, а теорію задля практики; обсервовано чоловіка, його пристрасти, привички, покуси і слабість не на те, аби його коштом збудувати нову систему фільозофії, лиш аби направити те, що було в його натурі недосконале і вказати душі дорогу до славетної вічности. І Фтаготпу не висилюєть ся на видумки та дедукції. Він списує рефлєксії і поради, які йому приходять до голови, не ґрупуючи їх і не витягаючи з них ніякої загальної конклюзиї. Наука корисна, бо при її помочи можна дійти до пізнаня добра, і тому він радить займати ся нею. Лагідність супроти підданих, се ціха доброго вихованя, і для того він вихвалює її. Всюди він вмішує поради, як треба поводити ся в ріжних обставинах житя, коли прийдеть ся станути перед грізним старшиною, увійти в сьвіт, або женити ся. „Коли ти мудрий, то замкнеш ся в своїм домі і будеш любити свою жінку у себе дома, будеш її добре годувати і зодягати, бо одяг її тіла і пахощі, се роскіш її житя; доки будеш поступати після сеї ради, доти твоя жінка буде полем, яке приносить свому властителеви користь“[1]). Розібрати подрібно таку книжку неможливо, перекласти всю ще неможливійше. Властивість предмету, дивовижність деяких порад і сам стиль спричинюєть ся до того, аби збити читаючого з пантелику і звести його на манівці. Від найдавнійших часів мораль уважали наукою доброю і похвальною саму в собі, одначе так утоптаною, що її можна відмолодити хиба новою формою. Фтаготпу не міг оминути конечности, що випливала з самої теми, яку вибрав собі.

[1]) Papyrus Prisse, таб. X, к. 9—10.

Иньші вже перед ним висловляли і добре висловляли ті правди, які він хоче видати за щось нове; щоб завабити читача, він мусів винаходити нові, повабні формули. І се удало ся йому; в деяких місцях він прибирає свої думки в такі зручні звороти, що моральне значінє реченя ховаєть ся зовсїм поза штучним плетенєм слів.



3. Від шестої до десятої династії.

Здаєть ся, що перехід від пятої династії до шестої доконав ся серед якихось заколотів. На тогочасних памятниках згадуєть ся про двох королів, Теті і Усіркері-Аті, які без сумніву бороли ся за трон. Аті, се мабуть Отоес Манетона, якого по його оповіданю вбила його сторожа[1]). Чи Теті, який відніс над ним побіду, був свояком свого попередника? Туринська ліста перериває серію королївських імен між ним і Унасом, а се вказує на зміну родини; грецькі лїсти впевняють, що нова династія походила з Мемфісу[2]).

По Теті наступив Пепі І. Мірірі. Від того Пепі І. почала упадати перевага Мемфіса над рештою Єгипту. Королї нової династії, не кидаючи старої столиці, жили, здаєть ся, раднїйше в містах Середнього Єгипту, особливо в Абидосї, якого некрополь заховав нам так богато памяток їх панованя. Зрештою вони не давали на поталу величі свого краю: провадили щасливі заграничні війни і посунули свої забори дальше, ніж котрий будь иньший фараон перед ними. Пепі І., другий король династії, був також герой. Протягом що

---

[1]) Манетон вид. Унґера, ст. 101.

[2]) Манетон вид. Унґера ст. 101—102; на думку Лепсіуса текст Манетона в тім місцї хибний, а згадку про Елефантину треба перенести з пятої династії на шесту.

найменше вісїмнацятилїтнього панованя його дїяльність не ослабла нїколи. При визначній помочи свого першого мінїстра Унї він відзискав від азийських номадів копальнї півострова Сінаю, які його попередники були утратили, підбив Етіопію і засїяв Єгипет памятниками.

Унї ще дитиною розпочав свою службу при дворі короля Теті. Зразу простий паж (носильник корони) він незабаром дістав уряд у адмінїстрації скарбу, потім титул інспектора державних лїсів Пепі полюбив його зараз від самого початку свого панованя і надавав йому за чергою уряди *надзорця над пророками похоронної піраміди і радника суду*, які він справував далеко краще від своїх попередників; в нагороду дістав гріб і саркофаґ із гарного, білого троянського каменю. Аби оправдати се відзначенє, він подвоїв свій запал, а діяльність, яку розвинув, придбала йому нові ласки; його авансовано до гіґности *королївського приятеля*, іменовано маршалком дому королеви і віддано йому керму всїх державних справ. „Я, говорить він, виготовлював усї письма з помічю одного одинокого секретаря“. Єгипет не міг жалувати ся на його адмінїстрацію. Копальнї півострова Сінаю, експлюатовані з більшим старанєм і піддані реґулярному надзорови, давали доходи далеко більші нїж давнїйше[1]). Через пустиню від міста Коптос аж до моря попроваджено новий шлях, який вітворив торговлї вигідну дорогу. Саме тодї розпочала ся енерґічна експлюатація каменоломів у Рогаву[2]), а хоча побудовані в тім часї памятники щезли майже без слїду, одначе написи заховали сьвідоцтво про сю

---

[1]) Lepsius, Denkm. таб. II. 166 a.

[2]) Пор. Maspero, Les Monuments égyptiens de la vallée de Hammamât, в Revue orientale et américaine, т. I. ст. 330.

запопадність, з якою проваджено будівляні роботи. В Гептаномідї, близь місця, на якім сьогоднї веґетує місточко Шейк-Саід, основано нове місто. Храм Гатор у Дендері, який побудували „слуги Горуса“ в казочних часах історії, а який від давна лежав у руїнах, відбудовано в цїлости після плянів, які припадково віднайдено. Отся побожність супроти одної з найбільше почитаних богинь була винадгороджена як на се заслугувала титулом „сина Гатор“, який Пепі від тодї уміщував у своїм королївськім титулї[1]).

На вні міністерство Унї зазначило ся завойованями. Нубію замешкували тодї в части муринські племена, правдоподібно останки тих, які творили первісне населене Єгипту. Раз-у-раз бунтуючи ся і ненастанно поконувані, вони давали вождам фараона легкі тріумфи, а своїми жовнїрами наповняли кадри його армії. Унї ужив їх проти племен Аму і Гірушаіту, які тодї верховодили в пустинї просмика і в південній Сирії. „Його сьвятість мусїв відперти Аму і Гірушаіту. Його сьвятість утворив армію з кількадесятьох тисяч жовнїрів, зібраних із цїлого краю від Елефантини аж до північного моря, з усіх домів, міст, кріпостий із краю Ірітіт, з поміж муринів краю Маза, з поміж муринів краю Амаміт, з поміж муринів краю Уауаіту, з поміж муринів краю Каау, з поміж муринів краю Томам[2]), і його сьвятість вислав мене на чолї сеї армії. Правда, були там усї ватажки, шамбеляни, *приятелї* двора, начальники, князї південних і північних міст, *золоті приятелї*; начальники пророків півдня і півночи, завідателї храмів на чолї гетьманів півдня і півночи, з міст

---

[1]) Lepsius, Denkm, таб. II, 112 d-e.

[2]) Народи, які живуть на південь і на схід від Єгипту, між Нїлем і Червоним морем. Пор. Brugsch, Die Negerstämme der Una-Inschrift, в Zeitschrift 1882, ст. 30—36.

і храмів, а також мурини згаданих околиць; та про те я командував ними, хоч я мав лише функцію надзорця фараонових лісів“! З дальших поуриваних речень догадуємо ся ріжнородних трудностий, з якими він мусів бороти ся. Немало труду, здаєть ся, коштувало утворене служби, яка мала достарчати харчів і одежі. Вкінці при терпливости і пильности заведено порядок і військо рушило у похід.

„Ся армія йшла в супокою: вона війшла без перешкоди до краю Гірушаіту. Ся армія йшла в супокою; вона знищила край Гірушаіту. Ся армія йшла в супокою: вона поробила виломи у всїх кріпостях. Ся армія йшла в супокою: вона постинала їх оливні дерева і винограда. Ся армя йшла в супокою: вона попідпалювала всї їх доми. Ся армія йшла в супокою: вона вирізала тисячі їх жовнїрів. Ся армія йшла в супокою: вона упровадила з собою велике число їх мужів, жінок і дїтий, як живих вязнїв, якими його сьвятість радуєть ся більш усього иньшого“. Сї вязнї, вжиті до публичних робіт або спродані в неволю приватним людям, причинили ся також до успіхів пановання Пепі. „Його сьвятість вислав мене, аби я розбив його ворогів, і я пять разів ходив поражати край Гірушаіту, аби приборкати сею армією їх бунт: і я довів до того, що король був задоволений сим більше, нїж усїм иньшим“. Не вважаючи на ті кількоразові побіди боротьба ще не скінчила ся. „Розійшла ся чутка, що варвари зібрали ся в краю Тіба[1]). Я знов вирушив на кораблях із сею армією і заплив до найдальших кінцїв тої околицї, на північ від краю Гірушаіту. І ось ся армія рушила у похід:

---

[1]) Про се імя і його виговір пор. Maspero, Notes sur quelques points de grammaire et d'histoire в Zeitschrift 1883, ст. 74; край лежав мабуть у південній Сирії.

вона побила їх усїх і знївечила всїх тих з поміж них, які були зібрали ся". Отся рішуча розправа закінчила воєнні операції і спровадила цїлковите піддане неприятелїв. По повороті з тих експедицій Унї, вже обсипаний почестями, дїстав найбільшу ласку, якою король міг надїлити свого підданого, себто зовсїм не здіймати сандалів у палатї, а навіть у присутности фараона. В краю панував спокій: на вні Нубія, Лїбія і части Сириї, що притикали до Дельти, узнавали верховенство Єгипту. Нїколи від часів Хеопса Єгипет не був могутнїйший і щасливійший. Та Пепі не заживав довго своєї слави. Він помер швидко по тріюмфі Унї, лишаючи корону Мірінрі Метесуфісови, найстаршому синови від своєї другої жінки, королевої Мірірі-Анхнас.

Метесуфіс вступив на трон іще майже дитиною[1]). Він не потребував провадити тяжких війн, бо память побід його батька була варварам занадто сьвіжа і їх не кортїло бунтувати ся. Унї, який стільки причинив ся до величі попереднього короля, затверджено на всїх його урядах і обсипано новими почестями. Його іменовано князем намістником південних країв від Елефантини аж до Летополїса, напроти рога Дельти. „Нїколи перед тим підданий не мав сеї гідности." По звичаю Унї розпочав свій уряд тим, що занехав на час иньші роботи, аби безпроволочно заняти ся гробницею призначеною для короля. Будова похоронної піраміди присилувала його відбути кілька довгих і тяжких подорожий по краях підчинених його власти. „Його сьвятість вислав мене у край

---

[1]) Його мумія, яка переховуєть ся доси в каірськім музеї, має ще довгий жмут волося, решти коси, яку носили молоді люди. Maspero, Guide du Visiteur au Musée du Caire, ст. 397. Nr. 106.

Абгаіт[1]) шукати королівського саркофаґа разом із віком і цінним пірамідіоном похоронної піраміди Мірінрі. Його сьвятість вислав мене до Елефантини, аби я відтам приніс ґраніт на головний корабель і на поріг, ґраніт на двері й одвірки, аби я спровадив ґраніт на одвірки і на підніжє, щоб я приніс ґраніт на брами і на пороги горішньої кімнати піраміди Мірінрі. Я вибрав ся задля піраміди Мірінрі з шістьма перевозовими кораблями, трьома тягаровими, трьома поромами і одним военним кораблем; ніколи в часї жадного попередника Абгаіт або Елефантина не будували военних кораблїв. Його сьвятість вислав мене у край Ганубу, аби я привіз відтам велику алябастрову плиту на жертовний стіл із краю Ганубу. Я спровадив йому сей стіл протягом сїмнацятьох днів". Аби сї брили каміня зложити на кораблї і перевезти, на те треба було розпочати і допровадити до путя чимало другорядних робіт, спроваджувати кораблї до каменоломів, викопувати басени і канали на південь від Елефантини у сьвіжо здобутім краю Уауаіту. В тій цїли Унї наказав побір із муринських населень, із яких уже за панованя Пепі зрекрутував був армію. „Князї країв Іррітіт, Уауаіту, Амам і Маза достарчили дерева на будову кораблїв". Протягом одного року ріжнородні припорученя були докінчені; побудовані в Нубії кораблї перепливли користуючи ся повінею першу катаракту і поплили далї Нілем. Сам Мірінрі в пятім роцї свого панованя оглянув роботи; нубійські ватажки зложили йому поклін, а щоб полишити потомству память свого побуту, він велів на скелях Асуану[2]) вирити свій образ у повній поставі. Приготованя до сеї піраміди були

---

[1]) Абгаіт, се округ положений напро шій катарактї.

[2]) Champollion, Monuments de l'E[illegible]te, т. I. ст. 214. Sayce, Gleanings в Recueil [illegible], [illegible]V, ст. 147—148.

останнім великим адміністративним актом у житю Уні; зараз потім він умер, а незабаром його володар зійшов також до гробу[1]).

Наступником Мірінрі був його молодший брат Нофіркері Пепі II. Манетон назначує сьому королеви сто літ пановавя, а його сьвідоцтво стверджує туринський папірус, який одному фараонови, котрого імя на нещасте затерте, приписує пановане протягом що найменше девятьдесятьох літ. Один напис в Уаді-Маґгарі, датований з одинацятого року, показує, що він велів провадити далї експлюатацію копалень Сінаю і що відпер із сього боку напади варварів[2]). З иньшого боку число і красота гробниць, які носять на собі його титул, потверджують, що принаймнї одну частину сього столїтнього пановавя Єгипет не стратив нїчого зі своєї сили і добробуту. Особливо на півднї, завдяки дбайливости володарів Елефантини, розбудило ся дуже інтензивне житє. Ті володарі, виставлені підчас південних походів на небезпеку, утримували з народами долини на південь від катаракти і з народами пустинї інодї приязні або торговельні зносини, інодї знов провадили війни або жили з ними в глухій ворожнечі; їх каравани доходили на заходї аж поза тебанські оази, на сходї до берегів Червоного моря. Один із них, Гірхуф, визначив ся хитрістю і щасливим успіхом своїх підприємств; у трьох наступаючих по собі подорожах за пановавя Пепі I. і Метесуфіса I. він не тільки навязав цінні зносини з племенами Шімігу, але навіть кілька з них наклонив до узнавя верховної власти Єгипту. Пепі II. кінчив щойно другий рік свого пановавя і був іще дитиною, коли Гірхуф вернув зі своєї

[1]) E. de Rougé, Recherches sur les Monuments ст. 80; Erman, Commentar zur Inschrift des Una, в Zeitschrift 1882. ст. 1—29.

[2]) Lepsius, Denkm., II, 116a.

останньої подорожі: найбільше з усього в тій виправі подобав ся йому **данґа**, карлик, який умів танцювати сьвятий танець і походив із краю Пуаніт. Він велів як найобережнійше спровадити його до Мемфісу і фараон щедро надгородив за се Гірхуфа[1]). Всї члени його родини мали того самого авантурничого духа, одначе не завсїгди були такі щасливі як він. Один із них, Папінахіті, відвідавши в інтересї Пепі II. кілька разів околицї Уауаіту і Ірітіта, вибрав ся, аби оглянути копальнї Сінаю; одначе коли хотїв переплисти Червоне море і будував для себе корабель, на нього несподївано напали номади і вбили його: його жовніри на силу встигли вратувати його тїло, яке відвезли до Елефантини, де його й поховано. Завдяки сим ненастанним походам вплив Єгипту розходив ся далеко і розпочала ся кольонїзація Нубії. В часї смерти Пепі II. вона сягала аж до Короско. Коли його не стало, в державі вчинив ся заколот і замісь позитивної історії маємо далї самі романтичні леґенди, зібрані Геродотом і Манетоном. Ментесуфіс (Мітімсауф II.) був замордований підчас одного розруху, пропанувавши ледво рік. Його сестра Нітакріт, Нітокріс грецьких оповідачів, *красуня з рожевими щоками*, з якою він був одружив ся, наступила по нїм і приняла королївську корону лише на те, аби пімстити ся за нього. „Вона велїла збудувати величезну підземну залю, потім нїби то справляючи її посьвячене, а в дїйсности в зовсїм иньшім намірі, запросила на великий бенкет богато Єгиптян, про яких знала, що вони були виновниками злочину. Підчас обіду велїла каналом, який тримала потай,

---

[1]) Про історію Гірхуфа див. Schiaparelli, Una tomba Egizia inedita della VI-a dinastia і дві статі Ермана в Zeitschrift der Deutschen Morgenl. Gesells. т. XLVI. ст. 574-579, та Масперо (Revue Critique 1892, т. II. ст. 357—366).

впустити до залї воду Нїлю. Ось що оповідають про неї. Додають, що по тім королева сама кинула ся в велику кімнату наповнену попелом, аби уникнути кари“[1]).

За час свого семилїтнього пановання Нітокріс докінчила третю велику піраміду, якої Мікерінос не допровадив був до кінця. Вона побільшила звиш два рази розміри сього памятника і додала до нього те дорогоцїнне окрите з сієнїту, яке пізнїйше справедливо будило подив грецьких, римських і арабських подорожників. Її також поховали в величавім саркофаґу з синього базальту, якого куснї віднайдено, в самім центрі будинку, над кімнатою, де від кількох віків спочивав побожний Мікерінос[2]). Пізнїйше се дало привід до того, що зі шкодою дїйсного основателя почали їй приписувати будову цїлої піраміди. Грецькі подорожні, яким їх товмачі оповідали історію красунї з рожевими щоками, перемінили королеву на любовницю і замісь імени Нітакріт підставили звучнїйше імя Родопіс. Одного дня, коли вона купала ся в ріцї, на один із її сандалів кинув ся орел, полетїв з ним у сторону міста Мемфіса і впустив його на колїна короля, який тоді під голим небом розсуджував людий. Король здивований дивовижною пригодою і красою сандала велїв у цїлім краю шукати за жінкою, до котрої він належав, і таким робом Родопіс стала королевою Єгипту. По смерти її поховали в гробі Мікеріноса[3]). Християнїзм і арабські підбої перемінили ще раз характер леґенди, не затираючи споминів про Нітокріс. „Оповідають, що дух південної піраміди не являєть ся нїколи на сьвіт инакше, як в постатї голої, зрештою

[1]) Геродот II. 134.
[2]). Vyse, Pyramids of Gizeh ст. 79 і далї.
[3]) Страбон, к XV, с. I; пор. Геродот II, 134—135.

ґарної жінки, яка бажаючи когось закохати в собі і звести з ума, всьміхаєть ся до нього, а коли він, не можучи перемогти себе, наближаєть ся до неї, вона тягне його до себе і засліплює любовю, так що він в одній хвилї тратить розум і потім блукаєть ся по краю. Багато осіб бачило, як вона коло полудня і при заході сонця кружить довкола піраміди"[1]). Се Нітокріс таким робом навідує піраміду, котрої будову довела до кінця.

Найновійші відкритя надали шестій династії автентичність, якої не мають навіть деякі пізнійші династії. В Саккарі відчинено піраміди, які побудував Унї для своїх володарів, а написи поміщені в них подали нам імена королїв, які колись спочивали там[2]). Унас, останній король пятої династії, Теті, перший король шестої династії, Пепі І., Мірінрі І., Пепі II. стали таким робом особами так само дїйсними, як Сетуі І. або Рамзес II.; навіть відкрито мумію Мірінрі побіч його саркофаґа, і сьогоднї вона лежить у каірськім музеї[3]). Всї піраміди сеї ґрупи уряджені на одну подобу. Довгий, похилий хідник, завалений величезними брилами каменя, провадить до передпокою, іноді зовсім голого, або украшеного незлїченими гієроґліфічними написами. Потім іде горізонтально другий хідник, у серединї перерваний трьома камяними загатами; далї подовгаста кімната; по лївім боцї її три малі кімнатки, низькі і без окрас, а праворуч заля, де стоїть саркофаґ. Написи так само як малюнки в приватних гробницях призна-

---

[1]) L' Égypte de Murtadi, fils du Gaphiphe, de la traduction de M. Pierre Watier. Париж 1646, ст. 65.

[2]) Brugsch, Zwei Pyramiden mit Inschriften aus den Zeiten der VI. Dynastie в Zeitschrift 1881. ст. 1—15, їх тексти опублїкував Масперо від 1881—1884 р.

[3]) Maspero, Guide du Visiteur au Musée du Caire ст. 397. нр. 106.

чені на те, аби померщому достарчити харч
і амулетів потрібних для охорони перед гад
ками і злими богами та щоб не дати його ду
вмерти. Вони творять немов величезну книгу, як
порозривані глави від часу до часу появляють
на памятниках пізнійших часів. Вони відтвор
ють нам не лише релігію, але навіть найдавнійш
мову Єгипту; більшість формулок сих глав зр
даговано перед тінітською епохою, в часї геліо
політанського пановання.

Від смерти Нітокріс аж до вступленя на тро
одинацятої династії минуло близько пять століт
про які історія не знає майже зовсім нічого. Чо
тири династії виринали в тім часї, потім раптов
щезали, так що не можна навіть означити їх імен
і порядку наступства фараонів, які входили в ї
склад. Манетон клав на першім місці одну
сему мемфійську династію, яка по одній верзі
мала трівати лише сїмдесять днів і числила не
менше як сїмдесять королів, а по иньшій скла-
дала ся з пятьох королів і мала панувати сїмде-
сять пять лїт. Далї говорить про другу династію
мемфійську, осьму, якої двацять сім королів дер-
жали власть протягом сто сорок шести лїт. Ту-
ринський папірус, хоч як знищений, в самій річи
натякає на дуже короткі пановання сеї епохи.
Король Нофірка, безпосередній наступник коро-
леви Нітакріт, панував два роки, один місяць
і один день; король Нофрус (Снофруі II.?) чотири
роки, два місяцї й один день; король Абу панував
два роки, один місяць і один день; иньший ко-
роль, якого імя нечитке, панував один рік і вісім
днів. Отсї незначні цифри, се докази ненастанних
інтриґ і домашнїх війн, які нищили Єгипет і прав-
доподібно спричинили ся до його подїлу на кілька
незалежних держав, над якими королї офіціяль-
ної династії, обмежені на сам Мемфіс, виконували
лише чисто номінальне право верховної власти.

По півтораста лїтах несупокоїв і боротьби мемфійська лїнїя вигасла, а її місце заняла одна родина з роду гераклеополїтанського. Гахнінсутен[1]), Гераклеополь грецьких ґеоґрафів, якого імя, з часом перемінюване на Хнїнсу і Гнес[2]), ще й сьогоднї можна розпізнати у арабській формі Агнас-ель-Медіне, було одним із найстарших і найбогатших міст Єгипту. Положене в самім серці Гептаноміди, майже трицять миль на південь від Мемфіса, воно стояло на досить великім острові, стисненім від сходу Нїлем а від заходу великим каналом, який тягнеть ся у стіп лїбійської гори. Засноване в часах доісторичних, довкола одного з найбільше в краю почитаних храмів, се місто не грало ще полїтичної ролї, аж один із його князїв, Хітуі, якого імя дійшло до нас перелицьоване на грецький лад на Ахтосса, витягнув його з його низького положеня, а з часом удало ся йому перенести на нього те першенство, яке так довго належало до Мемфіса. Одна повість пізнїйшої доби представляє його як найжорстокійшого тирана, який панував доси; поповнивши богато злочинів він нарештї був пораженний нападом божевіля і згинув у зубах крокодиля[3]). Та проте він панував над цїлим Єгиптом, його імя знайдено на скелях першої катаракти[4]) і ми знаємо, що він воював з номадами синайського півострова[5]).

---

[1]) Littér, La demeure de l'enfant royal.

[2]) Ісаія, XXX, 4; Champollion, L'Égypte sous les Pharaons, т. I. ст. 309–310.

[3]) Манетон, вид. Унґера, ст. 107.

[4]) Його віднайшов Сейс, див. Sayce, The Academy, 1892, т. I, ст. 332.

[5]) Іоленїщев, опис петербурського папіруса у Zeitschrift з 1870 р. ст. 109.

Його перші наступники володіли що найменше одно століттє над усею долиною[1]), але великі, феодальні родини, які панували в номах у Гермополісі, Сіюті, Тінісі, Коптосі, Тебах, Елефантині, нарешті сприкрили собі їх пановане. По упливі трьох або чотирох ґенерацій барони Теб, зібравши довкола себе всіх вельмож півдня, захопили королівську власть. Від годі держава була поділена між два ривалізуючі з собою доми, з яких один, що сидів у Гераклеополісі, був записаний літописцями яко творець десятої династії, гераклеополітанської, так само як і девятої. На півночи і півдні шаліла боротьба і тягла ся з ріжним поводженєм. З разу здавало ся, що хитрість королів Сіюта, Хітуі I., Тефабі, Хітуі II., перехилять побіду на бік Гераклеополітанців. Хітуї II. осадив фараона Марікарі в його столиці, яка була прогнала його, і кілька разів побивав володарів півдня[2]). Одначе незабаром щастє змінило ся. Тебанці, яких завсїгди побивано, все підіймали ся в гору; майже по двовіковій боротьбі вони на-

---

[1]) Я приняв для IX. династії цифру сто девятнадцять літ, пропоновану Лепсіусом (Königsbuch ст. 56—57): династія правдоподібно числила чотирох чи пятьох королів, із яких що найменше три записані на уривках туринського папіруса.

[2]) Історію королів із Сіюта можна легко пізнати з написів їх гробниць, які опублїкував Ґріфіт (Griffith, The Inscriptions of Siut; пор. Maspero в Revue Critique, 1889. т. II. ст. 418—419.

решті одержали тріюмф над останніми Гераклеополїтанцями і злучили під своєю властю обі половини Єгипту[1]).



[1]) Ось відтворений по змозї найповнійше на тепер образ династій, яких історію я оповідав тільки що:

VI. династія (мемфійська):

I. Теті. — I. Ὀθόης.
II. Мірірі-Пепі I. — II. Φιός.
III. Мірнрі-Мітімсауф I. — III. Μεθέσουφις.
IV. Нофіркері-Пепі II. — IV. Φιώψ.
V. Мірнрі-Мітімсауф II. — V. Μενθέσουφις.
VI. Нітакріт. — IV. Νίτωκρις.

VII. династія (мемфійська).

?

VIII. династія (мемфійська).

?

IX і X. династії (гераклеополїтанські):

I. Хітуі I. Марібрі. — Ἀχθόης.

. . . . .

II. Небкарі. — IV. Нофіркарі.

. . . . .

III. Марікері. — V. Хітуі II. Уакарі.

III.

Період тебанський
від одинацятої до пятнацятої династії.
(Середня держава).

Одинацята династія: початки тебанської могучости. — Дванацята династія; здобуте Нубії; озеро Меріс. — Від тринацятої до пятнацятої династії.

1. Одинацята династія: початок тебанської могучости.

Від коли на египетськім троні засів Менес, здавало ся, що вся египетська цівілїзація сконцентрувала ся між Тінїсом і Мемфісом. У Тінїсї або Мемфісї проживали королї, в Тінїсї або Мемфісї розвивали ся штуки і видали свої найбільші твори; південні номи усунено на другий плян. Їх столиці жили в глубокім пониженю; навіть про їх богів забуто до того ступня, що на памятниках перших шістьох династій, які доси опублїковано, я подибав лиш один раз в імени власнім імя великого бога Теб

Амона, пана двох сьвітів, патрона Єгипту в часах сирийських завойовань.

Коли серед революцій, які нищили державу гераклеополїтанських королїв, Мемфіс утратив верховну власть, тодї південні міста Єгипту, як Коптос, Сільсіліс, а особливо Теби, розпочали полїтичне житє. Перші їх відомі нам памятники навязують безпосередно до останнїх памятників, які полишила нам шеста династія, але на них усе ще слідно провінціяльну неотесаність і грубість. Се гроби виковувані в скалї, мальовані але не різьблені. На них не подибуємо сцен із домашнього житя; на мурах бачимо лише нарисовані купи приносів, з молитвами, запозиченими по части з Книги мертвих, по части з ритуалу королївських пірамід. Так само як у добі мемфійській стовп, се головна основа нагробної каплицї; але сей стовп зближуєть ся до лукового склепіня, що пригадує склепіня підземних гробниць Горішнього Єгипту, і він сам вистарчає на те, аби придбати померщому все потрібне для його істнованя. Дуже часто бог, якому віддаєть ся в опіку властитель стовпа, з'ображений разом зі своїми атрибутами. Особливо взивали Озіріса, Хнуму, Міну і Амона. Фта, Атуму, Ра, всї мемфійські і геліополїтанські боги зведені тут до ряду богів провінціяльних рівнобіжно з тим, як Мемфіс зі столичної гідности впав на становище провінціяльного міста.

Одинацята династія походила з Теб; вона була звязана невідомими звязками з королем Пепі-Мірірі і була предком вісїмнацятої династії. З разу вазалька гераклеополїтанських королів, вона, як бачимо, не дуже легко добила ся незалежности[1]).

---

[1]) Гл. висше ст. 114.

Перший з її королїв, якого імя знане нам, Антуф I., не мав права до королївського титулу; він був простим шляхтичем, з тими самими титулами, що й иньші начальники феодальних родин. Його син, Монтуготпу I., хоч прибрав собі титул і двірські звичаї, лишив ся Гору, частковим володарем, начальником південних країв під верховною властю правних королїв. Аж у третїм поколїню по нїм Антуф IV. зриває остатнїй звязок вазальства і велить називати себе *добрим богом, паном двох країв*[1]). Та не треба надто покладати ся на сей остатнїй титул і думати, що його власть розтягала ся від тодї над цїлим Єгиптом; фараони Гераклеополїса заховали посїдане Дельти і не один раз дали відчути свою силу тебанським монархам. Першим із них, якому пощастило „злучити обі країни" під одним берлом, був Монтуготпу IV. (Нїбхроурі), який наслїдком сього здобутка заняв пізнїйше на королївських лїстах почесне місце, а інколи навіть сам один репрезентутав родину, до якої належав[2]). Його наступники не зуміли вдержати ся довго на тронї і по несповна піввіковім панованю над цїлим Єгиптом уступили місце основателеви дванацятої династії[3]).

Кілька табличок вирізьблених на скелях, кілька похоронних стовпів і кілька дрібних предметів, розкиданих по ріжних музеях Европи, кілька на пів розвалених гробів, ось і все, що нам лишило ся в спадщинї по шіснацятьох ко-

---

[1]) Сї факти виходять із написів на столї в Карнаку. Пор. Prisse d'Avennes, Notices sur la Salle des Ancêtres, ст. 14—15; E. de Rougé, Lettre à M. Léemans, ст. 5-6 і 13.

[2]) Mariette, La Table de Saqqarah, ст. 6.

[3]) Всього сорок три роки, по словам Манетона (вид. Унґера). Правдиве значінє сеї цифри відкрив F. Barucchi, Discorsi critici sopra la Cronologia Egizia, in 4⁰, Турин, 1844. ст. 131—134.

ролях першої тебанської династії[1]) за довгу добу їх вазальства та недовгої величи. Ненастанні війни, які вони мусїли провадити з гераклеополїтанськими королями, не перешкодили їм доконати кількох щасливих походів на сусїдні народи Єгипту. Монтуготпу III. (Нїбготпурі) велїв зобразити себе близь Філе як переможця над варварами[2]). Антуф IV. (Нубхопірі) побив Нeґрів і Азіятів[3]). Сонхері Амонї мав бути пострахом усїх націй[4]). Їх успіхи мусїли бути дуже незначні. На півночи і на заходї кольонії Сінаю були опущені; на південь утрачено все, що здобув Пепі і його наступники, а границя не переходила далеко поза Елефантину. Аж королям дванацятої династії судило ся перемінити Нубію на єгипетську провінцію.

Антуфи і Монтуготпу, як королї-будівничі, полишили по собі небогато слїдів: засоби, якими вони розпоряджали, навіть в часї найбільшого добробуту не вистарчали на будоване визначних памятників. Своє родинне місто Теби украшали вони в міру своїх засобів; принаймнї один напис із другого року панованя Монтуготпу III. (Нїбготпурі) оповідає, що сей король вислав експедицію в долину Гаммамат, аби шукала каміня на будівлї, які він задумав класти в Тебах[5]). Одинокі руїни, які лишили ся з сеї епохи, містять ся в Драґ-Аббуль-Неґґаг, у серединї некрополї. Там

---

[1]) Steindorff (Zeitschrift, т. XXXIII, ст. 77—96) переносить деяких королїв, яких за Е. де Руже уміщують у одинацятій династії, до тринацятої.

[2]) Champollion, Monuments de l'Égypte CCCVI, 3; Daressy, Notes et Remarques, § XXXII, в Recueil des Travaux, т. XIV, ст. 26; т. XXIV, ст. 12.

[3]) Birch, Le Papyrus Abbott, ст. 11—12.

[4]) Lepsius, Denkm. II. 150, ст. 107

[5]) Lepsius, Denkm., II. 149a; Maspero. Les Monuments égyptiens de la vallée de Hammamât в Revue orientale et americaine, т. I. ст. 333.

велїли похоронити себе Антуфа́ I., Антуфа́ II., Антуф IV. (Нїбхопіррі), Монтуготпу IV. (Нїбхроурі) і деякі їх наступники. Гроби, нарушені злочинцями вже в часї двацятої династії[1]), тепер зовсїм збурені крім гробу Антуфа́ I. Була се піраміда з непалених цегол, немудрої роботи, майже на однім рівнї з побережем пустинї. Похоронна комора, украшена з усїх боків гарним отинкованем вапняним, мала крім саркофаґа, який щез безповоротно, стовп із пятьдесятого року, де король був зображений у стоячій поставі, з уреусом на чолї, в товаристві своїх чотирьох улюблених псів[2]).

По Тебах найбільше міг похвалити ся діяльністю сих перших Тебанцїв Коптос. Положений при виходї шляхів, які провадять на береги Червоного моря і до каменоломів Рогану[3]), Коптос розпочав від тодї великий розвій. Антуф IV. (Нїбхопіррі) побудував у нїм будівлї, яких розвалини послужили в наших часах до будівлї моста[4]). Монтуготпу II. і Монтуготпу III. (Нїбготпурі) оказували особлившу побожність для місцевого бога Міну, одної з постатий творця Амон-Ра, і виявили свій запал відбудованем ріжних храмів, сьогоднї зруйнованих. Дослїдженє долини Гаммамат мало запровадити одного з останнїх королїв сеї династії, Сонхері Амонї, ще дальше. Хотячи навязати безпосереднї зносини між

---

[1]) Birch, Le Papyrus Abbott; Chabas, Mélanges égyptologiques, III серія, т. I; Maspero, Une enquéte judiciaire á Thébes.

[2]) Mariette, Lettre á M. le Rougé ст. 16—17 і Monuments divers, м. 49, 50; Birch, The Tablet of Antef-Aâ II, в Transactions of the Society of Biblical Archaeology IV. ст. 172—195.

[3]) Сьогоднїшня Уаді Гаммамат.

[4]) Wilkinson, A Handbook for Travellers, ст. 321; Петрі (Petrie) відкрив там кілька звалищ тих храмів.

Арабією і Єгиптом, він вислав одного високого урядника свого двора на береги Червоного моря, дуже правдоподібно в околиці Коссіра[1]). Як бачимо, і сим незнаним королям не бракувало зовсім духа ініціятиви, але розвій їх могутности перервали революції, яких не знаємо анї причини анї деталів. Коли Єгипет, поділений протягом кількох років, опинив ся на ново злучений у руках одного чоловіка, одинацята династія перестала панувати.



---

[1]) Lepsius, Denkm., II. таб. 150a; Chabas, Voyage d'un Égyptien ст. 57; Maspero, Sur quelques navigations des Égyptiens, ст. 8—10.

2. Дванацята династія; здобуте Нубії; озеро Меріс.

Вступлене на трон нової династії не доконало ся без боротьби. Аменемгаіт I., тебанського роду так само як і його попередники, мусїв боротн ся зі своїми супірниками, яких заходи непокоїли перші роки його панованя. „Було се по вечері“, говорить він у Науках даних королеви Узіртазенови I., яких авторство приписують йому, „коли запала ніч, я хотїв на хвилю спочити. Я простягнув ся на мягкому ліжку у своїй палатї, і віддав ся спочинкови, а моє серце почало хилити ся до сну. Та нараз учинило ся узброєне збіговище, бунтуючи против мене, і то в пору, коли я був слабий як полевий вуж. Я прокинув ся, аби власними членами побороти самого себе, і побачив, що досить менї було лише вдарити на того, який не ставив опору. Коли я вискочив до них зі зброєю в руках, я змусив того нікчемника до втеки; він не мав уже сили навіть у ночи; боротьба скінчила ся — ніякий прикрий припадок не трапив ся зі мною“[1]). Своєю витрівалістю король переміг своїх противників. „Чи то сарана зібрала ся пустошити край, чи то хтось підіймав

---

[1]) Papyrus Sallier II, таб. I. к. 9; таб. III. ст. 3; пор. Dümichen, Zeitschrift, 1874. ст. 30.

безладє в палаті, чи коли повінь була недостаточна і повисихали цистерни, чи коли хто згадував твою молодість, аби бунтувати (проти мене), я з роду нїколи не уступав".[1])

Від тепер Аменемгаіт без утоми заняв ся направою лиха домашнїх незгод, і відганяв сусїдні народи, Лїбійцїв, Нубійцїв і Азіятів, яких ненастанні напади раз у-раз колотили спокій Єгипту. „Я вчинив, що засмучений перестав носити жалобу і нїхто більше не чув про неї; ніхто не бачив більше ненастанних війн, коли передімною били ся як бики, що не знають минувшини, а добробут неука і мудрця не був запевнений"[2]). — „Я велїв зорати край аж до Абу[3]); я розширив радість аж до Адгу[4])... Я творець троякого зерна, приятель Нопрі[5]). На мої просьби Ніль розливав повінь на всї поля; підімною не було анї голодного анї покривдженого, бо кождий поступав після моїх розказів і все, що я говорив, було новим предметом любови. Я підбив Уауаіту[6]), забрав у неволю племя Мазаю[7]). Я змусив Азіятів ходити біля себе як гончих псів"[8]). У Нубії сей король, успокоївши долину, запустив ся в гори і отворив там копальнї золота, занедбані від часів Пепі.

---

[1]) Papyrus Sallier II. таб. III. ст. 4 — 6; пор. повний переклад сього тексту у Масперо, The Instructions of King Amenemhat I. unto his son Usertesen I., в збірцї Records of the Past, т. II, ст. 9—16; Schack, Die Unterweisung des Königs Amenemhat I., in 4° 1882—1884.

[2]) Papyrus Sallier II, таб. I. к. 7—9.

[3]) Елєфантина, південна границя Єгипту.

[4]) Адгу або Ну-адгу, Геродотове Ναθώ на Дельтї, так називали й саму Дельту.

[5]) Божество хлїба.

[6]) В XXIX роцї його панованя, пор. Brugsch, Die Negerstämme в Zeitschrift 1881, ст. 30.

[7]) Кочовий нарід між Нїлем і Червоним морем.

[8]) Papyrus Sallier II. таб. II. к. 2, ст. 7; таб. III. ст. 1.

В хвилї свого вступленя на трон Аменемгаїт І. не був уже молодим; по девятнацятьох роках пакованя він покликав до власти свого сина Узіртазена І., який від тодї дїлив з ним королївські титули[1]). „З підданого, яким ти був, я підніс тебе до королївської гідности, і розвязав тобі руки, аби всї бояли ся тебе. Що до мене, то я буду одягати ся в гарні шати в своїй палатї, аби я в очах людей виглядав як яка квітка з мого саду; я зливатиму себе пахощами, немов розливаю воду з моїх цистерн“[2]). По кількох роках роля старого короля притьмила ся до того ступня, що іноді забували вписувати його імя в офіціяльних актах побіч імени його сина[3]). Замкнений у своїй палатї, він давав лише ради свому синови, які, здаеть ся, немало причинили ся до доброго поводженя держави. Слава мудрости, яку він таким робом придбав собі, рознесла ся так сильно, що один майже сучасний писар уложив під його іменем памфлет, де оповідало ся, як король „устаючи мов бог“, давав свому синови деякі науки, як рядити державою. „Слухай моїх слів! Ти пануєш над двома сьвітами; ти кермуєш трьома околицями[4]). Поступай ще лїпше, як поступали твої попередники. Підтримуй гармонїю між собою і своїми підвладними, аби вони не попадали в страх; не відокремлюй себе від них; не наповняй свого серця, не вибирай собі побратимів лише з поміж богатих і шляхти, але не допускай до

---

[1]) Mariette, Abydos т. II. таб. 22. Д. Сет (Sethe) радить читати се імя Сенуесріт, і таке читанє можливе. Я поки що задержую традицийне читанє.

[2]) Papyrus Sallier II, таб. I. ст. 5—7.

[3]) Нпр. на двох стовпах із девятого року панованя Узіртазена I. (Лювр, заля 2, 3.) і на однім стовпі з семого року (Maspero, Notes sur quelques points de grammaire et d'histoire, Zeitschrift, 1881, ст. 116 і далї).

[4]) Оба Єгипти і Нубія.

себе й першого ліпшого, не випробувавши вперед його приязни“[1]). Аби підперти свої ради, старий король розповідає коротко свої власні пригоди. Ся мала книжочка, що обіймає мало що понад три сторінки, стала швидко клясичною і була улюбленою лектурою майже протягом двацяти століть. Ще в часах девятнацятої династії вона була одним із тих зразків, які виучували по школах ученики і переписували собі для вправи в стилю[2]).

Ніщо не може краще змалювати стан Єгипту і сусїднїх країв у тій добі, як деякі місця зі споминів одного сучасного авантурника Сінугіта[3]). Він був одним із молодших синів Аменемгаіта, а зрадивши в хвилї смерти свого батька якусь державну тайну, покинув армію, з якою був у походї, і втік до Азії. Коли прибув на двір одного малого азійського ватажка, його почали розпитувати про могучість єгипетських володарів. „Не вжеж смерть загостила до палати Аменемгаіта, а ми й не знали про се?“ Тодї я почав вихваляти короля поетичними словами. „Моє прогнане з того краю було немов допуст божий; бо Єгипет є в руках пана, якого називають добродїйним володарем і якого пострах розтягаєть ся на всї дооколичні народи, так як у пору хороб богиня Сохніт розпростираеть ся над землею. Я сказав йому свою думку і скликнув: „Ратуй нас!“ Його син[4]) увіходить у палату, бо

---

1) Papyrus Sallier II., таб. I. к. 2—4.

2) Пор. Maspero, The Instructions of Amenemhat I. unto his son Usertesen I. (Resords of the Past, I. серія, т. II. 1874, де подано реєстр рукописів сього твору, які дійшли до нас.

3) Chabas, Les Papyrus hiératiques de Berlin ст. 37-51 і Goodwin, The Story of Saneha у Frazer's Magazine, ст. 185—202 і в Records of the Past, т. VI. ст. 131—150; Maspero, Le Papyrus de Berlin Nr. 1. у Mélanges d'archéologie égyptienne et assyrieme, т. III. ст. 68—82 і в Contes populaires de l'ancienne Égypte ст. 96—134.

4) Узіртазен I.

він узяв на себе керму справ свого батька; се бог, якому не має рівного: се мудрий дорадник у своїх намірах, добродійний у своїх постановах, який входить і виходить, коли йому подобаєть ся; він приборкав чужі країни, і поки його батько пробуває в палаті, він оповіщує свої здобутки. Се хоробрий лицар у боротьбі на мечі; силач, якому нема рівного; скоро лише побачить варварів, зараз кидаєть ся на них і розбиває розбишаків. Се майстер у киданю рогатини, що обезсилює руки неприятеля; ті, на яких він ударить, не підносять уже списа. Се „Промий-лице“, що ламає чоло; нїхто нїколи не міг устояти перед ним. Се прудкий бігун, що сїче втїкачів; нїхто не в силї дігнати його. Се серце невтомне в свою пору. Се лев, що вдаряє пазурами, і нїколи не зложив своєї зброї. Се панцирне серце на вид юрби, і нїколи не полишає за собою живої душі. Се хоробрий воїн, який кидаєть ся перший, коли бачить битву. Се вояк, який радуєть ся кидаючи ся на варварів; він хапає свій щит, скаче, і вбиває одним ударом; нїхто не може уникнути його стріли; він ще не напняв лук, а вже варвари як гончі пси втїкають перед його раменами, бо велика богиня дала йому силу поборювати того, що не знає його імени, а коли дожене його, він не щадить його і нїчого не полишає за собою. Се предивний приятель[1]), який з'умів позискати собі любов; його край любить його більше нїж самого себе і радуєть ся ним більше нїж богом; мужі і жінки приходять, аби віддати йому почесть. Він король, він розказував уже в зароді; від уродженя він був множителем уроджень, одинокою істотою з божеського єства, якою кермуючись радуєть ся

---

[1]) Дословно семур. Титул семура переводили Греки на φιλὸς βασιλικός „приятель короля“, але такому толкованю противив ся Лепаж-Ренуф.

земля. Він розширює границї, він забере полуденний край і не полишить також північних; він став паном Азіятів і знївечив племя Неммашаіту“ [1]). Участь Узіртазена І. в правлїню призвичаїла Єгиптян до того, що почали вважати коронного принца фактичним королем навіть за житя його батька. Тому то коли вмер Аменемгаіт принаймнї по яких десятьох лїтах співреґенциї, а по трицятьох роках пановання, перехід власти від основателя на його безпосередного наступника доконав ся без потрясеня. Узіртазен І. був тодї в походї на Лїбійцїв. Урядники, що лишили ся біля його батька в столиці, повідомили його як стій про те, що стало ся; він покинув потайно табор і вернув до Мемфісу, де його оголошено королем[2]). Від тодї за прикладом Аменемгаіта пішла більша часть його потомків. По сорок двох роках Узіртазен І. призвав до участи в панованю свого сина Аменемгаіта ІІ.[3]), а сей трицять два роки пізнїйше подїлив ся своєю властю з Узіртазеном ІІ.[4])

---

[1]) Maspero, Les Contes populaires ст. 108—111. Судячи з форми їх імени, Неммашаіту мусїли бути Бедуїнами пустинї.

[2]) Les Contes populaires ст. 96—97. Один похоронний стовп у каірськім музеї носить дату XXX року Аменемгаіта І, і X року Узіртазена І. (Mariette, Abydos, т. II, таб. XXII.) Два иньші стовпи згаданого музея (Mariette, Abydos т. III. таб. 128, другий не опублїкований) подають X рік самого Узіртазена І. З браку імени Аменемгаіта І. можна би заключити, що сей король умер у XXX роцї свого пановання а в X. свого сина, як би три висше наведені стовпи, див. ст. 124, увага 3., не давали нам доказу, як треба недовіряти вказівкам того рода, поданим на памятниках. Перший каірський стовп доказує, що Аменемгаіт жив іще в десятім роцї панованя свого сина; иньші зовсїм не потверджують, що він умер у тім самім роцї.

[3]) Stéle de Leyde V, 4, датований роком XLIV Узіртазена І. і II-им роком Аменемгаіта II.

[4]) Жертовний напис із Ассуана (Young, Hieroglihics, таб. 61.) датований роком XXXV Аменемгаіта II. і роком III Узіртазена II.

Аменемгаїт III. і Аменемгаїт IV. панували довгий час разом[1]). Одинокі королі, при яких не бачимо співреґентів, були Узіртазен III. і королева Совкунофрію, Манетонова Скеміофріс, на якій вигасла дванацята династія по двісті тринацятьох роках, однім місяци і двацять сїмох днях усього панованя[2]).

Між усїми єгипетськими династіями дванацята напевно має найбільше історичної певности й єдности. Нема сумніву, ми далеко не можемо знати всїх подій,які довершили ся при ній; житеписї вісьмох володарів, які входять у її склад, і докладний опис їх війн іще дуже неповні. Та ми принаймнї можемо без перерви слїдити за розвоєм їх полїтики; можемо по чотирьох тисячах лїт або й більше відтворити їх Єгипет таким, яким вони собі його зробили і який передали своїм наступникам. Одночасно будівничі й вояки, приятелї штук і протектори рільництва, вони анї на хвилю не уставали в працї над звеличенєм краю, яким володїли. Вони розширювали границї держави зі шкодою варварів і кольонїзували долину Нїлю у всїй її середнїй части, від першої катаракти аж до четвертої; уреґулювали систему каналів, аби довести до лїпшого розділу вод у теперішнїм Фаюмі, украшали будівлї в Гелїополісї, Тебах,Танїсї, Гераклеополїсї і сто иньших меньше славних містах. Ось яке дїло вони задумали

---

[1]) E. de Rougé, Lettres á Leemans, ст. 17.

[2]) Цифра королївського папіруса, що переховуєть ся тепер у Туринї. Дванацятої династії не пізнав з разу Шампольйон, із Аменемгаїтів поробив королів сїмнацятої династії, сучасної з пастухами. В останнїх днях свого житя він пізнав свій блуд, але се його відкрите полишило ся між його паперами аж до р. 1873. Честь уставленя правдивого стану річий належить ся Лепсіусови, який учинив се в своїй працї Ueber die zwölfte Ägyptische Dynastie, друкованій у Memoires de l'Academie des Sciences de Berlin 1852.

і вели без упину з батька на сина протягом більше як двох віків. Вийшовши з їх рук, Єгипет збільшений о третину здобутем Нубії і збогачений довгими роками спокою і мудрої адміністрації тішив ся нечуваним доси добробутом. Пізнійше, в часї азийських війн і далеких завойовань, він мав більше блиску і робив у сьвітї більше шуму; в часах Узіртазена він був богатший і щасливійший.

Двояке поле дїланя стелило ся перед фараонами: одно на сходї Дельти, в Сирії, друге на південь від Елефантини у властивій Нубії. На сходї Єгипет, віддїлений від сирийських племен пустинею, здавалось, не потребував боятн ся нїчого за своїм пісковим поясом. А про те йому довело ся зазнати біди кількох нападів кочових варварів, більше руїнних для маєтків деяких приватних осіб, нїж для безпеченства краю. Аби охоронити себе перед сими рабівничими нападами, яких мимо чуйности граничної сторожі годї було уникнути, володарі старинної держави побудували від Червоного моря аж до Нїлю ряд кріпостий і виставили мур, який загороджував рабівникам приступ до Уаді-Тумілят[1]). Сей мур, старанно утримуваний за Аменемгаіта І. і його наступників, творив із сього боку крайню границю держави. За ним розпочинала ся пустиня, яка для більшої части тодїшнїх Єгиптян була сьвітом майже невідомим. Про народи Сирії вони мали лише непевні звістки запозичені від караван, або занесені в пристанї Середземного моря заїзжими моряками. А тимчасом мешканцї берегів Дельти бачили нераз, як ватаги еміґрантів або й навіть цїлі племена прогнані зі свого округа нуждою

[1]) Chabas, Les Papyrus hiératiques de Berlin ст. 38-39, 81—82, 91.

або революціями заходили в їх міста шукаючи в Єгипті пристановища. Одна плоскорізьба в гробниці Хнумготпу в Бені-Гассані зображує нам приняте ватаги тих нещасливців. Трицять семеро людий, мужів, жінок і дітий стоять перед ґубернатором ному Мігі, якому подають рід зеленавого пудру, прозваного *мошімiт*, і дві антільопи. Вони узброєні так само як Єгиптяни, в луки, стріли, сокири, булави і одягнені в довгі плащі, або у тісні муринські фартухи, обвязані довкола бедер; один із них ідучи грає на інструменті, який формою нагадує ліру старо-грецького стилю [1]). Подробиці їх костюмів, блиск і добірний смак ріжнобарвних плащів облямованих френдзлями, в які вони одягнені, елеґанція предметів, які мають при собі, все те сьвідчить про високу цівілізацію. Єгипет спроваджав уже з Азії невільників, пахощі, яких спотребовував величезну силу, дерево і кедровий екстракт, емаліові вази, дорогоцінні камені, lapis lazuli і тканини, вишивані або мальовані матерії, які були монополем Хальдеї аж до часів Римлян [2]).

Лише на однім місці азийської теріторії бажали фараони дванацятої династії утвердити ся стало: с. є на півострові Сінаю, коло копалень міди та туркусу, які експлюатували колись королі Старинної держави. Варти порозставлювані в гірських просмиках хоронили робітників проти нападів бедуінів. Завдяки тій обережности можна було розпочати на ново експлюатацію старих жил

---

[1]) Сю плоскорізьбу оповістив і описав у перве Шамполіон (Monuments, т. IV. таб. CCCLXI. і т. д.), який уважав еміґрантів людьми грецької раси. Її репродукцію див. у Лепсіуса (Denkm. II. ст. 131—133) і у Бруґша (Historie d'Égypte ст. 63); частина репродукована також у французькому виданю отсього твору ст. 119.

[2]) Про се гл. Ebers, Ägypten und die Bücher Mosis, т. I. ст. 228.

вітворити нові і довести роботу до такої інтензивности, якої вона не мала ще ніколи перед тим. Узіртазен I[1]), Аменемгаіт II[2]), Аменемгаіт III[3]), Аменемгаіт IV[4]) полишили тут написи своїх імен. Та навіть у сих місцях королї дванацятої династії не відбігли від своєї звичайної політики; вони захоплювали лише стілько терену, скілько їм було потрібно до експлюатації копалень, полишаючи решту кочовим племенам пустинї.

З усїх тих племен, які Єгиптяни мусїли часто відганяти або карати за їх напади, найлїпше знане їм було племя Сітію або Шасу, зухвалі рабівники, як се вказує імя, яке вони сами собі надавали[5]). Розсїяні здовж границь Єгипту й Сирії на краях пустинї і управлюваних земель, вони жили так само, як нинїшні Бедуіни, без сталих осель, на пів з рабівництва, на пів із доходів своїх худих стад. Деякі їхнї королївства, нпр. Кадума, відвідували египетські купцї і там було пристановище ріжних вигнанців. Одно египетське оповіданє, якого герой жив за часів Аменемгаіта і Узіртазена I., малює нам дуже ярко житє таких вигнанцїв при дворі малих азийських шейхів. Сінугіт, примушений утїкати з Єгипту за те, що зрадив державну тайну, переходить через східний мур і запускаєть ся в пустиню. „Я подорожував,—говорить він,—усю ніч, а на зорях я прибув до Путені і звернув ся в сторону озера Кімоірі. Тодї мене змучила спрага, я обезсилїв, моє

---

[1]) Felix, Note sopra le Dinastie de Faraoni, ст. 2; Brugsch, Geschichte Ägyptens ст. 132.

[2]) Account of the Survey ст. 183

[3]) Burton, Excerpta hieroglyphica, таб. XLII; Champollion, Monuments, т. II. ст. 690—692.

[4]) Lepsius, Denkm. II, 140 o-p.

[5]) Шасу походить від семітского кореня שסה, рабувати, займати ся розбійництвом.

горло висохло, і я вже говорив собі: „Ось передсмак смерти", коли раптом моє серце ожило і моє тїло осьвіжило ся, бо я почув солодкий голос худоби. Я побачив Бедуінів: їх начальник, який бував у Єгиптї, пізнав мене, дав менї води і велїв зварити для мене молока; потім я пішов з ним до його племени"[1]).

Бедуіни, які приняли його до себе, провадять його з місця на місце аж до теріторії королївства Кадума. Один із начальників сеї околицї велить прикликати його до себе і запрошує, аби він замешкав у нього: „Живи у мене, тут будеш міг чути мову Єгипту". В самій річи, Сінугіт стрічає у князя „деяких людий із Єгипту, які були у нього в гостях"[2]). Ся обставина спонукує його осїсти ся в краю, де він у короткім часі доробляєть ся маєтку. „Начальник зробив мене наставником своїх дїтий, одружив мене зі своєю старшою дочкою, і велїв менї вибрати собі найгарнїйші землї, які належали до нього аж до границь сусїднього народу. Се місце гарне і зоветь ся Аія[3]): воно родить фіґи і виноград і має більше вина нїж води. Меду тут так само подостатком як і оливних дерев і всіх овочів. Є тут також овес, а його пшеницї і зьвірям нема лїку. Певна річ, він щедро обдарував мене; нарештї він надїлив мене властю і настановив начальником племени. Я мав що день порції хлїба і вина, що день печене мясо, смажені гуси, крім краєвої дичини, яку я ловив, або яку приносили менї мої ловчі пси; для мене виробляли ріжні роди масла і сира. Я прожив довгі лїта, мої дїти стали хо-

---

[1]) Берлїнський папірус т. I. ст. 19—28; Maspero, Contes populaires, ст. 108.

[2]) Chabas, La Papyrus hiératiques de Berlin, ст. 40.

[3]) Аія або Іа пригадує подекуди імя Еан, Ἀιάν яким старинні ґеоґрафи називали округи, що граничать із заливом Акаба.

робрими і кождий із них володїв своїм племенем. Подорожний, що йшов у глуб краю, або вертав із нього, завертав завсїгди до мене, бо я приймав радо всїх; я поїв спраглих, я наводив заблуканого на дорогу, я ловив розбишаків. Лучники, які вибирали ся в далекі сторони, аби бити ся і відперти князїв краю, машерували, коли я повелїв їм; бо сей король Тону позволив менї провести кілька років між його народом яко ґенералови над військом. Кождий край, на який я напав, мусїв платити данину з продуктів своїх земель: я забирав його зьвірину і все що до нього належало, я упроваджував його волів і вбивав людий; він був на ласцї мого меча, лука, моїх походів, моїх премудрих плянів, які подобали ся королеви. Він любив мене, знаючи мою хоробрість; він поставив мене на чолї своїх дїтий, бачучи вартість мойого рамени.

„Один ватажок із краю Тону прийшов у моє шатро, аби визвати мене до борби; був се славний муж, якому не було рівного, бо він знищив усїх своїх супірників. Він говорив: „Нехай Сінугіт поборе ть ся зі мною, бо він іще не вдаряв на мене"; він вихвалював ся, буцїм то він забрав для свого племени мою скотину. Король порадив ся зі мною і я сказав: „Я його зовсїм не знаю. Певна річ, що я йому не брат, живу далеко від його мешканя; чи я коли отворив його браму або перейшов його загороду? Се якийсь авантурник, який хоче мене бачити і який уважає себе покликаним на те, аби обрабувати мене з моїх котів і псів, а особливо з моїх коров, господарювати над моїми биками, моїми козами, моїми телятами, аби присвоїти їх собі"... Я натягнув свій лук, приладив стріли, вичистив свій меч і свою зброю. Скоро засвитало, сам Тону прийшов, зібравши всї свої племена і скликавши своїх вазалїв, бо хотїв бачити сю боротьбу. Всї серця горіли за мною; мужі і жінки

скликували: „Ах!“ і кожде серце сумувало за мною; вони говорили: „Чиж се той другий хоробрий, що має з ним бити ся? Аджеж противник має щит, стріли і сагайдак зі стрілами“. Коли я вийшов і коли він з'явив ся, я відвернув від себе його стріли. Коли ані одна не трафила, він кинув ся на мене, а тоді я вистрілив на нього з лука. Коли моя стріла застрягла в його шиї, він страшно скрикнув і впав на землю“ [1]). Таке було житє пустинних племен перед чотирма тисячами літ, таке воно ще й сьогодні; оповіданє Сінугіта можна з дуже малими змінами прикласти до теперішніх Бедуінів.

Увага королів дванацятої династії звертала ся особливо на Етіопію. І в самій річи звідси Єгипет був загрожений безпосередно неспокійними народами, які замешкували оба береги Нїлю і довколишні пустинї. Було тут найперше поза першою катарактою аж до пів дороги до другої племя Уауаіту, ті старі неприятелї фараонів, з якими воював іще Пепі і аких в части підбили королї Елефантини. Побивані королями одинацятої династії і переслїдувані Аменемгаітом І. вони ненастанно посували ся на південь або до Червоного моря, воліючи радше покинути свою вітчину, нїж підлягати чужому панованю. Дальше на південь коло другої катаракти лежали краї Гегу і Шад, з ломами білого вапняка [2]). В пустинї і поза другою катарактою кочували сотки племен з дивовижнїми іменами: Шемік, Хаса, Сус, Каас, Акін, Ану, Сабірі, Акіті, Макіза, все готові до рабівничих нападів, усе побивані і ніколи не усми-

---

[1]) Берлїнський папірус н-р. I. 76—141; Maspero, Les Contes populaires ст. 111—115.

[2]) Brugsch, Griech. Inschriften, т. I. ст. 160.

рені[1]). Вони належали до білої кушітської раси, яка швидко по мемфійськім завойованю появила ся на берегах Червоного моря і виперла Неґрів в околиці горішнього Нїлю[2]). Сї нові народи, які походили з того самого пня, з якого пізнїйше вийшли Фенїкійцї, принесли з собою основи цївілїзації мало що низшої від цївілїзації Єгипту. Фараони зрозуміли, що їм треба конче приборкати їх від разу, коли вони ще були в непевности і в руху і тому звернули проти них усї живі сили свого народу. При витревалости їм пощастило злучити з Єгиптом більшу їх частину, а решту, яка не покидала ся боротьби, знищити і прогнати на південь, а на їх місці позакладати кольонії фелягів. Від тодї вся долина, від місця, де Ніль покидає рівнини Абісинії і входить у вузке корито, вижолоблене серед пустинї, аж до місця, в якім впадає до Середземного моря, творила лиш одну державу, замешкану одним народом, що говорив одною і тою самою мовою, чтив тих самих богів і слухав одного пана.

Аменемгаіт I. побив Уауаіту в трицятім роцї свого панованя[3]); його син Узіртазен I. побідив сїм сполучених муринських народів і в тріюмфі загнав ся аж до Уаді-Гальфа[4]). За Аменемгаіта II. край Уауаіту був уже зовсїм єгипетською про-

---

[1]) Brugsch, Die Negerstämme в Zeitschrift, 1882. ст. 31. Власне до тої епохи треба віднести імена народів на статуї A 18, 19, у Люврі, яку потім присвоїв собі Аменотес III. (Devéria, Lettre á M. A. Mariette у Revue archéologique, 1861. т. III. ст. 252.

[2]) Lepsius, Nubische Grammatik, Einleitung ст. XC і далї.

[3]) Brugsch, Die Negerstämme в Zeitschrift, 1882. ст. 32; пор. Papyrus Sallier Nr. II. таб. II. к. 10.

[4]) Стовп фльорентійского музея, Rosellini, Monumenti istorici, т. XXV, н-р. 4; Champollion, Monuments, т. I. таб. I. і Notices т. I. ст. 692 і д.; Berend, Principaux monuments du Musée égyptien de Florence ст. 51—52.

вінцією, якою рядив королївський урядник[1]), так як і иньшими номами. Уазіртазен II. вів далї, здаеть ся, блискучо дїло своїх предків, яке докінчив його син Уазіртазен III. Сей король, так популярний у Єгиптї, що Манетон або його компілятори ідентифікували його з Сезострісом грецької традиції і приписували йому здобуте цього сьвіта, вибрав ся сам у похід на чолї своїх армій і підбив нарештї всю Нубію. По прилученю округа Гег він уставив границю держави біля Семне, коло другої катаракти. Сей факт стверджує напис викутий в осьмім році його пановання: „Отсе південна границя, покладена в осьмім році, за пановання його сьвятости короля двох околиць Хакері Уазіртазена III. животворного, на віки вічні, аби нїякий Неґр не переступив її і не йшов у низ рікою, хиба для перевозу зьвірів, волів, кіз і баранів, які належать до Неґрів"[2]). Иньший напис із р. XVI. поновлює сю заборону і сповіщає, „що його сьвятість позволив поставити свою статую на границї, яку сам поклав"[3]).

Лїпшого місця, яке служилоб сталою охороною проти нападів із півдня, не можна було дібрати. Широкий ланцюх ґранїтових скель, який у сьому місцї прямовисно перетинає долину і творить ряд вирів трудних до переходу, окрім часу повенї, творив неперехідну запору для фльот, які пробували би продерти ся через се місце. З обох боків, на скелях, що стрімко спадають у воду, Уазіртазен III. побудував кріпости, які мали панувати над рікою і долиною. Сї кріпости побудовані так як усї воєнні будівлї Єгипту з неви-

---

[1]) Lepsius, Denkm. таб. II, 123 a; Birch в Zeitschrift. 1874. ст. 111.

[2]) Lepsius, Denkm. таб. II, 136 i.

[3]) Lepsius, Denkm. таб. II, 136 h. Сї написи порозбивані подорожними, які хотїли забрати їх зі собою, перейшли з музея в Їіве до музея берлїнського.

палених цегол, мають не лише високі мури і міцні вежі старинних цитадель, але також насипи, рови, вали і рівні шанцї найновійших укріплень і могли довгий час опирати ся всїм способам атаку, якими в тім часї розпоряджала воєнна штука. В серединї укріпленя був храм присьвячений памяти основателя і численні помешканя, тепер зруйновані[1]).

Походи, які чинили від тепер монархи Єгипту поза Семне, не мали вже на цїли завойовань: вони задоволяли ся даниною і проголошенєм права верховної власти, хоч усе непевного. І так Уазіртазен III. веде в XVI році методичний похід на Гуа над Таказом[2]), а Аменемгаіт III. хвалить ся побідами, які одержав над етіопськими Неґрами, але не згадує про нові набутки[3]). Вистарчало укріплювати і уряджати сьвіжо прилучені територіï. Уазіртазен III. оснував тут, троха на південь від Елефантини, місто, яке прозвав від свого імени Гіру-Хакері, „шляхи Хакері", а здовж ріки здвигнув стільки хосенних будівель, що в Семне[4]) по його смерти віддавали йому божеську почесть і більше як десять віків обожали його на рівнї з богами Дудуном, Анукітом, Хнуму і иньшими льокальними божествами. Його храм, зруйнований за перших королїв вісїмнацятої династії, відбудував Тутмозіс III. і він перестрівав аж до наших часів. Його син і наступник Аменемгаіт III. побудував напроти Пелькіса велику твердиню[5]). Він також попав на

[1]) Vogué, Fortifications de Semnéh en Nubie в Bulletin archéologique de l'Athenaeum français, 1855. ст. 81.

[2]) Naville, Bubastis, м. XXXIV. A і ст. 9—10.

[3]) Lepsius, Denkm. таб. II, 138.

[4]) Lepsius, Denkm. II. таб. 136 b; Brugsch, G. Inschr. т. I. ст. 46; E. de Rougé, Inscriptions des rochers de Semnéh, ст. 2—3.

[5]) Prisse d'Avennes у Chabas, Les Inscriptions des mines d'or, ст. 13—14.

думку обсервувати високість, до якої доходив Ніль у Семне підчас повені, а цифри, які велїв виписати на сусіднїх скелях, належать до дуже цікавих памяток його панованя[1]).

Уміщені в Семне інжинери, які віддавали ся сїй праці, не робили сього для самої цїкавости. Вони нагромаджували цифри потрібні тим їх товаришам, які вели в Єгиптї будову каналів. Легко зрозуміти, як корисна мусїла бути ся праця в краю, де управа залежала від розділу води на поверхні землї і то в часї, коли королї бев упину вишукували всякі можливі способи, аби запобігти надмірови або недостачі повенї. Узіртазен I. поклав здовж західного берега лїнію гребель, на яку особливо вдаряла ріка, а його наступники, хоч як були заняті нубійськими війнами, вели дуже пильний надзір над водяною службою. Кілька миль повисше Мемфісу пасмо лїбійське раптом уриваеть ся і відслонює вхід до долини, яка з разу стиснена проміж гірськими стїнами, розширюеть ся в міру того, чим дальше заглублюеть ся на захід, і в кінцї переходить в амфітеатр. „В самім осередку простягаеть ся плосковиж, якого загальний рівень стоїть на тій самій мірі, що й рівнини Єгипту; на заході противно велика похилість терену творить долину, яку природне озеро (Біркет-Керун) довге на більше як десять миль наповняє своїми водами[2])". В початках історії озеро се було далеко значнїйше нїж сьогоднї: воно заповняло весь амфітеатр, виявши один багнистий округ, який у стіп східної гори, близь місця, де відкриваеть ся гирло, що лучило ся з долиною, переходить у вузкий пояс. Тут здавна

---

[1]) Lepsius, Brief an Ehrenberg, у Monatsberichte берлїнської Академії 1845; Denkm. II. 139.

[2]) Mariette, Aperçu de l'histoire d'Égypte ст. 33.

було те, що називано *То-шаіт*, земля озера, а на нїй місто Шодіт, якому Греки пізнїйше надали назву Крокодільополїс. Королї XII-ої династії, що нераз ходили на сї болота полювати на птахи, полюбили сю околицю. Аменемгаіт I. побудував тут будинок, у якім відкопано його статую[1]). Узіртазен I. виставив храм, з якого крім кусників одного обелїска, що ним був украшений вхід храма[2]), не полишало ся більше нїчого. Аменемгаіт III. зробив іще більше. Коли й не він оснував Крокодільполїс, як запевняють деякі клясичні автори[3]), то бодай здвигнув там памятники, яких призначене хибно витолкуване в грецькій добі дало причину до утвореня легенди про озеро Меріс і Лябіринт.

Геродот перший із західних істориків говорить про них, як такий, що сам бачив їх, і від нього запозичили пізнїйші письменники опис, який прикрасили меньш або більше казочними рисами. Він оповідає, що один фараон Меріс, незнаний краєвим документам, утворив у тім місцї величезний резервоар, до якого впустив надмір повенї. Сей резервоар був окружений міцними греблями, а його обвід виносив девятьдесять миль[4]). Два канали зі шлюзами лучили його з Нїлем і реґулювали доплив або відплив води[5]). Один із них лучив ся з рікою троха в південнім напрямі і йшов на півперек здовж лїбійського гірського ланцюха, більше меньше в напрямі нинїшнього Бар-Юсуфа; другий відгалужував ся значно низше, на схід від Фаюма, і правдоподібно плив коритом помічного каналу, який сьогоднї розпочинаєть ся

---

[1]) Lepsius, Denkm. II. таб. 118.
[2]) Lepsius, Denkm. II. таб. 119.
[3]) Діодор Сицилїйський I., 89. 8.
[4]) Геродот, II, 149; пор. Linant-Rey, Memoire sur le lac Moeris.
[5]) Страбон кн. XV, гл. 1.

в сусїдстві Бенї-Суефа. Здаєть ся, що на місцї, де перехрещували ся ті два канали, були пороблені шлюзи і лиш одна північна галузь була вітворена підчас найнизшого стану води[1]). Коли приріст був достаточний, вода нагромаджена в озері, потім спускана в міру того, як давала відчувати ся потреба, підтримувала рівень у відповідній висотї в цілім середнїм Єгиптї і на лївім березї Нїлю аж до моря. По роцї, коли повінь загрожувала заливом міст або сїл Дельти, мимо штучних насипів, на яких вони були побудовані, або надто довго перестоювала на низьших теренах, які замінювала на багна, тодї Меріс абсорбував надмір води і затримував її аж до хвилї, коли ріка починала опадати. Оповідають, що на серединї озера стояли дві піраміди, обі закінчені сидячими кольосами, з яких один з'ображав Меріса, а другий його жінку[2]). З висоти сего педесталю старий фараон немов панував над своїм дїлом і вічно оглядав поля, яким забезпечив плодючість.

Побудувавши озеро Меріс переніс свою резиденцію в його сусїдство і побудував собі заразом палату і гробницю[3]). Палата, яка по смерти основателя стала храмом і була прозвана Лябіринтом, лежала на схід від озера, на невеликім плосковижі, який майже притикає до Крокодільополїса. Фасада, що виходила на Меріс, була вся з так білого вапняка, що старинні вважали його парийським мармуром. Решта будинку була з сиєнського ґранїту[4]). Коли хто опинив ся в серединї, чув себе немов заблуканим посеред безлїчи малих, тем-

---

[1]) Wilkinson, A Handbook ст. 238 b.

[2]) Геродот, II, 149; Діодор I. 52.

[3]) Лїнцей Самійський і Демотель, цитовані Плїнїєм, Hist. Nat. XXXVI, 13.

[4]) Плїнїй Hist. Nat. XXXVI, 13.

них кімнат, із яких кожда мала квадратову форму і була вкрита на спосіб даху одною камяною брилою; ті кімнати були зі собою сполучені так покрученими коридорами, що чужинець без провідника надармо силкував ся вийти з них[1]). Усїх кімнат разом мало бути три тисячі, з них половина під землею[2]). Стїни і стелї були украшені написами і плоскорізьбленими постатями, викутими в заглубленях. В них замикали емблеми божеств або статуї померших королїв [3]), і без сумнїву також дорогоцїнні предмети, сьвяту одїж, траскала, нашийники, символїчні строї, одним словом усї знаряди культу, які хиба вічна темрява могла охоронити перед комахами, мухами, порохом і сонцем. В центрі Лябіринту видно було дванацять великих заль, опертих на стовпах, розставлених пара за парою, яких двері вітворяли ся шість на південь, а шість на північ. В північнім углї квадрату Меріс приладив свій гріб, піраміду з сирих цегол, укриту різьбленим камінем. Гріб сей уходив в очах Греків за найдоскональший памятник єгипетськоЇ штуки. „Я бачив Лябіринт, — говорить Геродот — і переконав ся, що він перевисшає все, що я чув про нього. Колиб ми зібрали всї будівлї і всї будови Греків, вони показали ся-б низшими як що до працї так і що до коштів від сього Лябіринту; а всеж таки храм у Ефезї або в Самосї, сеж не малі будівлї. Піраміди видали ся менї ще більшими, нїж те, що я чув про них, і котра будь одна в поміж них рівняє ся богатьом найбільшим грецьким будівлям; а Лябіринт перевисшає навіть піраміди“[4]). Оповідали Геродотови, що Лябіринт не був дїлом

---

[1]) Страбон кн. XVII, гл. 1.
[2]) Геродот II. 148.
[3]) Плїній Н. N. XXXVI, 13.
[4]) Геродот II, 148.

Меріса, а Псаментіха і його одинацятьох співреґентів. Иньші автори на місце Псаментіха і Меріса клали Мневіса[1]), Імендеса[2]), Петесухіса[3]), яких надармо шукалиб ми на лїстах Манетона.

Все те одначе самі леґенди, в яких лише крихітка правди. Славний резервоар, який реґулював повінь і запевняв Єгиптови врожайність, не істнїв нїколи; те, що бачив Геродот, се була повінь — моірі — а греблї, які нїби то творили обвід резорвоару, були насипи, які віддїлювали басени одні від других. Тодї, коли він був у Єгиптї, природне озеро, що розливало ся на схід від долини, займало далеко значнїйшу поверхню ніж сьогоднї, а його рівень був на стілько високий, що в хвилї повенї весь край виглядав як одно водяне корито від гір аж до пустинї[4]). Так само й Лябіринт не був тим дивовижним палацом, який описує нам Геродот: Аменемгаіт побудував біля своєї піраміди місто, якого руїни бачимо близь села Гауара[5]). Королї XII-тої династії коли й не виконали сих величезних праць у Фаюмі, які приписувала їм традиція, були все так завзятими будівничими. В Тебах Аменемгаіт і Узіртазен I.

---

[1]) Плїній H. N. XXXVI, 15.

[2]) Страбон кн. XVII, гл. 1.

[3]) Плїній XXXVI, 15.

[4]) Лїнан де Бельфон у своїм Memoire sur le lac Moeris віднайшов, як йому здавало ся, останки гребель згаданих у Геродота, в рештах валів, які видно було ще в половинї XIX в. між селами Іллягун і Медінет-ель-Фаюм, та майор Браун виказав безпідставність сього здогаду, пор. його The Fayum and Lake Moeris.

[5]) Тотожність Лябіринту з руїнами в Гауарі, зазначена уперве в книзї Caristie-Jomard, Description des ruines situées prés de la pyramide d'Haouarah в збірнім виданю Description de l'Égypte, т. IV, ст. 478—524, а також Лїпсіусом у його Briefe aus Aegypten, ст. 74 і д., була доказана безсумнївно в книзї Petrie, Hawara, Biahmu and Arsinoe, ст. 4 і д.

украсили своїми жертвами великий храм Амона[1]. У сьвятім місті Абидосї Узіртазен І. вибудував храм Озіріса[2]). В Мемфісї Аменемгаіт III. побудував пропілеї на північ від храма Фга[3]). В Танїсї Аменемгаіт І. розпочав на честь божеств Мемфіса будову храма, який його наступники побільшували один на випередки другому[4]). Бубаст[5]), Факус[6]), Геліополїс[7]), Гахнїнсу[8]), Зоріт[9]), Едфу[10]) і иньші меньше важні місцевости також не були

---

[1]) Жертовний стіл Аменемгаіта І. (Mariette, Karnak. таб. 8 е) і ґрупа статуй, що мають вирите імя сього короля (тамже таб. 8 d); камені з назвою Узіртазена І. (тамже таб. 8 а).

[2]) Стовп Монтуготпу в Каірі (Mariette, Abydos т. II. таб. 23. ст. 144), написи перекладані по части Люшінґтоном (Lushington у Transactions of the Society of Biblical Archaeology, т. VII. ст 453 і д).

[3]) Діодор І, 51.

[4]) E. de Rougé, Cours au Collége de France 1869; Petrie, Tanis I, ст. 5.

[5]) Naville, Bubastis, ст. 8—9 і 14, таб. V—IX, XXIII, XXIV, XXXIII, XXXIV.

[6]) Ґранїтова брама з іменем Аменемгаіта І. відкрита в червнї 1886 р.

[7]) Посьвячене храма в Гелїополїсї в третїм роцї панованя Узіртазена І. (L. Stern, The foundation of the Temple of the sun of Heliopolis у збірцї Records of the Past, т. XII, ст. 51—57; пор. Zeitschrift 1874, ст. 85 і далї. Берлїнський папірус ч. VII, се, так сказати, копія тексту написаного на одній стінї храма збудованого Узіртазеном І. у Гелїополїсї (Lepsius, Denkm. VI, таб. 121 с; пор. Maspero, Notes sur quelques points de grammaire et d'histoire, Zeitschrift, 1879, ст. 63). Одинокий обломок того храма, який доховав ся до наших днів, се обелїск у селї Матирié.

[8]) Стовп із XIV року пановання Узіртазена III. Lepsius Denkm. II. таб. II. 136 а).

[9]) Сьогоднї Тауд. Жертовний стіл з іменем Узіртазена І. (Maspero, Notes sur quelques points у Zeitschrift, 1882, ст. 123).

[10]) Див. один напис великого храма, на якому згадано Аменемгаіта і Узіртазена, але без нїяких прозвищ, так що не можна знати, про котрого короля сеї назви йде річ (Brugsch, Drei Festkalender A, к. 25).

занедбані. Королї дванацятої династії, на взір своїх предків мемфійської доби, докладали всяких старань, аби приготовити собі величнї гробниці. „Мій пан — говорить за панованя Узіртазена І. писар Міррі — вислав мене, аби я побудував йому великий вічний дім. Передсїнок і внутрішня кімната були муровані і відновлювали чудеса будівлї богів. Були там колюмни різьблені і гарні як небо, басен різаний у скалї, що лучив ся з Нїлем, брами, обелїски і фасада з білого каменя з Руу; сам Озіріс, володар Аментіта, радував ся будівлями мого пана, і я сам був у захватї й радости, бачучи результат моєї працї"[1]). Сю піраміду Узіртазена І. віднайдено в Лішті[2]), піраміду Узіртазена III. в Дашурі[3]), а піраміди Узіртазена II. і Аменемгаіта III. в Ілягунї та в Гауарі[4]). Вони досить ушкоджені; та в однїй із них, іменно в пірамідї Узіртазена III., знайдено ті чудові золоті вироби, що сьогоднї творять одну з найкрасших оздоб каірського музея[5]). Се похоронні клейноти, з оправою як на тягар всаджених емалїй

[1]) Напис у Люврі, з. III, к. 4—7; пор. Maspero, Notes sur quelques points de grammaire et d'histoire у збірцї Mèlanges d'archèologie ègyptienne et assyrienne, т. I. ст. 221.

[2]) Її відчинив Масперо в р. 1882 і 1886, але її комори не дало ся розслїдити, бо була залита водою; стверджено лише, що вона належала до Узіртазена I. (Maspero, Études de mythologie et d'archèologie, т. I. ст. 148—149; йогож Guide du Visiteur au Musée de Boulaq ст. 222—223). Розкопи Їотіє і Жекіє в р. 1895. потвердили се ототожнене і довели до відкритя одинацятьох статуй Узіртазена I. (Maspero, Guide du Visiteur au Musée du Caire ст. 47—48, ч. 1365).

[3]) E. de Rougé, Examen critique, ст. 51; J. de Morgan, Dahchour т. I., де широко оповідаєть ся про заходи, які довели до відчиненя піраміди.

[4]) Їх розслїдив Петрі, див. Petrie, Kahun, Gurob and Illahun, ст. 5—8, 11, 12—17, 21—32; йогож Illahun, Kahun and Gurob ст. 1—15; йогож Hawara, Biahmu and Arsinoe ст. 3-8.

[5]) Maspero, Guide du Visiteur au Musée du Caire, ст. 418—423.

занадто легкою, одначе, винявши сей один блуд, що за смак рисунка, яке богацтво красок, яка майстерність виконаня! Золотарська штука не видала нїколи нїчого, що перевисшалоб сї архитвори старих египетських ремесників[1]). Одначе королївські гробницї та храми занадто зруйновані, аби з того, що лишило ся з них, можна эсудити стан різьбарства і условя королївського житя. Підземні будівлї, в яких спочивали февдальні барони, що під верховною властю фараонів дїлили проміж себе теріторію, з дня на день відкриваємо в Сіюті, в Берхé, в Меірі і в Елефантинї; лїпше захищені від хижацтва грабівників Египту і від знищеня часу, вони заховали ся доси і воскрешають перед нашими очима долину Нїлю такою, якою вона була перед пятьма тисячами літ від першої катаракти аж по сам Мемфіс.

Особливо в Бенї-Гассанї, на кладовищі дідичних панів Мігі[2]), можемо найлїпше зрозуміти, який був тодї стан краю. Сї князї належали до того, що я деінде назвав египетською февдальною верствою. За неспокійних часів десятої і одинацятої династії їх предки мали правдоподібно повну незалежність і творили одну з тих льокальних династій, про які не знають нїчого офіціяльні лїтописї королївства, а які були так живі, що з'являли ся підчас кождої нової революції, яка ослаблювала силу центральної власти. Підбиті Антуфами і Монтуготпами, заким іще встигли розширити ся на сусїдні номи, вони на разї задоволяли ся найпочеснїйшими місцями, які займали побіч особи фараона, а о які ерахія позволяла їм убігати ся. Нема нїчого цїкавійшого від їх житєписів,

---

[1]) Їх відкрив д. Морґан і опублїкував по части в своїй книзї Dahchour, т. I.

[2]) Б Гептаномідї. Пор. про тих князїв Maspero, La Grande Inscription de Béni-Hassan у Recueil т. I, ст. 160 і д.

з яких можна виробити собі понятє про історію шляхоцких кляс. Першого знаного нам з поміж них Аменемгаіт І. серед побід, які запевнили йому безперечне посїдане Єгипту, настановив номархом у містї Монаіт-Хуфуі. Коли він став паном Мігі, запанував на його місцї в Монат-Хуфуі його син Нахіті з титулом ґубернатора; та коли Нахіті вмер безпотомно, король Узіртазен І. позволив надати гідність дїдичної княгинї сестрі молодого князевича Бакіт. Бакіт внесла ном Мігі в посагу якомусь Нугрі, що походив з баронської родини Хмуну, і таким робом подвоїла його маеток. Син, який уродив ся від сеї пари, на імя Хнумготпу, був іменований ще в дитинстві ґубернатором Монаіт-Хуфуі, титул, що мабуть переходив у родинї на того сина, який був призначений на спадкоємця, так само як пізнїйше за девятнацятої династії титул князя Куш належав до пресумтивного спадкоємця єгипетської корони. Його подруже з панною Хіті, дідичною княгинею сїмнацятого нома, підчинило під його власть одну з найурожайнїйших провінцій Гептаноміди. За пановання його сина Нахіті дім сей дійшов до найвисшої точки величі. Нахіті, затверджений у всїх своїх гідностях, князь сїмнацятого нома по матери, отримав від Узіртазена II. велику ґубернію, що обіймала пятнацять південних номів, від Афродітополїса аж до границь Теб[1]).

Бачимо отже на сьому прикладї, з якою легкістю номи, дїдичні князївства розділені між кілька знатних родин, переходили через подруже або спадок від одної родини до другої, з тим услівєм для нового властителя, що він мусїв узискати потверджене сього набутка і одержати інвеституру від пануючого короля. Обовязки сих малих

---

[1]) Lepsius, Denkm. II, 140—143.

князів супроти їх володаря і підданих були дуже точно означені: королеви належав ся податок і військова служба, підданим добра і строга справедливість. „Я ходив за своїм паном, коли він ішов у чужі краї бити ся з неприятелями. Я ходив разом з ним як син начальника, шамбеляна, ґенерала піхоти, номарха Мігі. Я прийшов до Куш і добив ся аж до самого кінця того краю. Я супроводив добичу мого пана, а моя похвала доходила аж до неба. Коли його високість вернув у спокою, побивши своїх неприятелїв у підлій землї Куш, тоді я прийшов перед нього, аби служити йому. Анї один із моїх вояків не втїк із рядів, коли я провадив здобутки копалень золота до його сьвятости вічно живучого короля Узіртазена I. Я йшов тодї з принцом наступником престола, старшим сином короля, Амоно ж. з. с.; я йшов з чотирма сотками людий, вибраними з поміж моїх войовників, я прийшов в мирі і анї один із них не втїк, коли я провадив здобутки копалень золота. За сей труд я одержав похвалу від короля“[1]). — „Я був взірцем доброти, повним любязности, ґубернатором, що любив свій край... Я працював і весь ном не вгавав у працї. Я нїколи не засмутив малої дитини і не поводив ся зле з удовою; я нїколи не прогнав рільника, не скривдив пастуха. Не було начальника над пятьма людьми, якому я відібрав би людий для своєї працї. За моїх часів не було нїколи посухи анї голоду, навіть у лїтах дорожнечі[2]); бо тодї я з'орював усю землю ному Мігі аж до його південних і північних границь, а його плоди я роздїлював між його мешканцїв так, що в ньому не було голодних. Я роздавав удовам так само як замужним жінкам, не роблячи ріжниції між малим

[1]) Lepsius, Denkm. II, 122.
[2]) Дословно: „Коли були роки голоду“.

і великим. Коли прибула вода Нілю, а серця властителїв піль і властителїв усїх річий наповняли ся блискучими надїями, я не перегачував водяних відног, які наводнюють поля"[1]).

Під сумирним впливом місцевих вельмож богацтво, яке навіть у часї неспокоїв стало ся загальним, розвило ся навдивовижу. Досить простудіювати малюнки на мурах гробів Бенї-Гассана або на таблицях Шамполїона, Роселїнї або Лепсіюса, на яких тодїшнї артисти представили ріжнородні ремесла того часу, аби виробити собі понятє про пильність, з якою виконувано усї корисні працї. Перше місце займає оранє при помочи волів або людських рук; сїйба і валкованє при помочи баранів, скороджене, жниво і вязанє льну і збіжа в снопи, молоченє, міренє, звоженє до шпіхлїрів на хребтах ослів або на перевозових лодках; збиранє винограду, вибиранє кісток, виріб вина у двох ріжних прасах, наливанє в амфори і складанє до пивниць. Иньші образи показують нам двох різьбарів, із яких один сидить на камени, а другий на дереві, оба занятї своїми виробами: двох склярів, що видувають фляшки, і гончарів, як вони виробляють вази і засовують їх у печі; шевцїв, теслїв, столярів, кожумяк, жінки при занятю, які без віддиху та перестанку виробляють полотно під надзором евнухів. Не вважаючи на заяви милосердя, які номархи вирізували на своїх похоронних каменях, житє тих робітничих кляс було дуже важке. Зігненї без упину під буком наставника, вони мусїли гарувати з ранку до вечера за худу порцію поживи, яка на силу могла виживити їх самих та їх родину. „Я бачив ко-

[1]) Lepsius, Denkm. II, 122; пор. Birch, On an remarkable inscription of the XII-th dynasty; Brugsch, Reiseberichte ст. 93 і д., а також Griech. Inschriften, ст. 111—116.

валя при його роботї, при челюстях печи“ — говорить один тодїшнїй писар до свого сина. „Його пальцї шорсткі як предмети з крокодилевої шкіри, він смердить ще гірше нїж рибяча икра. Кождий ремесник, що робить над металями, чиж має більше спочинку від рільника? Його поле, се дерево; його знаряди — металь. Нічю, коли здаєть ся, що він свобідний, він усе ще працює, хоч руки його ґарували весь день; і нічю він сторожить при огнї.“

„А каменотїс шукає працї на ріжнородних, твердих каменях. Покінчивши працю свого ремесла, коли його руки опадають у знесилї, він відпочиває; від сходу сонця він сидить згорблений так, що його колїна і хребет мов поломані. Голяр голить аж до ночи; аж як зачне їсти, тодї може оперти ся на лікоть, аби відпочити. Він ходить від хати до хати шукаючи працї; він ломить собі руки, аби наповнити свій живіт, як ті пчоли, що їдять плоди своїх трудів. Лодкар пливе аж до Нато, аби дістати заплату. Напрацювавши ся до повного знесиля, так що гуси і фляміньи змушені до такої муки певно поздихали-б, не вспівши ще прийти до свого садка або до свого дому, він уже мусить знов виходити з нього.“

„Скажу тобі про муляря, якому смакує хороба: бо він виставлений на вітри будуючи з тяжким трудом, присилений до капітелів стїни в формі льотуса, аби осягнути свою цїль. Обі його руки зуживають ся при працї, його одїж у неладї; він глодже самого себе; його пальцї, се його хлїб; він миєть ся лише раз на день. Він унижує сам себе, аби приподобати ся; се поштуркач, якого пересувають із одного поверха на другий, з десяти ліктів на шість; се поштуркач, який місяць за місяцем пересуваєть ся по дошках руштованя, завішений на капітелях стїни в формі

льотуса, виконуючи там усяку потрібну працю. Коли дістане хліб, вертає до дому і бє свої дїти".

„Ткач у своїй хатчині далеко нещасливійший як жінка. Його колїна притикають до живота; він не дихає сьвіжим повітрєм. Коли іноді не зможе виробити потрібну скількість полотна, його вяжуть, мов льотус на болоті. Хиба аж підкупивши подачкою хліба сторожів на брамі він може видобути ся на денне сьвітло. А фабрикант оружя гарує страшенно вибираючи ся в чужі краї; він видає великі гроші на закупно ослів; видає великі гроші на стайні для них, поки вибереть ся в дорогу. Він не встигне ще війти до свого саду, або до свого дому, а вже мусить відходити назад. Післанець, що вибираєть ся в чужі краї, записує свій маєток дїтям з боязни перед дикими зьвірями і Азятами. А щож дїєть ся з ним, коли він у Єгиптї? Він не встигне іще війти до свого саду або до свого дому, а вже мусить відходити назад. Коли від'їзджає, на нім тяжить його нужда; коли не їде, то тїшить ся. Маляр — його пальцї смердять як гнилі риби, його очи злипають ся від утоми; його рука не відпочиває нїколи. Він проводить час на розтинаню лахміття; одїж, се його відраза. Швець, се дуже нещасливий чоловік; він вічно жебрає, його здоровлє таке як здохлої риби; від глодже шкіру, аби живити себе"[1]).

Малюнки не дуже підхлїблені; коли вірити їм, то в цїлім Єгиптї за дванацятої династії панувала сама нужда. Та автор, від якого я запозичив сей опис, се старий шкаралупник - писар, весь заслїплений привілеями своєї професії, що хоче відстрашити свого сина від ремесла і заохочує його, аби посьвятив себе наукам. „Я бачив

---

[1]) Maspero, Du genre épistolaire ст. 50—62.

насильство, я бачив насильство; ось чому притуляй своє серце до письма. Я оглядав ручні праці, і направду, я не знайшов нічого, що було-б висшим від наук. Як у воді, так занурюй ся в книзї Кімі[1]), і знайдеш там виразну вказівку в отсих словах: „Коли писар піде вчити ся до палати, то хоч не працюватиме тілом, се зовсїм не зашкодить йому; його наситить хто иньший; він не ворушить ся, лише відпочиває". — „Я бачив з'ображені ремесла, і тому хочу, аби ти полюбив літературу, свою маму; хочу поставити перед твоїми очима її красу. Вона важнійша нїж усї ремесла, вона не пусте слово на сій земли; всї шанують того, хто змалку постановить тятти з неї користь; його посилають на ріжні місії. Той, хто не займаеть ся нею, живе в нуждї."[2]) „Хто знає науку, вже тим самим лїпший від тебе; та не так має ся річ з ремеслами, які я поставив перед твоїми очима; там товариш погорджує товаришем. Ніхто ніколи не сказав писареви: „Працюй для сього або того; не переступай своїх приписів". Будь певний, ведучи тебе до палати (себ то до школи) я роблю се з любови до тебе; бо коли один день покористуєш ся школою, то се лишить ся тобі на віки; працї, які там виконують ся, тривкі як гори. Ось що хочу я, аби ти пізнав і полюбив, бо вони віддаляють неприятеля"[3]). Студії сьвятих наук і ранґа писаря вели до всього: писар міг зістати відповідно до своїх здібностий жерцем, ґенералом, поборцею податків, ґубернатором номів, будівничим і архітектом. І тому то наука, як спосіб зарібку, була в тім часї

---

[1]) Інтересно, що у греко-египетських альхімістів згадуеть ся також египетська книга звана Хімас або Хіміс (пор. статю Бертельота в Nouvelle Reuve 1889).

[2]) Maspero, Du genre épistolaire, ст. 49—50.

[3]) Maspero, Du genre épistolaire, ст. 66—67.

в дуже великій почести, а численні писаня, які в давнійших часах уважано клясичними, захвалюють її на всякі способи. Я вже кілька разів мав нагоду наводити всї твори, які лишили ся нам із часів дванацятої династії — оповідане Сінугіта[1]), поученя короля Аменемгаіта I. для його сина Узіртазена[2]), ради писаря Хроді[3]), і гарний гимн до Нїлю з британського музея[4]). Вже з тих витягів, які я подав із них, може кождий оцїнити, яку вагу вони могли мати в очах Єгиптян.

Далеко краще можемо оцїнити досконалість, яку осягнули тодї плястичні штуки. Певна річ, ми не можемо докладно уявити собі, як виглядав тодї храм або палац; час вимів майже до остатнїх звалищ усї величезні будівлї, які тодї украшали королївські міста Єгипту. Хиба портики гробниць у Бенї-Гассанї дають нам підставу до твердженя, що тодїшня архітектура видала архитвори. Один із них оздоблений колюмнами подібними до колюмн дорийських, а вониж старші що найменше на дві тисячі лїт від найстарших колюмн того стилю здвигнених у Грецїї. Скульптура, хоча під деякими оглядами низша від штуки Старинної держави, полишила нам стільки чудових творів, що годї повірити, аби Єгипет міг видати так богато артистів. Статуї Аменемгаіта I. і Узіртазена I., які Марієт відкрив у Танісї, гарні майже так само, як статуя Хефрена. Вони наповняли старинних Єгиптян таким великим подивом, що фараони пізнїйшої епохи, Рамзес II. і Менефта присвоювали їх собі[5]). Кольос із рожевого ґранїту

---

[1]) Maspero, Les Contes populaires de l'ancienne Égypte, ст. 97—134, пор. висше ст. 131—134.

[2]) Пор. висше ст. 149—150.

[3]) Пор. висше ст. 148—151.

[4]) Maspero, Hymne au Nil, Paris 1868, пор. висше ст. 13—15.

[5]) Mariette, Catalogue, ст. 260—261.

здвигнений Узіртазеном III. перед одною брамою храма Озіріса в Абидосї сьвідчить, що різьби Горішнього Єгипту не уступали нївчім різьбам Дельти[1]). Місцева школа, яка правдоподібно була в Танїсї, полишила нам твори в дивовижнім стилю, в якім Марієт зразу догадував ся володарів Гіксосів, а які в дійсности зображають Аменемгаіта III. В загалї стиль сих памятників визначує ся переборщеною виразністю; ноги оброблені з дивовижною свободою долота. Все иньше, малюнок, різьбу гієроґлїфів допроваджено до такої тонкости, до якої не дійшло вже більше нїколи. Плоскорізьби, позбавлені завсїгди перспективи, так само як у періодї мемфійськім визначають ся незвичайною делїкатністю; їх розмальовували живими красками, які ще й доси заховали свій первісний блиск. Штука дванацятої династії, коли оцїнювати її в цїлости, стояла не богато низше від штуки попереднїх династій. Блуди, які пізнїйше спинили розвій єгипетської різьби, с. є конвенціональність у відданю деталїв, тяжкість суставів, гієратична непорушність, ледво дають себе чути. Кождого разу, коли пізнїйше серед артистичного упадку заповідало ся часткове відродженє, різьбарі вісїмнацятої і двацять шестої династії шукали взірцїв між творами дванацятої і чотирнацятої династії, і пробували наслїдувати їх стиль.



[1]) Mariette, Abydos I, таб. 12a; III, ст. 29.

3. Від тринацятої до пятнацятої династії.

Так ото при смерти Аменемгаіта III. Єгипет був у повнім добробутї. Династія здобула Нубію і відзискала півостров Сінай, уздоровила землю, уреґулювала повенї, прикрасила головні міста храмами і памятниками, запевнила добру адмінїстрацію і наслїдком сього подвоїла богацтво краю; одним словом, вона викінчила дїло направи, яке одинацята династія могла заледво розпочати. З тою хвилею вона вигасає по двох незначучих панованях, Аменемгаіта IV. і його сестри Совкунофрію. Ледво уплило тринацять лїт і кілька місяцїв від смерти Аменемгаіта III., як на трон вступив Тебанець Совхотпу I. Хутоуірі і розпочав нову династію.

Вона трівала, як кажуть, чотириста пятьдесять три роки і числила шістьдесять королїв, яких порядок наступства ще непевний [1]). Протягом сього довгого часу наступство династії, перериване кілька разів браком мужеської лїнії, відновлювало ся без потрясеня, завдяки праву

---

[1]) Найщасливійша проба, яку зроблено доси для відтвореня тих частин туринського папіруса, де вичислено королїв сеї і слїдуючої династії, була зроблена Ляутом, див. Lauth, Manetho und der Turiner Königspapyrus, ст. 235 і д.

спадку, яке мала царівна передаючи його своїм дітям. Совхотпу II. Схемуазтоуірі, син простого жерця Монтуготпу і одної царівни, одїдичив по своїй матери корону Єгипту[1]). Нофірготпу II. Хасошшурі, якого батько не належав до пануючої родини, став королем титулом своеї материКами[2]). Та сяк чи так із тими перервами в безпосереднім наступстві, все таки памятники показують нам, що тринацята династія запевнила всьому Єгиптови кілька століть добробуту. Оті Совхотпу та Нофірготпу, які роять ся на її лістах, і яких імена мимоволї пригадують нам вісімнацятьох етіопських королїв, що по словам Геродота значно випередили Сабакона[3]), вміли задержати а іноді навіть розширити здобутки своїх попередників. Двацять четвертий чи двацять пятий в поміж них, Совхотпу Ханофірі міг іще на острові Арґо в глубині Етіопії близько пятьдесять миль на південь від Семне здвигнути велитенські статуї[4]). В краю вони велидалї гідроґрафічні працї, розпочаті Узіртазенами і Аменемгаітами. Один із них, Совхотпу Скемхутоуірі[5]), велїв зібрати і записати в обсерваторії в Семне високість повенів за чотири перші роки свого панована[6]). Вони докладали всїх старань на украшуване великих міст Єгипту і виконували

---

1) Brugsch, Geschichte Aegyptens ст. 80. Се свояцтво доказане написами на кількох тогочасних скарабеях (Mariette, Monuments divers, таб. 48 j), пор. Лювр С. 8.

2) Lepsius, Denkm. II, 151e—h.

3) Геродот II, 100.

4) На думку Е. де Руже се був Совхотпу IV., а на думку Бруґша Совхотпу VI.

5) Се був Совхотпу III, пор. Brugsch, Geschichte ст. 183.

6) E. de Rougé, Sur une inscription trouvée a Semnéh; Lepsius, Denkm. II. таб. 154 b i d.

праці в Тебах, у великім храмі Амона[1]), в Бубасті, на Дельті, де знайдено гарну статую Совхотпу Ханофірі, тепер переховану в Люврі [2]), в Танїсї, який, здаєть ся, був одною з їх улюблених резиденцій[3]). Храм Абидоса був для них предметом особлившого почитаня. Король Нофірготпу Хасошшурі зробив йому богаті дарунки[4]); король Ранузір Ранматан відбудував його і прикрасив на ново за почином одного зі своїх урядників[5]); Совкумсауф Схемуазкурі посьвятив там свою статую[6]), а піддані йдучи за прикладом свого пана обсипували храм Озіріса ріжними ласками. Стиль творів сеї епохи стоїть низше від стилю дванацятої династії; виміри людської постаті починають псувати ся, модельоване членів стратило свою виразність і викінчене. Та не вважаючи на ті хиби, часто зовсїм незначні, більшість знаних доси королївських статуй визначаєть ся красою, якій

---

[1]) Статуя Совхотпу Схемуазтоуірі знайдена в Карнаку (Mariette, Karnak, таб. 8 m); статуї Совхотпу Нібка... і Совхотпу Міркоурі до недавна перехувувані в Люксорі в французькім інститутї, тепер у Парижі (Mariette Karnak таб. 8 k—l); плита знайдена в Карнаку з виритими на нїй титулами Нофірготпу Хасошшурі і Совхотпу Ханофірri (Mariette, Karnak, таб. 8 n—o).

[2]) Муз. Люврy А 16; друга статуя того самого короля (А 7) невідомого походженя.

[3]) Mariette, Abydos т. II, таб. 28—30.

[4]) Лювр С 11 і 12, напис переклав Горрак, Sur deux stéles de l'Ancien Empire у збірцї Chabas, Melanges égyptologiques третя серія, т. II, ст. 203 і д. Імя короля, справджене мною ще раз по орігіналу, звучить Ранматан (Maspero, Notes sur quelques points de grammaire et d'histoire у Mélanges т. II, ст. 140), а не Ра-ен-Мна-ент, як читав Відеман (Wiedemann, Aegyptische Gesichte I, 278, нота 4).

[5]) Його статуя в каірськім музеї, див. Mariette, Abydos II, таб. 29 і III, ст. 30.

[6]) Mariette, Premiere et deuxième lettres á M. le vicomte de Rougé sur les fouilles de Tanis; пор. E. et J. de Rougé, Inscriptions recueillies en Égypte, таб. LXXVI, напис на статуї Совхотпу Ханофірri знайденій у Танїсї.

штука пізнїйших епох рідко коли дорівнювала. Вистарчить старанно розглянути один із тих відломків і пригадати собі, що подібні їм подибуеть ся здовж цїлої долини Нїлю від третьої катаракти аж до устя ріки, аби переконати ся, що Єгипет був тодї великою силою, злученою під одним скиптром, а не державою поділеною на два незалежні від себе королївства[1]), або завойованою військом королїв-пастухів, що вже сиділи на Дельтї[2]).

Чи останнї роки тринацятої династії були так само щасливі як перші? При теперішньому станї науки годї на се відповісти. Що можна сказати на певне, то се, що їх памятники рідкі і що вони не виявляють тих прикмет, як памятники початкових володарів. Лїсти Манетона подають один певний факт: в тім часї осередок єгипетської могучости переніс ся де інде. Перевага, яку Теби мали через сїм сот років або й більше над рештою міст, перейшла на населене Дельти. Сей перехід підготовили фараони дванацятої, а особливо тринацятої династії, фаворизуючи на шкоду полудня північ, Мендес, Саіс, Бубаст, а головно Таніс. Коли вони щезли, Теби стратили своє становище столиці, а по Тебах наступив Ксоіс, місто Долїшнього Єгипту. З праць викінчених останнїми часами Тебанцями скористала Дельта так само, коли й не більше, як властива долина: її багна осушено, її поля уздоровлено, канали урегульовано, а торговля з Азією приносила їй ненастанно що раз більші богацтва. Ксоіс, положений в самім центрі рівнини між фатметійською і себенїтською відногами Нїлю[3]), грав доси дуже підрядну ролю:

[1]) Так думав Бругш, Histoire т. I, ст. 71—72.

[2]) Отсю теорію Лепсіюса опрокинув Е. де Руже, див. його Examen critique, друга статя, ст. 30 і далї; сьогоднї вона, здаєть ся, покинена зовсїм.

[3]) Ксоіс, сьогоднїшнє місточко Саха (Champollion, L' Égypte sous les Pharaons, т. II, ст. 211—225).

здаеть ся, що на загальнім добробуті він зискав більше як иньші міста. Чотирнацята династія, що вийшла з його мурів, мала числити сімдесять пять королїв, які панували чотириста вісїмдесять чотири роки. Їх імена покалїчені заповнюють цілі колюмни на сторінках королївського папіруса в Турінї, а цифри, які подають протяг їх панованя, часто досить низькі, один, два або три роки. Як бачимо, вони наступали по собі на тронї дуже скоро, але їх історія невідома нам. Що найбільше можна припускати, що за їх панованя зривали ся революції і домашнї війни, які спричинили їх упадок [1]).



[1]) Ось відтворений вповні реєстр фараонів XII-ої династії:

XI. династія (діосполїтанська):

?

XII. династія (діосполїтанська):

I.	Шотпабрі	Аменемгаіт	I.	Ἀμενέμης.
II.	Хопіркері	Увіртазен	I.	Σεσόγχωσις.
III.	Нубкоурі	Аменемгаіт	II.	Ἀμμανέμης.
IV.	Хахопірі	Увіртазен	II.	Σέσωστρις.
V.	Хакоурі	Увіртазен	III.	Λαχάρης.
VI.	Ранмаіт	Аменемгаіт	III.	Ἀμέρης.
VII.	Махроурі	Аменемгаіт	IV.	Ἀμενέμης.
VIII.	Совхунофрію			Σκεμίοφρις.

XIII. династія (діосполїтанська):

?

XIV. династія (ксоітська):

?

Друга книга.

Передня Азія перед і підчас египетського пановання.

IV.

Хальдея.

Первісні населеня Хальдеї. — Сотворене сьвіта, потопа; казочна історія Хальдеї; перші історичні королї. — Наїзд канаанський і пастухи в Египтї.

1. Первісні населеня Хальдеї.

На північ і на схід від Африки, на безмежнїм просторі теріторії обнятої морем Середземним, Чорним і Кавказом, Каспієм, рікою Індом і морями, що полощуть південні побережа Азії, ворушили ся безладно народи ріжного походженя, по більшій части незнані першим фараонам. Відділений від них пустинею і морем Египет доси нїколи не мішав ся в їх дїла: він що найбільше посунув свої копальняні кольонії на другий бік півострова Сінаю, і побудував кілька кріпостий для охорони кольонїстів. Що до решти, то мур проведений поперек просмика і обсаджений стрільницями, служив йому охороною проти всього, що грозило йому від Сирії, і забезпечуючи його проти

[illegible]

[illegible] ще [illegible] і [illegible]у, [illegible] до [illegible] [illegible] з [illegible], що [illegible] [illegible]. [illegible] і [illegible], [illegible] аж до [illegible] моря. [illegible] ся, [illegible] Аз[illegible] з яких [illegible] на південь, шукаючи [illegible] та проживних околиць. Одна частина емігрантів заняла [illegible] округи, що простягла ся на південь від Каспия і обнимають іраньский плосковиж. У самих стіп гір сей край лісистий і добре наводнюваний; але чим далї посувати ся в глуб краю тим меньші в ньому ріки. В кінції вони гублять ся в пісках окрім двох або трьох, що впливають ся у велике озеро Гамун. З виїмком пасма землї, що тягнеть ся вздовж їх берегів, решта краю, се лише простора, солона пустиня, якої земля утворена або з ріни, або з дрібного, сипкого піску, яким мете вітер величезними поздовжними филями, або зі ствердїлої і випеченої сонцем глини. Головна сила нациї осіла ся густо на західнім березі плосковижу в околиції, якій пізнїйше надано імя Медії. Деякі племена пішли на нахід до Атропатени, до Арменії, навіть аж до Малої Азії. Иньші попрямували на південь і осїли ся по другім боції гір, на рівнинах Сузіани і на берегах Тигра та Евфрата[1]).

[1]) Про свояцтво несемітських племен Хальдеї з Сузійцями і Медами, що не були Арійцями, див. Oppert, Études sumériennes, ст. 83–85; Lenormant, La Magie chez les Chaldéens et les origines Accadiennes, ст. 315 і д.; Sayce, The Languages of the Cuneiform Inscriptions of Elam and Media в Transactions of the Society of Biblical Archaeology, т. III, ст. 465–485; для сих остатнїх часів див. ріжні працї Вайсбаха і Пінта.

Тиґр[1]) і Евфрат[2]) випливають в Арменії, на горі Нїфатес[3]), найвисшім із гірських хребтів, які тягнуть ся між Чорним морем і Мезопотамією, та одинокім, який у деяких місцях досягає границї вічних снїгів. Вони пливуть зразу паралельно, Евфрат від сходу на захід аж до Малятіє, Тиґр від заходу „на схід, у напрямі до Асирії"[4]). За Малятіє Евфрат раптом звертає ся на південний захід, пробиває собі дорогу через гори Таврос, немов би хотїв злучити ся з Середземним морем[5]), потім обертаєть ся на південний схід, у напрямі до перського заливу. При виходї з гір Тиґр нахиляєть ся від разу на південь і звільна наближаєть ся до Евфрату: близь Баґдаду обі ріки віддїлені від себе заледво кількомилевим, низьким та рівним тереном. То вони ще не лучать ся з собою; перепливши майже разом двацять або трицять миль простору вони знов віддаляють ся від себе, а вісїмдесять миль понизше зливають ся з собою, творять Шат-ель-Араб, і впадають до перського заливу. Евфрат у своїм середнїм бігу приймає з лївого боку два досить значні доплили, Балїх[6]) і Хабур[7]), які вливають до нього води Караджа-Даґа[8]); від устя Хабура аж до свого

---

[1]) По аккадийськи Ідіґна або Ідіґну („ріка високих гір"); відси семітська форма Ідіклят або Діклят (Fr. Delitzsch, Wo lag das Paradies? ст. 171). Клясична етимольоґія, що дала тій рiцї імя Тиґр у значіню *батога*, немов задля його бистроти (Plinius H. N. VI, 127; Quintus Curtius IV, 16; Strabo XI, 14, 8), походить від іранської.

[2]) По аккадийськи Пура-нуну, велика ріка, скорочено на Пура або Пурат, Пурату в семітськім діялектї Халдеї (Delitzsch, op. cit. ст. 169—170).

[3]) Сьогоднї Келешін-Даґ.

[4]) Кн. Битія II, 19.

[5]) Помпоній Меля, De situ orbis III, 8; Occidentem petit, ni Taurus obstet, in nostra maria venturus.

[6]) В ассирийськім Балїхі, грецьке Білїхос.

[7]) Аборрас або Хаборрас клясичних авторів.

[8]) Грецьке Мазіос (Страбон, XI, 12, 4; 14, 2).

устя в море Евфрат не має анї одного допливу. Тиґр навпаки збільшаеть ся з лївого боку доплнвами Бітліс-Хая[1]), двох Забів[2]), Адема[3]) і Діяле[4]). Обі ріки сплавні в великій частинї свого бігу, Евфрат від Сумеісата, Тиґр близь Мосуля; в хвилї таяня снїгів на початку або в половинї цьвітня вони прибирають, виступають зі своїх берегів і аж у червні, в часі найсильнїйшої спеки вертають назад у свої корита.[5])

Басен Тиґра і Евфрата не мав по всї часи того самого вигляду, як має сьогоднї. На початку нашого ґеольоґічного періода обі ріки тягли ся по просторі пятьох степенів, на великій хвильоватій рівнинї другорядової формацїї, поперерізуваній кількома потоками, які впадають на неї з гори Масіоса[6]). Тільки на берегах рік і при жерелах є урожайна земля, скрізь деінде вона гола і неврожайна[7]). Південний окраєць був побережем моря, а обі ріки вливали ся, на яких двацять миль одна від одної, в болотнистий залив Нар-Маррату[8]), ограничений на сході останнїми передгірями Ірану, на заході пісковими височинами, що зазначують границю арабського плоско-

---

[1]) Грецький Кентріт (Ксенофонт, Анабазіс, IV, 3, 1).

[2]) Горішнїй Заб називав ся в ассирийській мові Забуелю, а долїшнїй Заб, — Забу-шупалю (D e l i t z s c h, Wo lag das Paradies? ст. 186), у Греків Лїкос і Капрос.

[3]) У Ассирийців Радану (D e l i t z s c h, op. c. 186).

[4]) Ґіндес або Торнадот, в ассирійськім Турнăт.

[5]) L a y a r d, Niniveh and Babylon, ст. 297; G. R a w l i n s o n, The five greath Monarchies, т. I, ст. 11—13. Сьвідоцтво новочасних противить ся сьвідоцтву Геродота (I, 193), буцїм то „ріка не розливаеть ся сама від себе по засїяних полях, як у Єгиптї, але її розливають машинами".

[6]) G. R a w l i n s o n, The five greath Monarchies, т. I, ст. 3—4.

[7]) G. R a w l i n s o n, také т. I, ст. 182.

[8]) Сей залив і вся перська затока, якої він творить частину, називають ся також Морем Сходячого сонця (S c h r a d e r, Die Namen der Meere in den Assyrischen Inschriften у Denkschriften der Berliner Akademie 1877, ст. 176—177.

вижу. Вся низша частина долини, се терен зглядно сьвіжий, утворений з намулів Тиґра, Евфрата і побічних рік, як Адгем, Ґінд, Хоасп, що довгий час були незалежні, наповняли своїми водами море, в якім губили ся, а в кінції стали простими доплнвами Тиґру. Ще й тепер Дельта Шат-ель-Арабу посуваєть ся з незвичайною скорістю наперед, а приріст побережа протягом сїмдесятьох літ виходить майже на одну анґлїйську милю[1]; давнїми часами приріст намулу був далеко значнїйший і мав виносити близько одну милю на трицять лїт[2]). Тому то можемо зовсїм певно сказати, що в хвилї, коли кольонїсти осїли ся в долинї, перський залив вдирав ся на сорок або сорок пять миль висше нїж сьогоднї[3]); Тиґр і Евфрат кінчили ся недалеко один від одного, а їх корита злучили ся з собою аж кілька тисяч літ пізнїйше.

Околиця намулів, а особливо половина сеї околицї, що граничить з побережами Перського заливу, була пристановищем перших кольонїстів. Була се безмежна, низька рівнина, якої одноманїтности не переривав анї найменший сугорб. Евфрат, слабо замкнений між своїми берегами, пускав на оба боки відноги, з яких одні лучили ся з Тиґром, а иньші вливали ся в багна. Одна частина краю, все позбавлена води, тверднїла під проміннєм палкого сонця; друга частина щезала майже зовсїм під насипами піску, які приносить вітер пустинї; решта була лише заразливим багном, порослим величезними тросниками, яких

---

[1]) Loftus, Chaldaea and Susiana, ст. 282.

[2]) H. Rawlison, у Journal of the Geographical Society, т. XXVI, ст. 168.

[3]) Loftus у Journal of the Geographical Society т. XXVI, ст. 142; G. Rawlinson, The five great Monarchies, т. I, ст. 4—5.

високість сягає дванацяти або пятнацяти стіп[1]). Одначе навіть у тім станї край мав дещо доброго. У ньому мало родів поживочних дерев, бо він не має анї фіґового дерева, анї винограду, анї дерева оливного[2]); за се, розумієть ся, він родив пшеницю[3]) і дактилї. „Земля того краю надаєть ся так дуже під управу збіжа, що зерно видає звичайно двіста на один, а на ґрунтах виїмкової врожайности триста. Листки пшеницї та ячменю широкі на чотири пальцї. Що до проса і сезаму, акі із за своєї величини стають ся тут справжнїми деревами, я не хочу говорити про їх високість, хоча знаю її з досьвіду, бо я певний, що у тих, які не були в вавилонськім краю, моє оповідане стріло ся-б лише з недовірєм. Тут зовсїм не вживають оливи з оливного дерева, лише витискають її з сезаму“.[4]) — „Дерево пальмове заспокоює всї иньші потреби населеня: з нього виробляють хлїб, вино, оцет, мід і ріжнородні тканини; ковалї користують ся його зернами замісь вугля; ті самі зерна, розтерті і змелені, вживають на поживу для тученя волів і баранів. Оповідають, що в одній перській піснї вичислює ся триста шістьдесять ріжних ужитків із пальми“[5]). Риб тут подостатком, головно окунїв і коропів; вони займають визначне місце також у поживі теперішньої людности[6]). Лише з одного погляду Хальдея стоїть низше від Єгипту; вона не має анї доброго вапняка, анї мармуру, анї базальту, анї ґранїту, анї жадних твердих каменїв,

---

[1]) Всї деталї сеї картини запозичено з новочасного стану околицї, але вони дуже добре надають ся й до минувшини. Пор. Loftus, Susiana and Chaldaea ст. 14 і д.

[2]) Геродот I, 193.

[3]) Berosi Fragmenta I, édit. Lenormant, ст. 6.

[4]) Геродот I. 193. пор. Theophrasti Historia plantarum VIII, 7, і Плїнїй H. N. XVIII, 17, 45.

[5]) Страбон, XVI, I, XIV, пор. Теофраст, Hist. Plant. II, 2, і Плїнїй H. N. XIII, 4.

[6]) Layard, Nineveh and Babylon, ст. 567.

якими єгипетські артисти користували ся при своїх працях. „Хальдейські архітекти мусїли черпати будівляний матеріял із самої землї, і майже скрізь уживали цегли; тому то їх дїла не могли оперти ся часови і попсували ся до тої міри, що іноді виглядають немов справжнї купи глини“ [1]).

Вже в часї свого приходу на беріг Евфрату Шумеро-Аккадийцї, які творили ядро нації, знали письмо [2]) і головні ремесла потрібні для чоловіка; вони мали вироблене законодавство і релїґію. Їх письмо було зразу гієроґлїфічне, так само як письмо Єгиптян. Кождий знак у нїм означав образ тої річи, яку хотїли виразити, або образ матеріяльного предмету, який мав дуже богато анальоґії з абстрактною ідеєю, яку треба було віддати. Нпр. ідею бога виражала постать неба, подїлена на вісїм головних домів; ідею короля з'ображала пчола. Незручність рисовника і писаря зміняла оба ті знаки і замісь них підставила меньше або більше неформні еквіваленти. Первісний образ зміняв ся що раз більше, так що в кінцї у всїх тих рисах та цьвяшках, які творять одну ґрупу, не можна було відріжнити первовзору, який вони зображали. На щастє в хвилї, коли довершила ся та модіфікація, не треба було пізнавати предмет, аби відчитати букву. Знак неба пригадував очам махінально ідею бога, а ідея бога збуджувала в дусї читача відповідаюче їй слово ан. І тому гієроґлїф неба, хоча в ізольованім станї задержав символїчне значінє бога, поміж більшим числом слів, які не мають нїякої звязи з божеством, зображав двозвук ан. Зводячи до купи кілька

---

[1]) Perrot et Chipiez, Histoire de l'art dans l'antiquité, т. II. ст. 113—138.

[2]) Се доказав Опперт (Rapport adressé á Son. Exc. M. le Ministre de l'Instruction publique et des cultes, mai 1856, ст. 11 і д.)

знаків, Халдейці почали в кінці представляти слова, яких звук складав ся в части з початкового знака, в части з [illegible] знака. Знак, що зображає три краплї води, означає воду, а читає ся а; додавші до знака, який відповідає ідеї неба, означає бога, а читає ся ан; так отже разом оба ті знаки творять групу а-ан, аан, що означає дощ. Ся система має великі вигоди. Богато знаків може мати по кілька значінь, які можна читати на ріжні способи. Один знак виражає ідеї кінчити, старіти ся, довершити, умерти, відворити, кров, труп і відповідно до ідеї, яку зображає, читає ся бе, бат, тіль, пагар, уе, і т. п.: одним словом, се многозвук. Між усїми тими значіннями і ріжнородними виговорами читач із загального ходу реченя і положеня знака вибирав значінє і читане найвідповіднїйше на його думку. Неясність, що виливає з сеї полїфонії, така велика, що новочасні учені потребували не мало лїт тяжких дослїдів, поки зуміли зорієнтувати ся і відцифрувати їх силябар. Навіть самі Асирийцї і Вавилонцї, мимо щоденного уживаня сеї системи, іноді не могли дати собі з нею ради. „На доказ наведемо лише велику скількість відломків ріжних силябарів і ґраматичних словарів, виписаних на глиняних табличках, які мали відслонювати тайни національної системи письма і були віднайдені в великім числї в руїнах Нїнїви. Більша половина всїх памятників клинового письма складаєть ся з підручників, які можуть служити нам до відцифрованя другої половини і яких ми радимо ся так само, як се перед двацять пятьма віками робили ученики старинного краю Ашшур“.[1])

[1]) Fr. Lenormant, Essai sur la propagation de l'alphabet phénicien, I, ст. 48. Галеві (Halévy) опублїкував кілька важних розвідок: Recherches critiques sur l'origine de la civilisation babylonienne, in 8°, 1876, витяг із Journal asiatique

Матеріяльний поступ цівілїзації розвивав ся від самого початку дуже скоро. Знаки металів звичайних і дорогих подибуємо поміж найдавнїйшими гієроґлїфами і з них дізнаємо ся, що перші мешканцї Хальдеї практикували штуку виливаня і ювілерства. Найдавнїйші гроби містять у собі предмети золоті, бронзові і навіть зелїзні: ножі, топори, коси, серпи, наручницї і цізельовані ковтки.[1]) „Побіч них подибуємо вживані рівночасно знаряди та оружя з лупаного або шлїфованого кременя, вістря стріл, сокири і молотки. Найбільше розповсюдненим металем був бронз: з бронзу роблено всї металїчні ґнаряди. Зелїзо подибуєть ся рідше і здаєть ся, що задля трудности його продукції мало ще характер дорогого металю і замісь знарядів із нього виробляли наручницї і иньші грубші окраси“[2]). Всї иньші домашнї або промислові штуки були розвинені так само, як у первіснім Єгиптї: ткацтво, гончарство, кошикарство, столярство. Здаєть ся, що зразу нарід по містах і селах був подїлений на племена і всї члени

(1874—1878); Étude sur lés documents philologiques assyriens (1878); les Nouvelles inscriptions chaldéennes et la question de Sumer et d'Accad (1882); Observations sur les noms de nombres sumériens (1883) в Mélanges de critique et d'histoire relatifs aux peuples sémitiques (in 8⁰, Paris 1883); Documents religieux de l'Assyrie et de la Babylonie (in 8⁰, Paris 1883) і т. и., аби доказати, що нїякої сумéро-акадийської мови зовсїм нема; тексти, де асиріольоґам здавало ся, що віднайшли якусь иншу мову, списані в звичайній семітській мові написів, але після гієратичного силябарія, уложені після спеціяльних правил. Сей погляд здобув собі численних прихильників у Франції й за границею. Та менї здаєть ся, аж до нових відкрить, що факти видобуті на яв новими дослїдами остатнїх лїт лїпше згоджують ся з гіпотезою про дві раси і мови, як в теорією про одну расу й одну мову.

[1]) G. Rawlinson, The five great Monarchies. т. I, ст. 98—99.

[2]) Fr. Lenormant, Les Premiéres Civilisations, т. I, ст. 118—119.

одного племени виводили своє походжене від одного спільного пня; одначе не всі стояли на однаковім суспільнім становищі, а навпаки, одні вибили ся на найвисші становища, иньші зійшли на найнизші ступні суспільности. Родини, з яких складало ся племя, мали як найтривкійшу орґанізацію. Можливо, що зразу жінка займала верховодну позицію, одначе дуже вчасно мужчина став начальником спільної родини, якому підчиняли ся всі жінки, наложниці, діти, слуги і невільники. Він мав безоглядну власть як у сьвітськім так і в духовнім стані; він один приносив богам жертви, розпоряджав батьківським маєтком, мав право житя і смерти над своїми дітьми, і жадне з них не могло без його дозволу заключати подружя. Подружє заключало ся за цівільним контрактом, завдяки якому посаг жінки переходив разом з нею з рук батька в руки мужа, а потім усьвячувало його релїґійне благословенє; по заключеню подружя лише смерть або розвід могли увільнити жінку від її пана та володаря, тай то розвід прислугував тільки мужеви. Одначе дами шляхоцьких кляс мали деяку незалежність: вони свобідно розпоряджали своїм маєтком, могли купувати, продавати, провадити торговлю, і у власнім імени позичати на лихву. Материнство було першим обовязком усїх: неплідних уважали за біснуватих аби проклятих, і нераз прогонювали їх із дому зі страху, аби їх присутність не стала ся причиною нещастя. І тому то в кождім домі роїло ся від дїтий, а коли наслїдком якої причини припадково не стало їх, тодї запобігали сьому адоптованєм новонародженого, який приймаючи родове імя хоронив рід перед вимертєм. Дїтий, що цурали ся своїх родичів, карано дуже остро: їх проганяли або продавали в неволю. Невільнича людність була величезна; вона обіймала военних бранців, родовитих Хальдейцїв, які на-

слїдком злочинів упали зі своїх становищ, невільників з уродженя, яких предки не знали свободи від кількох поколїнь. Їх житє було прикре, а закон здавав їх зовсїм на ласку їх властителїв; одначе інколи родини, у яких вони служили, поводили ся з ними лагідно, а своєю пильністю вони могли собі придбати гроша, якого потім уживали на викуп. Визволенцї займали місце між горожанами міста, в якім осїдали ся, а їх дїти добивали ся тих самих почестий, що й діти старої, свобідної раси.

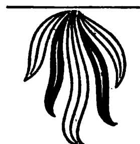
Торговля і промисл були дуже оживлені між мешканцями того самого міста і ріжних міст: збіже, дактилї, сукна, худоба і невільники були предметом досить широких спекуляцій, так що треба було реґулювати їх ріжнородними контрактами. Не лише приватні позичали гроші, але навіть храми так само обертали свої доходи, а більшість жрецьких колеґій удержувала справжнї банки. Ще й нинї маємо десятки тисяч позичкових і наймових контрактів, чиншових посьвідок, лїсти гіпотечних дібр і всяких инших актів, при помочи яких рухома або нерухома власність утримуєть ся, передаєть ся другому, зростає та обігає з рук до рук. Вони зредаґовані після формулярів, які зміняють і доповняють ся в кождім столїтю, а їх технїчні вислови запозичені з правних кодексів, оголошених у ріжних епохах деякими володарями. Нам знаний один такий кодекс, скомпільований у XXIII. віцї перед нашою ерою одним із найславнїйших володарів Вавилону, королем Гаммурабі, але його складові елементи сягають значно давнїйших часів. Він обіймає в двісїї вісїмдесяти двох параґрафах короткої та сильної редакції право приватне, таке, яке витворило ся зі звичаїв і давнїйшого законодавства. Обовязки урядників державних і приватних означені старанно, а за підкупство та надужитя всїлякого

рода, яких може допустити ся судія, назначено острі кари в грошах, суспендоване або смерть, відповідно до провини. Винайм землї, наводнюване, випас черед, заміна піль на огороди, насильство доконане на особах і домашнїх зьвірях, усякі питаня аґрарного права, так заплутані в краю інтензивної культури, яким була Хальдея, достарчають матеріялу до численних установ, яких тенденція на завсїгди зрозуміла для нас задля незнаня звичаїв сільської людности; скрізь бачимо в них змагане забезпечити непорушність малої земельної власности і охоронити її від захоплюваня з боку можних. Дальші параґрафи дотикають водної торговлї, набору на кораблях, винайму людий і худоби для управи рілї, для торговлї або промислу, тарифи оплат, і визначають ся дбайливістю, з якою законодавець стереже, аби обі сторони, винаємець і винайманений виповняли обопільно як найточнійше свої зобовязаня. Подруже було певного рода купном або винаймом жінки мужчиною, тож не дивно, що подибуємо тут масу назв на означене злуки супругів того самого або ріжних станів, а також і дїтий, які виходять з подружа, права родичів над дїтьми а дїтий до родичів, подїл спадку, цівільний стан невільників і їх становище в родинї. Цікаві тут клявзулї відвічальности, на яку наражають себе лїкарі і будівничі супроти своїх клієнтів: їх плата досить висока, одначе коли трапив ся який випадок, тодї вони підлягали праву відплати, а навіть смерти, коли причинили ся до чиєї смерти. Иньші питаня дотично релїґії, публичної безпечности, війни та становища чужинцїв або зовсїм не порушені, або так лише мимоходом; вони без сумнїву мусїли бути предметом иньших кодексів, яких повні екземпляри може ще колись відкриємо[1]).

[1]) Сей цїнний документ відкрив у Сузї Морґан, а опублїкував його і переклав кс. Шель (Scheil у Mémoires de la Mission en Perse, т. IV, ст. 11—162).

Цікаво булоб заглянути до міст, які підлягали тим законам: вони без сумнїву показали ся-б дуже подібними до міст египетських. Тут і там підіймали ся великі храми, звані Зіґґурат: побудовані на квадратовій або простокутній площі вони мали не менше як три, чотири або сім поверхів, положених ступнями один на другім і сполучених із собою сходами або рампами уміщеними здовж їх стїн. З висоти каплиці положеної на самім версї храма, бог опікун сторожив над містом, а жерцї стерегли в будинках, що припирали до піраміди, скарбів бога і мешканя своеї родини. Біля такої Зіґґурат стояла звичайно резиденція пануючого або ґубернатора. Палац будували звичайно на штучно насипанім сугорбі, який мав хоронити його проти нападів збунтованого народу або чужосторонних військ; до палацу входило ся ошанцьованими сходами; побіч авдієнційних заль, до яких публика мала приступ, палац сей містив у собі приватні апартаменти володаря, його гарем, казарми його ґвардій, мешканя двірських урядників, арсенали і державні маґазини. Сальони були оздоблені плоскорізьбами на каменях уміщених у стїнах, або статуями. Нарід жив у домах побудованих із великих непалених цегол; ті доми або стояли один обік другого здовж вузких вуличок, або були розділені між собою городами або каналами. Маеток рухомий був дуже простий; у спальнях рогожі розстелені на землї, а у найбогатших низькі ліжка в видї деревляних рамок на чотирох ногах, розіпняті на пасах або на шнурках, стільчик, крісла, збани на воду; в иньших кімнатах куфри або деревляні шафи, які містили в собі білизну, столову посуду, запаси живности, знаряди з дорогоцїнних металів, загалом усе богацтво родини. Чоловік і жінка з простого народу жили мало в своїх кімнатах; вони пробували в робітнї, в ма-

ґазинї, а жінки свобідно увивали ся по містї з відслоненим погрудем та лицем, виконуючи свій завід або полагоджуючи домашнї орудки. Богаті жінки рідко коли показували ся на вулицях; вони виходили хиба до храмів на молитви, або в відвідини до сусіднїх гаремів, з заслоненим лицем та окружені дружиною невільників, яка закривала їх перед очима юрби; більшу частину часу проводили в запертї у себе дома, в бездїлю або занятї шитем, без нїяких розривок крім балаканя зі своїми приятельками або невільницями. Тому то вплив жінки рідко коли обявляв ся явно, як се бувало в Єгиптї; він доконував ся потайно, інтриґами або злочинами в нутрі дому, подібними до тих, які пізнїйше знеславлювали перську державу Ахеменїдів.



2. Релїґії і боги Хальдеї.

Та сама мішанина рас і язиків, яка характеризує старинну цівілїзацію, проявляєть ся скрізь у хальдейських релїґіях. Тут можна ще подибати побіч себе ріжнородні, нераз суперечні елементи, яких присутність поясняєть ся хиба наверствованем кількох народів, та яких походжене не все легко означити на певно.

Здаєть ся, що перші Хальдейцї виробили собі про сьвіт понятє подібне до того, яке утворили Єгиптяни, з тою лише ріжницею, що сї останнї представляли собі його в формі простокутної шкатулки, а Хальдейцї в видї перевернено̂го і видовбаного з під споду[1]) човна; не був се той подовгастий човен, якого ми тепер уживаємо, лише рід зовсїм круглої бочки, яку так часто показують нам плоскорізьби і якими ще й сьогодня послугують ся племена долїшнього Евфрата. В долїшнім вижолобленю була укрита безодня, місце темряви та смерти. На збочах вглубленої поверхнї містила ся властива земля, окружена з усїх боків рікою Океаном (Абзу). Далеко поза

---

[1]) Діодор Сицилїйський, II, 29; нашу думку про се, яку найперше підніс François Lenormant, La Magie chez les Chaldéens, ст. 141—144, оснував і розвив Єнзен у своїй гарній книзї Die Kosmogonie der Babylonier, 1890.

Тиґром підіймала ся гора Харсаб Калямма, сьвята гора, гора богів, яка творила немов пуп сьвіта. Небо, зване Анна, мало вигляд просторої, півкулевої покривки, якої долішній беріг спочивав на окраїнах земного човна, за рікою Океаном; воно було окружене з усїх боків водою, тою первісною водою, з якої в хвилї сотвореня вийшов весь сьвіт. Небозвід, „розпростертий над землю мов покришка", обертав ся якби на завісах довкола гори, і в своїм ненастаннім бігу поривав зі собою сталї звізди, якими було засїяне його склепінє. Між небом і землею кружило найперше сім планет, рід великих зьвірів обдарованих житєм, потім облаки, вітри, блискавицї, грім і дощ. Земля спочивала на безоднї, а небо на землї; уява перших Хальдейців не застановляла ся зовсїм над питанем, на чім спочивала безодня.

Сей трьохпоясний сьвіт замешкувала безліч істот та ріжних рас, із яких одні, як люди і зьвірі, були замкнені в малій частинї великого всесьвіта, иньші, як духи та боги без ріжницї, були розсїяні по всїх сторонах сьвіта. Духи, звані Зі, анальоґічні своїм походженем до єгипетських двійників[1]), мають крім матеріяльної душі померших усї добрі, злі або байдужні сили природи; вони роблять добро і зло по своїй волї, керують ходом небесних тїл, і відповідно до пори року віють вітром і виливають дощі, кільчать зерна і спроваджують жива, хоронять або вбивають животини. Боги (*ан*, *дінґір*, *дімір*), се двійники висшого ряду, які оживляють ріжні поверхи сьвіта або витворюють явища природи. Над кождим із трьох поясів сьвіта панує двійник, найвисший бог: *Зі-ана*, дух неба, *Зі-кія*, дух землї,

---

[1]) Гл. висше ст. 43—44. Про сей сумерійський анїмізм порівнай Sayce, The Religions of Ancient Egypt and Babylonia, ст. 276.

Енлїль, володар демонів у глубині безоднї. Зі-ана або простійше Ана був заразом тїлом і душею неба, небом матеріяльним і інтелїґенцією, яка кермує небесною матерією. Зі-кія, який в містї Ерідонї називав ся Еа, панує над земною поверхнею і атмосферою, одначе його улюбленим побутом є ріка Океан; він часто називаєть ся „великою рибою Океана, велитенською рибою“, і перебігає свою державу на символїчнім кораблю, порушуванім богами, його дїтьми, так як у Єгиптян соняшний ковчег порушує син бога Ра. Його товаришка Дамкіна або Давкіна, се уособлене землї: бог розливаєть ся над нею, заплоднює її, а з їх обіймів родять ся матеріяльні води, від яких зеленїє ся вся природа. Енлїль і його жіноча постать Нінлїль пробувають у пекольній безоднї і там приймають людські пережитки в хвилї смерти. Перевезені за вічну ріку, хальдейські душі так само як єгипетські приходять до стіп великої гори Заходу, за якою заходить сонце, і входять у Курнуде́, „незмінний край“, у „околицю, відки нїхто не вертає назад, у мешкане, до якого входить ся та з якого не виходить ся вже нїколи, на дорогу, якою сходить ся в низ, але ніколи не йдеть ся в гору, у місце, яким ідеть ся все наперед, у вязницю, місце де годують порохом і живлять болотом, де не видно зовсїм сьвітла і в якім блукаєш ся в темряві, де тїни мов птахи наповняють склепінє“. Там нема анї надгороди для праведних, анї кар для безбожних; надгорода за добрі і злі дїла розпочинаєть ся і кінчить ся на землї[1]). Одначе в однім закутку безоднї бє жерело житя, яке підземні ґенії скривають перед зором померших душ; одні боги

[1]) Див. Clermont-Ganneau, L'Enfer assyrien (Revue archéologique, т. XXXVIII, таб. XXV) і малюнок у француськім виданю отсеї книжки, ст. 163.

можуть позволити наблизити ся до нього і відіслати в земні городи ті душі, яких скропили сею водою.

Обік великих богів кишить незлічена громада менших богів та духів, які ненастанно провадять між собою боротьбу. Бог денного сонця, Уту, Баббар, „нищить брехнї, розбиває злі впливи і ударемнює нечесні наміри“. — „Сонце, ти ясніеш на найвисшому небі, ти відчиняєш засуви, якими замкнено високе небо, відчиняєш браму неба. Сонце, ти звертаєш своє лице до поверхні землї! Сонце, ти розтягаєш над поверхнею землї безмір небес немов покривало.“ Огонь, Більґі або Ґішбар, висший навіть від сонця, се „найвисший жрець на поверхні землї“, чи то тому, що горить у полумях жертви, чи тому, що блимає у домашнім огнищі. „Я золоте полумя, велике полумя, що виходить із сухої трощі, величнїй знак богів, мідяне полумя, оборонець, що лиже своїми горючими язиками; я післанець Мардука“. Мардук або Асарі, той „що роздає людям добро“, се син Еа, посередник між своїм божеським вітцем і терплячою людськістю. Через нього Еа оголошує свої постанови і відслонює своє дійсне імя, перед яким утїкають демони. „Хтож уникне перед його градом? Його воля, се величня постанова, яку ти проводиш на небі і на землї. Господи, ти величнїй, хто може дорівняти тобі?“

Демони і злі духи видерли ся з пекла. Вони вдирають ся скрізь і укривають ся під ріжними постатями, аби шкодити добрим духам і людям. Одні мають степень півбогів і знані під іменами *мас*, войовники, і *лямас*, кольоси; иньші поділені єрархічно на племена по сїм у кождім: *аляль*, нищителї, *телєль*, вояки, *маскім*, ті що заставляють сильця; вони укривають ся на самім споді безоднї або в нутрі землї, самі анї мужчини анї жінки, не женять ся і не плодять дїтий. Деякі

з них нападають на загальний порядок природи і силкують ся перевернути його. Иньші мішають ся між людий, аби робити їм зло, „вони вдирають ся з хати до хати, мов гадюки вповзують дверми. Вони не дають мужеви заплоднювати жінку; пориваують дитину з колін чоловіка; намовляють вільну жінку, аби втїкала з дому, в якім вона родила, і сина, аби втїкав з дому батька“. Вони залюбки перемешкували на пустих місцях, звідки виходили лише на те, аби мучити людий та зьвірів. Вони вселювали ся в тїлах і справляли там тяжкі хороби. Зараза і лихорадка, упирі, привиди, фантоми, страхи і відьми були так само окремі істоти, які належали до сього страшного кодла. Наражений безнастанно на їх напади, чоловік був на землї немов заблуканий мандрівець у незнаній околиці, серед диких племен. Аби оборонити себе, мусїв приєднувати собі союзників між богами та проти демонів, одним словом, шукати охорони и чародійстві. Культ перших мешканцїв Хальдеї, се справжня маґія, де всї гимни до божества прибирали форму заклинаня; жрець був тут радше чарівником, нїж жерцем[1]).

Побіч сього дивного народу цвила тут ще иньша раса, відмінна своїм темпераментом та вдачею. Мова, якою говорила ся раса, споріднена з язиком гебрейським, арабським та з иньшими семітськими нарічями. Її походжене неясне: коли більшість учених виводить її з півночи і зі сходу і допускає, що вона видїлила ся зразу в Арменії, у стіп гори Арарат, між горішнїм бігом Тиґра, Евфрата і Кира, иньші уміщують її первісний осідок да-

[1]) Fr. Lenormant, La Magie chez les Chaldèens et les Origines Accadiennes, in 8⁰, Париж 1874; Sayce, The Religions of Ancient Egypt and Babylonia ст. 403.

леко на півдні, на півострові арабськім[1]). Найдавнійші памятники показують нам її вже осїлою над Тиґром, Евфратом і перським заливом. Найважнїйша частина жила на просторі обнятім обома ріками, бік-о-бік з першими посїдачами, і стала пізнїйше переважаючим елементом мезопотамської людности. Иньші племена, розсїяні на пограничах арабської пустинї і на багнистих рівнинах біля устя Тиґра, Евфрата та Улея, були знані під родовим іменем Арамейцїв[2]). Третя галузь осїла ся на західнім побережу Перського заливу і на поблизьких островах Сур і Арад[3]), Дільмун або Тільвун, які лежать недалеко устя Тиґру[4]); один старинний переказ, записаний Берозом[5]), клав на сих островах початки хальдейської цівілїзациї. Релїґія ново-прибулих ріжнила ся значно від релїґиї давнїх мешканцїв. Вони почитали бога Місяць як найвисшу істоту і приймали властиво лиш одну богиню Іштар, богиню любови і війни, любовницю Місяця і планети Венери; кождий релїґійний центр мав свою Іштар.

---

[1]) Sprenger, Leben und Lehre des Muhammad, I, 241 і д. і Alte Geographie Arabiens, ст. 293—295, особливо увага на ст. 294, пор. Шрадер у Zeits. der D. Morgenl. Gesells. т. XXVII.

[2]) Fr. Delitzsch, Wo lag das Paradies? ст. 237—251, 257 і д.

[3]) Тирос або Тильос і Арадос. Пор. Андростен у Теофраста, De causis plantarum II, 5, 5; уривок 3, у виданю Арріяна доконанім Дідо, ст. 72.

[4]) Fr. Lenormant, Essai sur un document mathématique, ст. 123—145. (пор. Essai de commentaire, ст. 220—222), ідентифікує остров з Бендер-Ділюном. Wo lag das Paradies? ст. 229—230 вгадує на остров положений близь теперішного устя Шат-ель-Арабу, який мав бути намулений пізнїйшими повенями. Oppert, La Siége primitif des Assyriens et des Pheniciens, (Journal asiatique, 1880, т. XV. ст. 90—92 і 349—359) читає Тільвун і пізнає в тім острові Плїнїї в Тільос, Самак Багрейн новочасних карт.

[5]) Berose, Fragm, I, edit. Lenormant.

Семіти почитали найбільше сонце і в одній особі лучили оба конечні первістки всякого плодженя, мужеський і жіночий. Ану, бог неба, роздвоював ся на Анат; Білю, Бель (пан) на Белїт або Бельтіс, Мардук на Зарпаніт. Злука релїґійних ідей Семітів з ідеями їх попередників доконувала ся помалу та серед незнаних іще обставин. Семіти приняли в цілости старий пантеон. Деякі головні божества зідентифіковано зі собою: Уту, денне сонце, зілляло ся на Шамашем, Енлїль з Білю, Асарі з Мардуком. Більша частина або задержала своє давне імя, або незначно змінила його. Низших богів перенесено між три сотки духів небесних і шістьсот духів земних, не відбираючи їм майже нїчого з їх первісного значіня. Так змодифікована релїґія була тільки мішаниною часто беззвязних, суперечних понять, запозичених по части з ритуалу духів та маґічних концепцій племен не семітських, по части з соняшних культів і астрономічних теорій Семітів[1]).

На початку боги не були ще уґруповані та поділені в правильну ерархію. Вони істнували побіч себе, не розказуючи один одному, і кождий із них був почитаний перед иньшими в якімось однім містї або племени: Ану в Уруці, Бель у Ніпурі, Сін в Уру, Мардук у Вавилонї. Порядок і першенство божеських культів зміняли ся відповідно до полїтики і найсильнїйше місто накидало свого бога иньшим містам: Сін, бог Місяць, мав першенство в часї верховодства Уру, Шамаш, бог Сонце, в часї верховодства Лярсаму. Так само як в Єгиптї єдність полїтичної власти спровадила єдність релїґійних понять; боги стали в кінцї лише силами та ріжними видами бога почитаного в головнім містї. Деякі школи, між иньшими

[1]) Sayce, The Religions of Ancient Egypt and Babylonia, ст. 348 і далї.

школа в Еріду, проклямували безоглядну єдність божества і звертали свої молитви до одного бога. Їх доктріни не приняли ся і щезли досить вчасно[1]). Близько чотири тисячі літ перед нашою ерою, за пановання Шарґіни І., короля Аґаде́, і за його сина Нарамсіна, жерці мали вже вчену систему, де боги не стояли всї на однїй лїнїї, але були підпорядковані одні другим. По культах незалежних наступила релїґія офіціяльна, яка безсуперечно панувала над усею Хальдеєю, принаймнї від часу короля Гаммурабі[2]).

На вершку єрархії царює найвисша трійця: Ану, Білю (Бель), Еа. На памятниках Ану, небо, „Старий отець богів, володар підземного сьвіта, пан темряви і укритих скарбів“, має постать чоловіка з орлячим хвостом, а замісь волося голову дивовижної риби, якої тіло спадає йому на рамена і на плечі. Бель, „творець сьвіта, пан усїх околиць, володар духів“, малюють ся як король, що сидить на тронї. Він має дві підрядні постатї: Бель-Мардук, другий творець сьвіта, у Вавилонї, і Бель-Даґан з рибячим тїлом та людським погрудем. Еа, „розумний провідник, володар видимого сьвіта, пан наук, слави, житя, *дух що уносить ся на водах*“, малюють ся в видї ґенія з чотирма крилами простертими так як у біблїйних Херувимів. Кождий із тих богів видає з себе божество жіноче, яке є його пасивним двійником і немов його відбиткою: Анат (Анаїтіс), Белїт (Бельтіс, Мілїтта) і Давкіна (Дауке́). Анат, Белїт і Давкіна, не такі живучі як їх мужеські товариші, гублять ся легко одні в других і лу-

---

[1]) Sayce, The Ancient Empires, 391.

[2]) Fr. Lenormant, La Magie chez les Chaldéens et les Origines Accadiennes, ст. 113—124; Les Dieux de Babylone et de l'Assyrie, ст. 19 і д.; Sayce, The Religions of Ancient Egypt and Babylonia, ст. 256 і д.

чать ся найчастійше в одну богиню, яка прибирае імя Беліт і представляє жіночий прінціп природи, вохку та плідну матерію[1]).

Ся перша трійця обіймае лише істоти неясного та неозначеного характеру; друга містить у собі особи ясно означені, еманації і символи попередніх. Вона складаеть ся з бога-місяця Сін, з бога сонця Шамаш, і з атмосфери Адад. Хальдейці, які були передівсім астрономами, давали першенство богу-місяцеви перед богом-сонцем; Сін, сьвіточ (Наннару) був для них „начальником могучим, блискучим“, а також „володарем трицятьох днїв місяця“. Шамаш, се „великий двигатель, керманич, судія неба і землї“. Гадад (Мермеру)[2]) „завідатель неба і землї, роздавець богацтва, пан каналів“, мае функції заразом добродїйні і страшні; він „володар бурі, вихру, повені, бласкавиць“, він вимахуе немов лискучим мечем, громом з почвірною стрілою. По сій другій трійцї наступае пять богів, яких уважали опікунами планет: Нїнїп[3]) (Сатурн), Мардук (Юпітер), Нерґаль (Марс), Іштар (Венера) і Набу (Меркурій). Нїнїпа вважали пізнійше одним із воплочень Сонця, сонцем-нищителем півдня; його власне вображають плоскорізьби Люврy в видї велетня, що дусить у своїх руках льва. Йому надають найенерґічнїйші титули: він „страшний, володар хоробрих, пан сили, нищитель неприятелїв, той що карае непослушних та нївечить бунтівників, пан зелїза“. Мардук був винесений на ступень

---

[1]) Про ту підрядну ролю богинь див. Sayce, The Religions of Ancient Egypt and Babylonia ст 302 і д.

[2]) Або Меру (Pognon, Inscription de Merou-Nérar I-er в Journal asiatique, 1883, т. II. ст. 372, 404), бог, якого імя довший час читали Раммам; пор. Sayce, The Religions of Ancient Egypt and Babylonia, ст. 319 і д.

[3]) Імя читало ся Адар, та може треба вимовляти його Індар.

головного бога Вавилонцями і злучив ся з богом Белем. Нерґаль титулуєть ся „великим героєм, королем суперечок, паном битв, борцем богів“; він має тїло льва з головою або погрудем чоловіка. Іштар, так само як Анат і Бельтіс, уособляє природу. В однїй своїй ролї вона войовниця, „королева побіди“ і „судія военних подвигів“; яко таку бачимо її стоячу на льві або на бицї, оздоблену звіздяною тіярою, узброєну в лук і сагайдак. Вона є також богинею роскоші і плодженя і має назву Зірбаніт, „творителька істот“, або Зарпанїт; тодї вона зображуєть ся повновидою, голою і з обома руками притисненими до грудий. Нарештї Набу, се „полководець всего сьвіта, впорядчик творів природи, який велить заходови сонця наступати по його сходї“; його подавали за зразок найкращого, що лиш є на землї, на взір, якому повинні королї уподоблювати себе[1]).

Боги пятьох планет, злучені з богами обох трійць та з найстаршим богом, складали велику раду дванацятьох богів, страшних судиїв, які засідають протягом дванацятьох місяцїв року на дванацятьох знаках зодіяка[2]). Їх культ був розширений по всїм краю і творив основу офіціяльної релїгії; одначе народня побожність почитала побіч них масу низших божеств. Деякі з них були в дїйсности тільки простими дублєтами божеських імен, яким льокальна традиція надавала окреме істноване; так пр. Белїт-Баляті „панї житя“, се одушевлений епітет богинї Белїт. Иньші були справжнїми, незалежними особами і виконували важні функції, кермуючи констеляціями, як Ашмун і Куммут, або займаючи ся жнивами; Бау, се був

---

[1]) Fr. Lenormant, Essai de commentaire, ст. 93—124.

[2]) Діодор Сицилїйський II, 30.

Хаос, Марту, син Ану — Захід, а Шуту—Південь. Деякі були запозичені від сусідних народів, на приклад від Коссеїв та Сузійців. Трицять шість деканів були також богами, яких називали „богами другорядними“. „Половина сих другорядних богів мешкає над, а друга половина під землею, або сторожити її; що десять день посилають одного з них у характері післанця з висших сфер до низших, а другий пероходить з низших до висших“[1]). Ся штучна та методична органїзація не заспокоювала забобонної віри хальдейської людности. Практики старого культу духів, витискані звільна практиками нових культів, заховали ся в маґії і побіч офіціяльної релїґії творили рід релїґії популярної, зорґанізованої не меньше сильно від офіціяльної. Духовенство чародїїв обіймало три кляси: клясу чародїїв, лікарів і теозофів. Вони „старали ся відвертати зло а привертати добро чи то очищуванєм, чи жертвами, чи заклинанями“[2]). Обряди і заклинаня, яких вони вживали, заховали нам в части деякі писаня, яких останки переховують ся в Британськім музею.

Одно з тих писань ділило ся на три книги. В Книзї злих духів читаємо молитви звернені проти демонів: друга книга містить у собі богато заклинань проти хороб; третя обіймає таємні гимни, якими викликували богів. Найскуточнїйша формулка черпала свою силу „від великого та найвисшого імени“ божества, яке знав один Еа і якого знаня уділив Мардукови. Конечними доповненями заклинаня були ріжного рода талїзмани, суконні стяжки причеплені до меблїв та одягів, фетиші з дерева, з каміня або з випаленої глини, статуетки потворів і ґенїїв. Той хто носив

---

[1]) Діодор Сицилїйський II, 30.
[2]) Тамже II, 29.

або мав амулети, був безпечний навіть перед самими богами; бо талїзман був „границею, якої не можна переступити, межею, якої не переступають небеса, границею неба і землї, якої не можна пересунути і якої ніякий бог не вирве; огорожею, якої не можна усунути, поставленою проти чарів; запорою, яка не відходить нїколи і яку поставлено проти чарів“. В Люврі можна бачити бронзову статуетку, що зображає демона з тїлом пса, ногами вірла, руками узброєними в львині пазурі, скорпіоновим хвостом, з головою кістяка та з козячими ногами; чотири великі, розпростерті крила вкривають його хребет. Се талїзман; напис виритий здовж бедер говорить „що ся гарна постать, се демон південно - західних вітрів“ і що на те, аби вигнати злих ґеніїв, вистарчить прибити його образ на дверех або на вікнї дому.

Побіч маґіка, що займав ся добродїйними дїлами, був іще чародїй, який викликував демонів із злочинним наміром, чарівник, чарівниця, відьмак, відьма, що варить любовні напої. Хальдейський чарівник, так як і його новочасний собрат, продавав отруї, накликав та проганяв своїми заклинанями духів безоднї. „Заклинане дїлає на чоловіка як злий демон; заклинане злоби, се початок хороби“. Кождий хорий уважав себе завороженим, якого могло вилїчити лише закляте противне тому, що спровадило хоробу. Тому то в Вавилонї не було властиво ніяких лїкарів[1]); були лише жерцї - чародїї, що продавали любовні напої та квітки проти хороб. Без сумніву, віковий досьвід мусів відслонити їм силу деяких ростин та лїчничих субстанцій; їх чаро-

---

[1]) Геродот I, 127.

дійні напої та порошки були нераз справжніми ліками, що помагали на ріжні хороби. Одначе сих напоїв та порошків не заживали ніколи без заклять; коли хорий виздоровлював, то причиною виздоровленя було заклятє, а не лік[1]).



[1]) Fr. Lenormant, La Magie, ст. 11—20.

3. Сотворене і потопа; казочна історія Хальдеї; перші історичні королї.

Зливаючи ся з собою раси, які замешкували Хальдею, затратили память про свої міграції: місце свого народженя перенесли в той сам край, який, як їм здавало ся, займали від віків. „В часї, коли те, що є в горі, не називало ся ще небом; у часї, коли те, що є в низу, не називало ся ще землею“ Апсу, безмежна безодня, і Мумму Тіямат, морський Хаос, злучили ся зі собою[1]) і сплодили Ляхму і Ляхаму, фантастичні істоти, подібні до тих, яких подобизни бачимо на памятниках, до войовників з тїлом пустинного птаха, до людий з обличями крука, до биків з людською головою, до псів з чотирма тїлами та рибячим хвостом[2]). Потім небо і земля зродили Аншара

[1]) Тексти поем про сотворене сьвіта відкрив і переклав Джордж Сміт (G. Smith, Chaldaean Account of Genesis, Льондон 1876, ст. 62 і д.); нїмецький переклад зладив Фр. Делїч 1876, ст. 293 і д; друге анґлїйське видане зладив Сейс, 1880, ст. 54 і д. В останнє їх переклав Фр. Делїч, Das Babylonische Weltschöpfungsepos в Denschriften der Sächsischen Akademie т. XVII; пор. Sayce, The Religions of Ancient Egypt and Babylonia ст. 373 і д. найновійше видане текстів зладив Єнзен, P. Jensen, Assyrisch - babylonische Mythen und Epen, Berlin 1900 (видано як шестий том Шрадерової Keilinschriftliche Bibliothek).

[2]) Berosi Fragmenta I, edit. Lenormant.

і Кішара, а довгий час пізнійше панів неба, землї і води, Ану, Беля, Еа, які своєю чергою наплодили меньших богів землї, небозвода і зьвізд. Тимчасом Тіямат, бачучи як її область звужуеть ся що раз більше під зусилем молодших божеств, підбурила проти них полки своїх потворів: вона наготовила для них страшне оружє, віддала їх під розкази свого мужа Кінґу, і випустила їх, аби вдарити на небо. Зразу безсмертні подають ся: Ану, потім Еа, вислані Аншаром на переговори, поблїдли на вид неприятелїв і не важили ся напасти на них. Мардук, вибраний в кінцї богами їх борцем, визвав Тіямат на поєдинок; він кинув ся на неї з бурею та громами, обкрутив її сїтю, потім проколов її своєю списою і розірвав її на куснї. Він роздер її на дві части „немов рибу для сушеня“; одну частину завісив високо і вона утворила небо, а другу розстелив під своїми ногами, аби утворити з неї землю. Він визначив тодї зьвіздам їх сталі місця, означив дорогу сонцю, місяцеви і планетом, настановив рік, місяцї і днї; потім велїв свому вітцю Еа відтяти собі голову, аби з його крови, змішаної з глиною, народив ся живий чоловік[1]).

Зразу люди були досить нещасливі; „вони жили безладно, на спосіб зьвірів. Одначе в першім роцї появив ся на Червонім морі, в місцї, де воно граничить з Вавилонїєю зьвір, наділений розумом, на імя Оаннес[2]). Він мав тїло риби, одначе під його рибячою головою була ще друга голова, людська, а так само й людські ноги, що виходили з його рибячого хвоста; він мав людський голос, а його образ переховуеть ся ще й сьогоднї. Сей зьвір проводив днї між людьми не

[1]) Пор. Іван Франко, Поема про сотворенє сьвіта.
[2]) Гелядій (у Фотія) називає його $\Omega\dot{\eta}\varsigma$: Гиґін (Fabula CCLXIV) зве його Евганом.

приймаючи нїякої поживи; він навчив їх письма, ріжного рода штук та наук, закладати городи та будувати храми, навчив основ прав і ґеометрії, показав їм як сїяти та жати; одним словом, він дав людям усе, що причиняєть ся до осолоди житя. Від тодї не винайдено нїчого доброго. При заходї совця сей потвір Оаннес поринав знов у море і проводив ніч під його хвилями, бо був земноводяним звірем. Він написав книжку про повстане всякої річи і цівілїзації і передав її людям"[1]). Між сею появою загадочного бога і установленєм мітичної династії минуло богато часу. „Першим королем був Хальдеєць Альор, із Вавилону, про якого не знають нїчого більше по над те, що його вибрало само божество, аби був пастирем народу. Він панував протягом десятьох *сар*, себто трицять шість тисяч лїт, бо одна *сара* числить три тисячі шістьсот лїт, *нера* шістьсот років, *сосса* шістьдесять років. По смерти Альора його син Аляпарос рядив через трицять сар; потім Аміляр[2]) із міста Пантібіблїя[3]) панував трицять сар. За його панованя вийшов із Червоного моря другий Аннедотос, своєю напів-божеською формою дуже зближений до Оаннеса, на половину чоловік, на половину риба. По нїм Хальдеєць Амменон, також із Пантібіблїї, панував дванацять сар. За нього, як оповідають, появив ся містичний Оаннес. Потім Амеляґар із Пантібіблїї рядив вісїмнацять сар. По нїм Давос пастух із Пантібіблїї панував десять сар: за його панованя вийшов знов із Червоного моря четвертий Аннедот, який мав ту саму постать, що й иньші, мішанину з чоловіка і риби. По Давосі рядив Еве-

---

[1]) Berosi Fragmenta, I, ed. Lenormant.
[2]) Варіянт Almelon.
[3]) Сіппара, або радше по дослїдам Ленормана (La Langue primitive de la Chaldée, ст. 341—342) Урук.

доранх із Пантібіблїї протягом вісїмнацяти сар; за його часів вийшов знов із моря иньший потвір, званий Анодаф. Ті ріжні потвори розвивали точка за точкою те, що в загальних нарисах виложив був Оаннес[1]). Потім панували Хальдеєць Амемпсін із Ляранки протягом десятьох сар і Хальдеєць Обартес[2]), також із Ляранхи, протягом вісьмох сар. В кінцї, коли вмер Обартес, його син Ксізутрос[3]) держав скиптро через вісїмнацять сар. За його пановання була велика потопа, так що до потопи числять усього десять королїв, а час їх пановання разом доходить до сто двацяти сар[4]).

Клясичні письменники глузували з сеї казочної цифри лїт, яку Хальдейцї назначували своїм першим королям[5]). І справдї, здаєть ся, що від початку сьвіта до потопи приймали протяг часу 691.200 лїт, з яких 259.200 скінчили ся зі вступленем на трон Альора, а 432.000 були розділені великодушно між нього і його безпосереднїх наступників. Тому то деякі новочасні історики годять ся на те, що ті десять королїв мають характер астрономічний, що се персоніфікації десятьох знаків зодіяка[6]). Протяг 432.000 лїт приписуваний усім пованям, чи то 43.200 лїт для кождого з них, вичислено очевидно в сей спосіб, що принято якісь астрономічні періоди по 43.200 лїт, яких істноване видаєть ся певним, хоча їх початок і причина нам не знані. Часи допотопові були немов пробним періодом, підчас якого люд-

---

[1]) Лярсам, або коли приняти поправку Ленормана (La Langue primitive de la Chaldée, ст. 342) в текстї Бероза, [Σου]ρά[π]χα зам. [Δ]αρα[γ]χα, Шуріпак.

[2]) Варіянт Отіарес.

[3]) Варіянт Сізітес.

[4]) Berosi Fragm. IX, X, XI, ed. Lenormant.

[5]) Cicero, De Divinatione, I, 19; Африкан, цитований у Сінкела, ст. 17.

[6]) Movers, Die Phoenizier, т. I, ст. 105 і д.; Lenormant, Essai ст. 236—240.

ськість іще не цівілїзована потребувала помочи з гори, аби побороти перешкоди, які стрічала на дорозї свого розвою. Вони заповнені шістьома цівілїзуючими появами божества, котрі без сумнїву відповідали числу сьвятих книг, у яких жерцї бачили найповнїйший вираз обявленого закона[1]).

Тимчасом люди зробили ся злими і Бель у своїм гнїві за їх невдячність постановив знищити їх. Він звістив про се Ксізутроса: „Чоловіче з Шуріппаку, сину Убаратуту, збудуй ковчег, покинь свої добра, ратуй своє житє, кинь свій маєток далеко від себе, ратуй своє житє і заховай у тім ковчезї насїнє житя всїх істот, аби заховати їх від загибелї". Він велїв йому закопати книжки, в яких містив ся початок, середина та кінець, у містї Сіппарі, і зараз по скінченю приготовань пустити ся в дорогу. Коли Ксізутрос запитав його: „Куди менї їхати?" він відповів: „До богів", і додав, що треба молити ся, аби на людий зійшла божа ласка. Ксізутрос услухав і побудував ковчег і обліпив його земляною смолою. „Я наповнив його всїм, що тільки було у мене: я зложив у ньому всьо срібло, яке лише мав, та всьо насїнє ріжного рода житя. Я впровадив до ковчега свою родину і своїх слуг та служниць, домашнїх зьвірів із поля та диких зьвірів із поля". Тимчасом Шамаш дав йому знак: „скоро у вечір бог дощу спустить рясний дощ, тодї війди до ковчега і запри за собою двері". Показав ся знак: „одного вечера бог дощу спустив рясний дощ. Тодї я налякав ся приходу дня, налякав ся сьвітла дня, війшов до свого ковчега і запер на собою двері; потім я повірив його з усіми істотами, які були замкнені в ньому, керманичеви Бусурбелю".

„Скоро тільки настав ранок, на небозводї

---

1) Movers, Die Phoenizier, т. I. ст. 93 і д.

появила ся чорна хмара. Гадад гримів посеред хмар, Небо і Мардук посували ся напере д немов два носильники трону, понад горами і рів-, нинами; Нерґаль відвязав вихри; Нінїп скочив і розпочав напад; ґенії піднесли свої смолоскипи осьвічуючи землю їх блисками; буря Адада піднялa ся під небеса, перемінила ясність дня на темряву і залила землю немов озеро... Брат не бачив брата, люди не пізнавали один одного; навіть боги на небі настрашили ся потопи і шукаючи охорони, влетїли аж на небесну твердь Ану; вони вили немов пси, Іштар кричала як жінка при породї, а боги і духи плакали разом з нею. Шість день і шість ночий панував вітер, буря і гураґан. На зорях семого дня дощ устав, а буря, що вела борбу як могуча армія, втихла. Море опало, вітер і буря скінчили ся. Я перебігав очима море і плакав, бо вся людськість була перемінена на болото і не можна було відріжнити анї піль анї лїсів. Я вітворив вікно і коли сьвітло вдарило менї в лице, я впав на землю, скулив ся і плакав, а сльози потоками спливали по моїм лицї".

Ковчег, що таким робом охоронив судьбу людського поколїня, осів ся в краю Нізір, на шпилї ґордийських гір. По шістьох днях ожиданя „я винїс на двір голуба і випустив його. Голуб відлетїв, полїтав то тут то там і не знайшовши нїде місця для відпочинку, вернув назад. Я виніс на двір ластівку і випустив її. Ластівка відлетїла, полїтала то тут то там і не знайшовши нїде місця для відпочинку вернула назад. Я виніс крука і випустив його. Крук відлетїв, побачив, що вода опадала, і вернув назад до ковчега, бючи крилами та кричучи, потім відлетїв знов і не вернув більше. Тодї я розпустив зьвірів на чотири вітри. Я вилив плинну жертву, а на вершку гори побудував вівтар". Запах жертви дійшов аж до

богів: вони поприбігали „немов мухи“ і радували ся всї крім Беля, який бачучи, що не всї люди погибли, хотїв вигубити тих, що лишили ся при житю. В кінцї молитви Ксізутроса заспокоїли його гнїв: він згодив ся лишити при житю те, що спас ковчег, і не відновити нїколи потопи. „Повзявши сю постанову, Бель увійшов до середини ковчега, взяв мене за руку і випровадив мене на двір; він випровадив також мою жінку і поставив її біля мене“. Леґенда додавала, що Бель вирік сї слова: „Доси Ксізутрос був чоловіком, на будуче він і його жінка будуть почитані на рівнї з нами богами“, і він „забрав нас із собою і запровадив у далекі околицї при устю рік“. Коли Ксізутрос щез, тодї ті, що лишили ся в ковчезї, бачучи, що він не вертає, вийшли на беріг і почали шукати за ним, кличучи його по імени. Він не показав ся їм, лише з неба дав ся чути голос, який наказував їм, аби були супроти богів побожними, бо Ксізутрос в нагороду на свою побожність пішов жити разом з богами, а його жінка, його дочка і керманич заживають тої самої чести. Він велїв їм вернути до Вавилону; бо їм, мешканцям міста Сіппара, призначено відкопати книги і передати їх людям; в кінцї сказав, що земля, на якій вони стоять, називаєть ся Арменїєю. Почувши ті слова вони принесли богам жертву і пустули ся пішки до Вавилону. Частина того ковчега, що затримав ся в Арменїї, є ще й доси на горах Ґордийських, а деякі путники здирають із нього асфальт і вживають його замісь амулетів, аби відвернути чари[1]). Прибувши до Вавилону, товариші Ксізутроса відкопали книжки в Сі-

[1]) В самій річи віднайдено вавилонські амулети з давної епохи, зроблені з кусника смоли, на якім виписано кабалїстичні слова грецькими буквами.

парі, написали богато книг, побудували храми і оснували на ново Вавилон[1]).

Раса, яку вони сплодили, була расою велетнїв. Хальдейська леґенда знала імя велетнїв-бунтівників Етани або Тітана, Нера і иньших так само страшних[2]). „Оповідають, що перші люди, зарозумілі на свою силу та велич, погорджали богами і вважали себе вищими від них: вони побудували дуже високу вежу на місцї, де тепер Вавилон. Вона вже досягала неба, та вітри, що прилетїли богам на поміч, звалили її на робітників: її руїни називають ся Бабель. Доси люди мали лиш одну мову, та боги присилували їх говорити дуже ріжними нарічями"[3]). Та сама історія війшла майже в тій самій формі у сьвяті книги Жидів[4]). Одна верзія клала „вежу язиків" у сусїдстві Уру, одної з найстарших, коли не найстаршої, між столицями південної Хальдеї[5]), одначе традиция найбільше розширена вміщує її недалеко Вавилону, або таки в самім Вавилонї. Не тому, буцїм то біблїйна етимольоґія слова Бабель від *белвль-мішати* відповідає дїйсній ортоґрафії слова: Бабель, Баб-ілю, значить просто „брама

---

[1]) Berosi Fragm., XV—XVI édit. Lenormant. Оповідане про потопу беремо по части з фраґментів Берова, по части з асирийських табличок, які перший раз переклав Дж. Сміт, (G. Smith, The Chaldaean Account of the Deluge в Transactions of the Society of Biblical Archeology, т. I, ст. 213-234), опублїковані пізнїйше Гавптом (Haupt, Das Babylonische Nimrodepos) і в перекладї Єреміясом (Jeremias, Isdubar-Nimrod) і Ціммерном (Zimmern, у книзї Gunckel, Schöpfung und Chaos, ст. 423—428).

[2]) Уривки оповіданя про борбу Етани з Еа находять ся у Дж. Сміта, The Chaldaean Account of Genesis ст. 142-146; тотожність Етани з Тітаном довів Sayce, Babylonische Literatur (переклад Фрідеріці) ст. 25.

[3]) Berosi Fragm., XVII, XVIII.

[4]) Кн. Битія, XI, 1—9.

[5]) Ісаія IX, 10 (переклад LXX).

бога Ілю". Що до самої вежі Хальдейці ідентифікували її з зіґґуратом Борсіпи, яка по сьвідоцтву короля Набуходоросора була невикінчена від непамятних часів[1]). Вона складала ся з сїмох терас, одна на другій, з яких кожда була посьвячена иньшому богу і помальована краскою властивою тому богу. Кожда тераса творила квадрат і була менша від низшої тераси так, що будівля мала вигляд просторої, ступневої піраміди, дуже широкої в основі, і дуже вузкої на вершку. Все спочивало на простокутнім підмурованю, з яким усїх поверхів разом було вісїм. Стїни будинка, а не кути, були уставлені до чотирох головних сторін сьвіта, наперекір вавилонському звичаєви[2]).

Швидко по потопі та помішаню язиків почала панувати перша людська династія. Після Бероза ся династія була хальдейська і числила вісїмдесять шість королїв, які виконували власть протягом 34.080 літ; два перші з поміж них, Евехус і Комасбельос сидїли на тронї один 2.400, другий 2.700 лїт. По Сінкелу ся династія складала ся тільки з шістьох монархів: Евехуса, Комасбельоса, Пороса, Нехубаса, Набіоса, Онїбалльоса і Зінзіроса, і панувала лише двістї двацять пять літ[3]). Не треба привязувати до тих імен нїякого історичного значіня анї пробувати спровадити до правдоподібности цифри привязані до них. Хальдейцї заповнили первісні епохи своєї історії епічними казками, з яких дещо заховали нам леґенди і написи. На півночи, по переказам Гебрейців, шалїв

---

[1]) W. A. I., I, 51, 1; Oppert, Études assyriennes, ст. 91—132. і Fr. Lenormant, Essai d'interprétation, ст. 361—352; Schrader, Die Keilinschriften und das Alte Testament, 1883, ст. 121—127.

[2]) Oppert, Expédition en Mésopotamie т. I, ст, 168—182, 200—216.

[3]) Berosi Fragm., у Müller, Historicorum Gr. Fragm., т. II.

„Німрод, що почав бути могучим на землї. Він був могучим стрільцем перед обличем Вічного; і тому то ще й досї говорить ся: немов той Німрод, могучий стрілець перед обличем Вічного. Початком його панованя були Бабель, Ерех, Аккад і Кальнé в краю Сеннаарі" [1]). Йосиф приписував йому будову Вежі Язиків[2]). Християнські товмачі ідентифікували його з Белем[3]). Мусулманська легенда оповідає, що він кинув Жида Авраама в розпалену піч і пробував на орлї вилетїти до неба[4]). Ще й нинї в краю його слави народня фантазія привязує його імя до всїх важних руїн горішньої та долїшньої Хальдеї[5])! А тимчасом памятники ще й доси мовчать про нього; його наступники незнані: Біблїя не говорить нїчого про те, як довго трівала його держава, анї навіть чи та держава пережила його.

Майже всї риси, які жидівська традиція надає Німродови, хальдейський переказ відносив до Гільгамеса, короля Урука, про якого военні подвиги оповідає поема, зложена найпізнїйше в XXIII-ім віцї перед нашою ерою. Бог Шамаш дав йому за повірника і приятеля потвору, рід сатира, на імя Еабанї. Перший їх подвиг освободив Урук від тиранїї, яку виконував над ним король Еляму Кумбаба, одначе їх тріюмф став ся для них причиною смертельних небезпек; богиня Іштар, очарована їх хоробрістю та красою героя, закохала ся в нїм. Вона сказала йому: „Ходи зі мною. Гільгамесе, і будь моїм мужем; дай менї свою

---

1) Кн. Битія X, 8, 10.

2) Ant. Jud., 1, 4, § 2.

3) Мойсей Хоренський, італїйський перекл. ст 23, кн. I, гл. VII.

4) Коран, сура 29, зач. 23; Yakout, Lexicon Geogr, s. v. Niffer.

5) G. Rawlinson, The five great Monarschies, т. I. ст. 154.

любов і будеш моїм мужем а я твоєю жінкою. Тоді будуть тобі підлягати королї, володарі і князї, вони будуть тобі приносити данину з гір та долин". Любов богинї була забійчою для тих, що закохували ся в нїй, а її любовники робили сумний досьвід; Ґільґамес образливими словами відкидає небезпечну почесть, предложену йому богинею. Ображена в своїй гордости Іштар зсилає на нього величезного тура, який пустошив землю Урука, одначе „Еабанї поборов його силу, бо пробив його тїло; він ухопив небесного бика за голову і вбив йому своє оруже в шию". Іштар знов запалала гнївом і аби пімстити ся, покрила заразою від стіп до голови того, що згордував її любовю. Лиш одним способом можна було з неї вилїчити ся, а власне треба було піти до краю, де було відмолоднююче жерело і росло дерево житя. Ґільґамес і його приятель зважили ся на сю подорож, та Еабанї погиб у дорозї в пазурах тиґра, а Ґільґамес постановив удати ся до свого предка Ксізутроса з просьбою, аби він привернув його до житя. Сон відслонює йому небезпечну дорогу, якою мусїв іти. Перейшовши край Машу, якого входу стережуть люди-скорпіони, він приходить на беріг Океану, будує корабель і сїдає на нього разом з керманичем Арадеєм. Півторамісячна переправа доводить їх близь острова положеного посеред багон, де живе старий, обожаний король; вони бачуть його з далека, як спить побіч своєї жінки, одначе не можуть переправити ся через морський залив, який дїлить їх від раю. На їх голос Ксізутрос будить ся зі сну, оповідає їм, як його побожність уратувала його від потопи[1]), і навчає Ґільґамеса, які покутні церемонії треба відбувати, щоб запевнити собі вічне місце

---

[1]) Тут містить ся оповідане про потопу, розібране висше ст. 190—192.

між богами. Такими чудесними оповіданями хальдейські поети прикрасили початки своєї народньої історії[1]).

Народи Хальдеї ділили ся здавна на дві головні ґрупи незалежних князївств: Шумір на півдні і Аккад на півночи. Між містами півдня історія Уру для нас іще найменьше темна. Положене на правім березї Евфрату, недалеко старинного устя, місто Уру було головним складом морської торговлї тих перших часів; його кораблї запускали ся в далекі сторони, на Перський залив, а навіть на Індийське море[2]). Воно розложило ся посеред низької рівнини, поперериваної декуди пісковими взгірями. В серединї міста стояв триповерховий храм, збудований із цегол облитих земною смолою і посьвячений місцевому богу Сінови; довкола мурів розсїяні гроби, з яких новочасні дослїдники видобули богато на користь науки[3]). На півдні, ще близше моря, цвило Еріду, місто бога Еа[4]), і Баб-Салїметі[5]), південна пристань Хальдеї; на півночи подибуємо Урук[6]),

---

[1]) Імя героя, яке вразу читало ся Істубар, звучить Ґільґамес, як се відкрив Пінчес (Pinches, Exit Gistubar в Babylonian and Oriental Record, т. IV, ст. 264). Останки поеми опублїкував P. Haupt, Das Babylonische Nimrodepos, in 4°, 1884—1892, і в Beiträge zur Assyriologie т. I, ст. 48—79, 94—152. Їх розібрав A. Єреміяс (Jeremias, Isdubar Nemrod, 1891). Малюнки, що належать до ріжних епізодів, зібрав J. Menant, Recherches sur la glyptique orientale, I. Cylindres de la Chaldée, ст. 43—44, 63 і д., 77—81, 84—102 і т. и.

[2]) H. Rawlinson, в Journal of the Geographical Society, т. XXVII, ст. 185.

[3]) G. Rawlinson, The five great Monarchies, т. I, ст. 15—16. Місто називають ся нинї Муґаір, нафтяне місто.

[4]) Птолемева Рата, пор. Oppert, Expédition de Mésopotamie, т. I, часть III, ст. 77. Сьогоднї Абу-Шагреін, пор. Taylor, Notes on Abou-Shahréin and Tel-el-Lahm в Journal of the R. Asiatic Society, т. XV, ст. 412.

[5]) Fr. Delitzsch, Wo lag das Paradies? ст. 228—229.

[6]) В первісній мові Уну, Унуґ. Се біблїйне Ерек (Кн. Битія, XIV, 1), Орхоé клясиків (Страбон, XVI 1; Птолемей, V, 20), тепер Варка.

Ларсам[1]) і Ляґаш[2]). Ті міста, стиснені на вузкім просторі, творили одну частину краю, яку в королївських актах означувано іменем Шумір[3]). Троха далї на рівнинї, в місці, де Евфрат і Тиґр роздїлені тільки не надто широким перешийком, друга ґрупа міст утворила від самого початку домену Аккад. Був се Ніпур, праворуч від Шаттен-Нїлю[4]), майже на половинї дороги між Вавилоном і Уруком; Барсіп, другий Вавилон[5]), а головно Вавилон. Вавилон складав ся з двох частий положених на обох берегах Евфрата: Кадімірра, божа брама, і Дінтірра, місце дерева житя[6]). Куті на сходї[7]), потім подвійне місто Сіппар, а в кінцї загадкове Аґаде́[8]) доповняли сю цїлість, яка пізнїйше дістала назву Кардунїаш[9]). Ще далї Гарран між Балїхом і Евфратом і Ассур над Тиґром були немов передньою сторожею вавилонської людности проти народів, що сходили з Арарату і гір Тавра. Кожде таке місто мало, здаєть ся, своїх окремих королїв і своЇ льокальні династиЇ, які були або вазалями сусїднїх королїв, або підчиняли Їх під своє панованє.

Напроти них, на східнім березї Тиґру, розложила ся могутня держава, проти якої вони здавна мусіли боронити ся. Елям[10]) починаєть ся

---

[1]) В первісній мові Баббар-Уну; пор. Delitzsch, Wo lag das Paradies? ст. 223—224.

[2]) Тепер Тель-Льо.

[3]) Про положенє обох країв Шуміра і Аккада пор. Fr. Delitzsch, Wo lag das Paradies? ст. 197 і Hommel, Die Semitischen Völker, ст. 246—266.

[4]) Тальмудівський Нофер, тепер Нїффер.

[5]) Fr. Delitzsch, Wo lag das Paradies? ст. 216-217.

[6]) Fr. Delitzsch, Wo lag das Paradies? ст. 212-216.

[7]) Тепер Тель-Ібрагім.

[8]) Fr. Lenormant, Les Premiéres Civilisations, т. II. ст. 105; Fr. Delitzsch, Wo lag das Paradies? ст. 209-212.

[9]) Fr. Delitzsch, Wo lag das Paradies? ст. 209-212.

[10]) Імя Ілямту, Елям—семітське, і означає висоту, пор. Schrader, Die Keilinschriften und das Alte Testament, 1882, ст. 111—112.

на берегах ріки богатою напливовою землею, так само врожайною як Хальдея. Пшениця і ячмінь видавали тут сто а іноді й двісті на один[1]); дерево пальмове і дактильове росло тут подостатком, особливо поблизу міст; иньші роди дерев, як акація, тополя, верба були розсїяні скрізь по краю[2]). Та швидко земля підіймаеть ся ступень за ступнем до медийського плосковижу; клїмат робить ся що раз холоднїйшим а земля меньше продуктивною. З гір спливають численні ріки, з яких найбільші, як Укну (Хоасп), Пазітіґріс, Уляї (Евлей) такі широкі, як Тиґр і Евфрат у своїм долїшнїм бігу. Сю теріторію замешкували по найбільшій части народи семітської раси, споріднені зі Семітами Хальдеї, поділені також на расові та язикові племена, іще мало дослїджені. При спливі двох відног Хоаспа, на березї низької околиці, вісїм або десять миль від гір королї Еляму побудували свою столицю, місто Сузу[3]). Кріпость і палац розложили ся на стоках пригірка, який панував далеко над рівниною; у її стіп у східнім напрямі розтягало ся місто, збудоване з цегол сушених на сонці[4]). Висше над рікою лежало Мадакту, Бадака клясичних авторів; потім ішли великі, обведені муром міста: Надіту, Хаману, що присвоювали собі переважно титул міст королївських[5]). Сузіяна була в самій річи чимось в родї февдальної держави, поділеної на дрібні князїв-

---

[1]) Страбон 1, XV, 3.

[2]) Loftus, Chaldaea and Susiana, ст. 270—346.

[3]) Шушін або Шушун у сузийських текстах, Шушан в ассирийських: Oppert, Les Inscriptions en langue susienne у Mémoires du Congres des orientalistes de Paris, т. II, ст. 179; Études Sumériennes. ст. 83.

[4]) Oppert, Les Inscriptions. ст. 347.

[5]) Finzi, Ricerche per lo studio dell'antichità assira, ст. 293—304.

ства, як Габардіп[1]), Гуссі[2]), Німе, незалежні одно від другого, одначе часто злучені під властю одного князя, який резидував залюбки в Сузї. Вона була осїдком цвитучої цівілїзації, може давнїйшої від цівілїзації хальдейської. Та дрібка, що знаємо про її релїґію з документів пізнїйшої епохи, переносить нас у сьвіт новий, повний дивовижних імен і постатий. На вершку божої єрархії царювали, здаєть ся, найвисший бог і богиня, які в Сузї називали ся Шушінка і Нахунтé; статуя богинї Нахунте, недоступна для профанів, була укрита в глубинї сьвятого гаю, з відки витягнув її король Асурбанабаль у VII. віцї перед нашою ерою. Потім наступає шість богів першорядних, уложених у дві трійцї, з яких найбільше знаний Умман, мабуть те саме, що грецький Мемнон[3]). Зрештою сузійська цівілїзація була, здаєть ся, дуже схожа з цівілїзацією хальдейською: Еляміти і Хальдейцї мали майже ті самі звичаї, ті самі військові обичаї і ті самі промислові та торговельні здібности. Їх взаємини гублять ся в сумерках часів. Ми бачили вже висше, що одним із перших подвигів Ґільґамеса було освободжене Урука з під елямітського пановання[4]). Історія обох народів, се ряд зусиль підбити себе взаїмно, і боротьби для скинення сусїдського ярма; раз відносила побіду Хальдея над Еляиом, другий раз Елям над Хальдеєю, так що анї Хальдея анї Елям не зуміли нїколи на довго вдержати своєї власти.

Імена хальдейських королїв, найстарші, які доси маємо, належать до міст північних, головно

---

[1]) Страбонове Амарді, див. Oppert, Les Inscriptions, ст. 179—183.

[2]) Уксії грецьких ґеоґрафів, Хузістан новочасних, пор. Oppert, op. cit. ст. 183.

[3]) Lenormant, La Magie, ст. 137—323.

[4]) Пор. висше ст. 195.

до міст Кіш і Кіенґі і переносять нас на кінець пятого тисячоліття перед Хр., до часів перших мемфійських династій Єгипту. Перший із них Еншаґсаґана посьвятив богу в Ніпурі здобичу з міста Кіш коло 4300 р., а троха пізнійше Месілім, король міста Кіш, підбив під своє поноване місто Ляґаш. Далї наступають володарі міста Аґаде́, Бінґані-шар-алї, Маніштурба, Алюшаршід, що побідив Елям, Сарґон І. і його син Нарамсін; порядок, у якім ті королї панували один по другім, на разї трудно означити докладно. Та два з них, яких я вичислив при самім кінцї, були напевно володарями дуже могучими. Сарґон І.[1]) вступив на трон коло р. 3800, не без труднацій; його пригоди дали початок народнім леґендам, які пізнійше зібрала офіціяльна історія. Статуя, яку пізнійше здвигнено в містї Аґаде́, мала в низу ось який напис: „Я Шарґіна, могучий король, король Аґаде́. Моя мати була низького роду, а батька свого я не знав зовсїм; брат мого батька жив у горах. Місто, де я родив ся, звало ся Азупірану, положене на берегах Евфрату. Тут моя мати, піддана, почала мене і привела мене потайно на сьвіт; вона вложила мене в тростиновий кіш облїплений смолою і так пустила мене на ріку, якої вода не доходила до мене. Ріка занесла мене до Аккі, майстра при водотязї. Аккі, робітник при водотязі, у доброті свого серця забрав мене до себе; Аккі, робітник при водотязї, виховував мене немов свого власного сина; Аккі, робітник при водотязї, зробив мене огородником; у моїм заводї огородника Іштар поглянула на мене з любовю і протягом сорок чотирох лїт я осягнув королїв-

---

[1]) Шарґіна, се той сам, що Шарґані-Шар-алї сучасних памятників. Цилїндер Набоніда, відкритий і опублїкований Т. Пінчесом (Pinches op. cit. ст. 190 ув. 2) змушує нас віднести його поноване аж до року 3800.

ську власть". Така була популярна історія основателів релїґії або держави; історія Мойсея пущеного на воду і знайденого дочкою фараона, історія Кира і Ромуля, викинених і годованих пастухом, аж доки не підросли[1]).

Шарґіна І. був завойовник, він підбив усї дрібні хальдейські королївства крім королївства Лярсам і Апірак, зайшов над Перський залив, потім звернувши ся проти Елямітів побідив їх кілька разів і змусив платити данину. Народи півночи, Ґутім, що займали околицї між Тиґром і Ґордійськими горами, були підбиті і Шарґіна загнав ся аж до Сирії. Навіть Кипр не уйшов перед його оружєм; він виставив там свою статую на побережу, що лежить проти континенту[2]). Вернувши з тих походів, що тревали три роки, Шарґіна відбудував храм у містї Аґаде і піраміду Ульбар, посьвячену богинї Анунїт. Його пановане означає на вні верх хальдейської могучости. Він зібрав в Уруцї бібліотеку, яка надала сьому місту назву міста книг. Аби доповнити її, він повідшукував усї старі книги, які містили в собі традиції духовенства, і велїв уложити нові книжки в мові семітській. Один твір, скомпільований в тім часї, обіймав правила віщуваня і обсервації астрономів, другий подавав ґраматичні правила обох мов, семітської і несемітської. Розправи про маґію і законодавство, які були первісно уложені в старім нарічю, Шарґіна велїв перекласти і додати до них коментарій. Впорядковані і переписані з великом трудом на табличках із випаленої глини, вони істнували ще більше як

[1]) Fox Talbot, A Fragment of ancient Assyrian Mythology (Transactions of the Society of Biblical Archaeology, т. I, ст. 271—280); Fr. Lenormant, Les Premieres Civilisations, т. II, ст. 104—110.

[2]) Sayce, The Ancient Empires ст. 370.

трицять віків; король Ассирії Ассурбанабаль виготовив із них копії, яких останки зібрані на руїнах Ніпіви творять одно з богацтв Британського музея[1]).

При кінцї свого житя Шарґіна розпочав на ново походи і запустив ся на півостров Сінай (Маґан), де мабуть наткнув ся на єгипетські копальні. Відкликаний повстанем хальдейських намісників та замкнений в Аґаде, Шарґіна в кінці таки увільнив ся і панував спокійно до кінця житя. Його син Нарамсін, який наступив по нїм коло 3750 р., одїдичив його власть і зумів заховати її в цїлости[2]). Він також мусїв карати Еляміта, знївечив місто Апірак на берегах Евфрату, вбив короля Рішадада і загнав його нарід до неволї. Один із небогатох памятників, які дійшли від нього до наших часів, показує нам його в борбі з верховинцями Заґроса: він убиває їх начальника, а за ним видрапують ся по стоках гори його жовнїри, змітаючи все, що подибують перед собою[3]). Другий його похід був звернений проти Маґана, звідки забрав богату добичу[4]). Він був пильним будівничим і працював над головними храмами Хальдеї, над храмами міста Ніпура, Сіппара і Аґаде. Відломки, які лишили ся нам із сих оріґінальних будівель, визначають ся незвичайною досконалістю. Релєфи нїжні і делїкатні

---

[1]) Fr. Lenormant, Études Accadiennes, ст. 79. i Les Premières Civilisation, т. II. ст. 105—106; J. Ménant, La Bibliothèque du palais de Ninive, in 18. Париж 1880.

[2]) Дату р. 3750 достарчив нам цилїндер Набонїда відкритий Пінчесом (Pinches, Some recent discoveries в Proceedings, т. V, ст. 8, 9, 12); їх автентичність заперечувано нераз, одначе доси без переконуючих доказів.

[3]) J. de Morgan, Memoires de la Délégation en Perse, т. I, ст. 144—158 і т. II. ст. 5, 53—55.

[4]) Oppert, Expédition en Mésopotomie, т. I, ст. 273, т. II. ст. 327.

зраджують вплив штуки єгипетської, що не зовсїм дивне, коли знаємо, що війна ввела їх у контакт з Єгиптом мемфійським. Та здаєть ся, що держава Нарамсіна не пережила його довго. Аґаде щезло по його смерти, а верховна власть перейшла з північної Хальдеї на південну.

Ми не можемо ще напевно сказати, котре місто виконувало її найперше. Памятники відкриті в Ляґаші в останнїм двацятилїтю відслонили нам істноване одної династії, якої деякі члени розтягли своє панованє досить далеко. Були се зразу п а т е ш і, намісники, що підлягали володарям сусідніх міст, потім королї Урукаґіна, Урнїна, Акурґаль, Еаннаду (Ідінґіранаґін), сей останнїй войовничий, що довгий час вів боротьбу з Елямом і Ґішбаном; один стовп захований у Люврі згадує про його битви та тріюмфи. Його сини були меньше щасливі; вони утратили королївство і, здаєть ся, попали під власть Уру, а найвизначнїйші з них, Урбау і його син Ґудеа були, як перші з династії, тілько п а т е ш і. Ґудеа був з усїх тих осіб найдіяльнїйшим і найщасливійшим і з його часів маємо найбільше памятників. Він провадив щасливі війни з Елямом та з иньшими націями, одначе на найбільшу увагу заслугує він яко будівничий; він відбудував храми в Ляґаші, а також і міста, які були під його панованєм; аби роздобути матеріялів, Ґудеа висилав за деревом, металями, діорітом і ґранїтом до найдальших сторін, до Аманоса, Ливана та Маґана. Останки його храмів, як і написи на каменях, цилїндри, боднї з випаленої глини, плоскорізьби і статуї украшують сьогоднї наші ґалерії в Люврі. Одні статуї зображають його в стоячій поставі, иньші в сидячій, з плянами будівель на колїнах. Голови, які віднайдено побіч них, простудіовані старанно і визначають ся дуже гордим виразом. Тїло не визначаєть ся елеґанцією та ніжністю, яку по-

дивляємо в давнїйших або сучасних їм статуях Єгипту, за те воно модельоване з пречудовою свободою та силою. Одним словом, сї памятники сьвідчать про штуку з акцентом троха провінціональним, коли прирівняти її до памятників Нарамсіна, одначе могутню та сильну; що до скульптури Хальдея могла майже ривалїзувати з Єгиптом[1]).

Уру, яке було підвладне Ляґашу, мало так само як Ляґаш патешів, намісників, які рядили ним з початку. Геґемонїю над південною Хальдеєю переняло правдоподібно коло р. 2900 перед Хр., а першим із його великих володарів був, здаєть ся, Урґур. Його держава обіймала оба краї, Аккад і Шумір, а звалища його будівель можна ще бачити в Лярсамі, в Уруцї, в Ніпурі, в Сіппарі так само як у самій столицї. Все, що лишило ся по нїм, має характер незапереченої старинности. Не лише цегли з його іменем закопані глубше нїж цегли більшої части иньших хальдейських королїв, яких імена подибуємо на тих самих місцях, але навіть стиль храмів, до яких їх уживано, дуже простий і прімітівний. Се зіґґурат величезних розмірів, яких чотири роги були все звернені на чотири сторони сьвіта. Руїни найбільшої з поміж них, у містї Уруцї, творять сугорб близько на сїмдесять метрів обширу а на трицять метрів високий: до будови сеї зіґґурат мало війти близько трицять мілїонів цегол[2]). Иньші будівлї Урґура, хоч не такі просторі, мають усе таки значні розміри. Їх число і їх велич можуть з браку всяких иньших документів вистарчити на

---

[1]) Історія Ляґашу знана нам з документів, які Сарзек віднайшов у розкопах у Тельо від 1881—1900 і які опублїкував разом із Гезé, див. Heuzey-Sarzec, Décovuertes en Chaldée.

[2]) Loftus, Chaldaea and Susiana, ст. 167 і д.; G. Rawlinson, The five great Monarchies, т. I. ст. 156.

те, аби дати нам понятє про цівілїзацію народу та могучість короля, який велїв будувати їх. До їх будови міг король з Уру вжити хиба чужинців забраних у полон, бо його власний нарід не був би в силї достарчити таку масу робітника[1]).

Великі працї, розпочаті Урґуром, провадив далї його син Дунґі, але по нїм історія Уру уриваєть ся що найменше на одно столїтє. Наступники Дунґі не зуміли задержати єдности королївства, і міста Долїшньої Хальдеї здобували знов незалежність одно по другім. Та не зважаючи на се Уру заховало досить поваги і ще довший час уважали його столицею краю. Нїхто не міг уходити за правного пана Шуміра і Аккаду, доки не підчинив його під свою власть; через кілька віків не було такого гордого королика, який би не старав ся здобути його, аби вступити тут на трон. Такі були коло р. 2500 князї з Нїшіна, Лїбітаннунїт, Ґамілядар, Інедін, Бурсін І., Ісмідаґан; але коло р. 2400 їх підбив Ґунґунум із Нїпура; його наступники, Бурсін II., Інесін, Ґамільсін панували славно і ширили свою перевагу аж у Сирії; потім коло р. 2300 уступили першенство однїй родинї з Лярсама, якої наймогутнїйшим володарем був Сінїддінам. Ряд сих королїв у богатьох точках неповний і правдоподібно з поступом відкрить ми будемо мусїли ще нераз пересипати його, поки зможемо означити його докладно. Тільки на півночи полишили нам памятники ряд імен досить певного наступства, яке може послужити за рамки для історії. Від р. 2416 перед Хр. у Вавилонї панувала родина, якої королї з часом згромадили в одно королївство всї сусїднї міста, а осноувателем її був якийсь Сумуабім. Його наступники

[1]) Oppert, Histoire, ст. 46 і д.
[2]) G. Rawlinson, The five great Monarchies, т. I. ст. 156.

простягали руку, щоб здобути околицю півдня, і намагали ся злучити під своїм панованем усї міста Евфрату і Тиґра, одначе Еляміти випередили їх. Коло р. 2285 Кутурнахунте́, король Сузи, напав на Мезопотамію і перебіг її в тріюмфі від одного кінця до другого; сам Вавилон мусїв упокорити ся перед ним[1]). Він забрав із собою, як трофеї, статуї неприятельських божищ, між иньшими статуї богинї Нани, опікунки Урука, які зложив у однім храмі міста Сузи. Чи в своїм поході загнав ся він аж над Середземне море, як колись Шарґіна і Нарамсін[2]), не знати, одначе по його повороті вся Хальдея була під властю Еляму.



[1]) Дату наїзду подає нам текст напису, де король Ассирії Ассурбанабаль оповідає, що він віднайшов у Сузї статую Нани і спровадив її до Урука, по деяким версіям 1635, по иньшим 1535 літ по тім, як її забрав Кутурнахунте (G. Smith, History of Assurbanipal, ст. 249—251).

[2]) Страбон, 1. XV, гл. 1, Indica, 5—6.

4. Наїзд Кананейців і Пастухів на Єгипет.

Здаєть ся, що наїзд Елямітів відбув ся рівночасно з мандрівками великих народів, із яких принаймні один дійшов до Сириї. Історики, які пізнійше зібрали невиразні відгомони азийських традицій, записали в тім часї в своїх лїтописях напад Скитів: скитський король, прозваний неймовірною назвою Індатірзеса, мав перебігти побідно всю Азію і навіть вдерти ся до Єгипту. Здобуте Єгипту було в самій річи немов останньою границею міґрациї, подібної до тих, які в четвертім і пятім віцї нашої ери довершили упадок римськоїімпериї.

Велика частина семітських племен, про які ми вже говорили[1]), сконцентрувала ся з давен давна на західнім та південнім березї Перського заливу. Вони навчили ся мореплавства і збогачували ся торговлею. Їх каравани запускали ся через арабську пустиню аж до побережа Червоного моря, а звідси до Африки, і тому то без сумнїву Єгиптяни надали національне імя одного племени, Пуанїті, Пенї, Пунї, Арабії і краєви

[1]) Пор. висше ст. 149—148.

Сомаль[1]). Перший похід кинув племя Куш у басен Нїлю[2]); другий завів мешканцїв Пуанїту до північного Єгипту. Клясична традиція приписувала їх вихід страшним землетрясеням; менї здаеть ся, що мусїв тут мати вплив наїзд Елямітів на Хальдею. Вони покинули свою вітчину і звернули ся на захід, потягаючи на собою народи, з якими стріли ся по дорозї. Після одної верзії вони йшли здовж бігу Евфрату, відпочивали близь Вавилону, на березї великого ассирийського озера, потім північною дорогою війшли до Сириї[3]). По словам арабських істориків вони переправили ся через гирло Арабського півострова від устя Евфрату аж до долини Йордану[4]). По своїм приходї вони без труду виперли на-пів дикі нациї, Рефаім, Нефілїм, Зомзоммім, які протиставляе їм традиція, і заняли весь край від ріки Евфрату аж до суеського просмика. Та їх похід не зупинив ся тут; деякі їх племена, звабленї без сумнїву славою египетських богацтв, перейшли пустиню, що ділить Африку від Азиї і напали на долину Нїлю[5]).

Тодїшнї обставини Єгипту були для наїзду дуже корисні. Як в усїх неспокійних епохах своєї історії, як і тодї Єгипет був подїлений на дрібні

---

[1]) Mariette, Sur une découverte récemment faite à Karnak в Comptes rendus, 1874, ст. 247—249 i Les Listes géographiques des pylônes de Karnak, ст. 60—66. Від четвертої династії згадуеть ся богиня Гатор, панї Пуанїту.

[2]) Пор. висше ст. 134.

[3]) Юстін кн. XVIII, гл. 3, § 2. Ассирийське озеро, се може Багр-i-Неджіф, або озеро Бамбіс (Gutschmid, Beiträge zur Geschichte des alten Orients, I, 1858, ст. 26). Ідентифіковане з озером Мером (Hitzig, Urgeschichte und Mythologie der Philistäer ст. 181—183) неможливе.

[4]) Caussin de Perceval, Historie des Arabes, т. I. ст, 38 і д. Про брак автентичности зібраних арабськими істориками традицій див. Th. Nöldeke, Über die Amalekiter, ст. 34 і д.

[5]) Фенїкійське походжене королїв Пастухів і їх народу потверджуе Манетон, вид. Унґера ст. 140 і д. і иньші хроно-

князївства, які ненастанно провадили з собою боротьбу та бунтували ся проти правного володаря. Чотирнацята династія, перенесена до міста Ксоіса в осередку Дельти, вигасала посеред безладдя та домашнїх війн: вона не видержала удару і повалила ся під напором завойовників. „Прийшов до нас король на імя Тімей. За того то короля, не знати чому бог подув на нас противним вітром; проти всякої правдоподібности зі східних сторін появили ся раптом люди низької раси, напали на край і підбили його без труду та без бою"[1]). Вони впали на Єгипет немов хмара сарани. Міста і храми, все було зруйноване, зрабоване та попалене. Частину людности вирізано, решту з жінками та дїтьми забрано до неволї. Підбивши Мемфіс та здобувши всю Дельту, варвари вибрали королем одного зі своїх начальників на імя Шаляті (Салятіс, Саітес)[2]). Шаляті установив між ними початок правильного уряду; він вибрав Мемфіс на столицю і наложив податок на своїх єгипетських підданих.

З двох сторін грозила йому небезпека. На півдні королї тебанські, обнявши по упадку Ксоі-

---

ґрафи. Пор. уступ Конона, у виданю „Грецьких Мітоґрафів". Вестермана ст. 141: *οἱ δέ Φοίνικες τότε μέγα τε, ὡς λόγος, ἴσχυον, καί πολλὴν τῆς Ἀσίας καταστρεφόμενοι τὸ βασίλειον ἐν Θήβαις ταῖς Αἰγυπτίαις ἔχον.* Сю теорію про походжене Гиксосів приняв Лепсіюс, Nubische Grammatik, Einleitung, CVIII і д. і Гоммель, Die Semitischen Völker, т. I. ст. 125 і д.; для Марієтта (Aperçu de l'histoire d'Égypte 1864, ст. 50) і для P. di Cara, Gli Hyksôs di Egitto, ст. 175—177 та його ж Gli Hethei-Pelasgi, т. I. ст. 5, 6 се були Гіттіти, тоб то біблїйні Хеттейцї.

1) Манетон, вид. Унґера, ст. 140.

2) Імя Шаляті віднайдено, як здавало ся, в розбитім картуші Сфінкса з Шель-Мохдама (Ebers, Aegypten und die Bücher Mosses ст. 202; Ed. Meyer, Set-Typhon, ст. 56; Lauth, Manetho, ст. 249); одначе Навіль пізнав у нїм імя Нагсірі, одного фараона з XIV-ої династиї (Naville, Le roi Nahasi в Recueil de Travaux, т. XV, ст. 97—101).

тів керму державних справ, не хотїли зложити присяги на вірність і зорґанїзували оборону. На півночи мусїв зупиняти кананейські племена, які пробували в Сирії[1]), та амбітних елямітських завойовників Хальдеї; Шаляті поробив відповідні заходи. Єгиптяни, поділені та прибиті невдачами, не були на разї страшні; вистарчило тільки на деяких стратеґічних точках долини побудувати кріпости, які запевняли йому послух доокружних номів, і він сконцентрував головні свої сили на границї просмику. Спокійні імміґрацїї, так часті в часах дванацятої династїї, впровадили вже до східної Дельти богато азийської людности. Він заложив серед них на руїнах одного старинного міста Гауару (Аваріс), якого леґенда була привязана до міту про Озіріса і Тифона, просторий, окружений валом табор, у якім могло помістити ся двісті сорок тисяч жовнїрів. Що року в лїтї він удавав ся сюди, аби бути присутним при військових вправах, поплатити воякам їх плату і уреґулювати поділ харчів. Сей постійний ґарнїзон забезпечував нове королївство перед наїздами, а для наступників Шаляті став ся невичерпаною криницею добірних жовнїрів, якими в кінцї довершили підбою всього Єгипту. Звиж двісті лїт треба було на те, аби поконати тебанських королїв; „пять королїв: Бнон, Ацахнас, Апопі I., Іаннас“, може ще й Хаяні, згаданий у памятниках, та Ассес провели все житє, ведучи ненастанні війни, хотячи вирвати Єгипет з коренем“[2]). Нарештї Ассес повалив пятнацяту династію і зробив ся паном усеї долини.

---

[1]) Манетон називає їх невластиво Ассирийцями.

[2]) Манетон, вид. Унґера, ст. 141. Деверія вірив, що йому удало ся віднайти їх імена в однім фраґментї королївського папіруса в Туринї (Lettre á M. Auguste Mariette sur quelques monuments relatifs aux Hyq-Sôs в Revue archéologique 1861, т. III, от. 253—256; пор. Lauth, Aegyptische Chronologie ст. 136 і д).

Єгиптяни надавали кочовим племенам Сирії назву Шус, Шасу, рабівники, злодії, яка як нині так і тоді добре надавала ся для пустинних Бедуінів. Тим самим іменем прозвали своїх азийських переможців; король із чужих країв, Гіксатію, перемінив ся в їх устах на короля Шасу, Гік-шасу, з якого Греки зробили Гикуссос, Гиксос[1]); нарід називав їх загально назвою Менатію, пастухи, або Сатію, лучники. Память про їх жорстокість лишила ся на довго живою у Єгиптян і обурювала ще по двацятьох віках почутя історика Манетона. Ненависть народу висилювала ся на зневажливі епітети і прозивала їх проклятими, заразливими, прокаженими[2]). А про те вони досить скоро привикли до єгипетського способу житя. Хоч мали перевагу в військових та політичних відносинах, вони все таки чули себе низшими від своїх підданих що до культури моральної та інтелектуальної. Їх королї швидко зрозуміли, що далеко кориснїйше буде експлюатувати край, нїж рабувати його, а що нїхто з наїздників не міг дати собі ради в масї заплутаних скарбових рахунків, тому вербували краєвих писарів до служби в скарбі та адмінїстрації. Приняті раз до єгипетської школи, варвари війшли швидко в цївілїзоване житє. Двір фараонів появив ся знов довкола королїв-пастухів, з усією величністю та з дружиною урядників, великих і малих: королївський протокол Хеопса і Аменемгаїта був пристосований до чужосторонніх імен Іанпаса і Апопі. Єгипетська релїґія, хоч не принята офіціяльно, була толерована, а релїґія Кананейцїв дізнала деяких змін, аби не дразнити над міру вразливости по-

[1]) Гиксос відповідає одиничному числу Гик-шосу, король племени Шасу; Гикуссос відповідає множному числу: Гіку-Шасу, королї Шасу.

[2]) Chabas, Melanges égyptologiques, I. серія, ст. 28-41.

клонників Озіріса. Сутху войовник, національний бог завойовників, був ідентифікований з египетським Сетом. Місто Таніс, винесене до становища столиці, отворило знов свої храми і побільшило число своїх палаців. Маріет навіть вірив якийсь час, що удало ся йому віднайти в його руїнах сфінкси і статуї, які були сьвідоцтвом того, чим була скульптура за часів пастухів. „Очи малі, ніс сильний, закривлений та плоский, лиця грубі а при тім костисті, борода висунена наперед, а уста визначують ся тим, що при кінцях знижають ся. Ціле обличе має вираз суворий, а густе волосе голови, в якім лице виглядає немов би було глибоко сховане, надає памятникови ще характеристичнійший вигляд“[1]). Пізнійші досліди доказали, що ті памятники були творами льокальної, чисто фараонської школи і що деякі з них зображають Аменемгаіта III. з дванацятої династії; коли іноді читаємо на них титули короля Апопі, то се тому, що він присвоїв їх собі[2]). Немногі памятники, що належать до пастухів, як сфінкс із Баґдаду і статуя Хаяні, держані в зовсім звичайнім стилю[3]). Ся нова цівілїзація, на-пів египетська а на-пів семітська, розвила ся за панованя другої династії королів пастухів, яких народні історі-

---

[1]) A. Mariette, Lettre á M. le vicomte de Rougé sur les fouilles de Tanis, ст. 9. Фр. Ленорман відкрив у Римі фраґменти одної египетської статуї, яка на його думку має належати до того самого типу. (Frammento di statua di uno dei re pastori di Egitto, витяг із Bolletino della Commissione Comunale di Roma, 1877).

[2]) Maspero, Guide du Visiteur au Musée de Boulaq, ст. 64—65, Nr. 107, і його ж Archèologie Égyptienne ст. 216—217; Golénischeff, Amenemha III. et les Sphinx de San, у Recueil de Travaux, т. XV, ст. 131—136.

[3]) Naville, Bubastis, таб. XII, XXVa і ст. 23—26 читає імя Раян.

оґрафи узнали нарештї за своїх, числячи їх як шїснацяту національну династію[1]).

Коли за часів краєвих фараонів Сирийцї вдирали ся масами на сю землю Єгипту, яка трактувала їх як підданих, а може й як невільників, то за часів королїв-пастухів вона мусїла приманювати їх далеко більше. Новоприбулі заставали на берегах Нїлю людий тої самої раси, які, що правда, перемінили ся на Єгиптян, одначе всеж таки не до того ступня, щоб затратити всяку память про свій язик та своє походженє. Їх приймали тим охітнїще, що завойовники самі чули потребу зміцнити ся посеред ворожого населеня. Палац королївський відчиняв ся нераз перед азийськими дорадниками та любимцями; ошанцьований табор Гауару приймав дуже часто сирийських та арабських рекрутів. Наїзди, голод, домашнї війни, все немов злучило ся на те, аби кинути в Єгипет не лише ізольовані одиницї, але цїлі родини та нациї. Біблїя оповідає, як одна семітська родина покинула землю Ур у Хальдеї під проводом Тари, і осїла ся на лївім березї ріки, близь Гаррану в Мезопотамії. Швидко потім перейшла з Абрамом чи Авраамом Евфрат і перекочувала здовж цїлої Сирії, від півночи на південь. Люди, що прибули з Авраамом, мали замешкати в полудневій части краю. Одні на розказ самого Авраама осїли ся по ріжних пригодах в околицї Кіріат-Арби і звідси мали розлити ся по всїй канаанській країнї. Иньші мали перейти

---

[1]) До сеї епохи належить правдоподібно Апопі Аусіррі, якого імя читаємо на двох деревляних табличках берлїнського музея (Eisenlohr, An Historical Monument у Proccedings of the Society of Biblical Archaeology, 1881, ст. 97-98). Той король мав би бути той сам, що й Аусірі, в якого трицять третїм роцї панованя скопіовано розправу про математику вміщену в папірусї Рінда (Eisenlohr, Ein Mathematisches Handbuch, ст. 7, 28).

під проводом Лота, сестрінця Авраамового, за Йордан і утворити племена Моаб і Амон. Ще иньші мали запустити ся в глуб південної пустині, де змішали ся з Едомітами. Більшість ватаг прибрала імя „дітий Ізраеля“[1]) і по довгих мандрівках по рівнинах та горах Канаану зайшла разом з маєтком племени аж до Єгипту.

Після леґенди патріярх Яков мав дванацятьох синів. Наймолодший Йосиф збудив у своїх братів ненависть із за любови, яку оказував йому його батько. Вони продали його одній купецькій каравані, що йшла до Єгипту, а батькови свому сказали, що його улюбленого сина пожер дикий зьвір. Одначе бог не покинув Йосифа. Проданий одному високому коронному урядникови, Петефре́, Йосиф зістав невдовзї завідателем дібр свого пана і першим мінїстром фараона. Одного року брати його, мучені голодом, прийшли до Єгипту, аби купити збіжя. Йосиф дав їм пізнати себе і запровадив їх перед короля. Тодї король сказав до него: „Скажи своїм братам: Зробіть ось що, налаштуйте своє тягло і верніть назад до землї канаанської, заберіть свого батька і свої родини і приходьте назад до мене; я дам вам найлїпшу частину краю і будете поживати ситність землї“[2]). Ізраель вибрав ся з усім своїм маєтком[3]) і дїти Ізраеля посадили свого батька Якова, своїх дрібних дїтий та жінок на вози, які прислав фараон, аби забрали їх до Єгипту. Вони осіли ся між себенїтською віднигою Нїлю і пустинею, в краю Ґошен, де вони страшно розмножили ся[4]). Традиція впевняє, що їх подорож мала

[1]) Ізраель, той що боре ся з Богом. Прозвище, яке по переказу прибрав Яків по своїй боротьбі з Богом у снї (Битія XXXII, 24 27).

[2]) Битія XLV, 17—18.

[3]) Тамже XLVI, 5—6.

[4]) Про простір краю Ґошен див. з деякими засторогами дїло І. Еберса, Durch Gosen zum Sinai.

місце за одного з королїв-пастухів, якого називає Афобісом[1]); очевидно був се один із Апопі, може навіть той, що украсив Таніс і вирив своє імя на сфінксах Аменемгаіта III.

Під пованєм своїх чужосторонніх королїв, так само як під панованєм краєвих, Єгипет задержав далї февдальну адмінїстрацію. Пастухи посїли Дельту з Мемфісом, Гауару і Таніс, одначе на південь від Мемфіса їх безпосередня власть мабуть не сягала поза Фаюм. Єгипет Горішнїй і частина Нубії, яка притикала до нього, були так само як за часів одинацятої династії в руках льокальних самодержцїв, які мусїли складати данину. Теби, що від часу Аменемгаіта I. мали все ще перевагу над иньшими містами, виконували над ними немов ґеґемонїю, яка зробила їх володарів природними супірниками панів Дельти. В часї шіснацятої династії Тебанцї нераз пробували скинути з себе ярмо неволї, але за кождим разом їм не вело ся; аж по двох віках вазальства вибухло рішуче повстанє. Апопі панував тодї в Танїсї, а володар Теб, Сахнунрі[2]) Тіуаа I., який пізнїйше був королем (сутону), був щойно князем південних округів. Початки повстаня не звісні нам і навіть самі Єгиптяни, здаєть ся, не богато більше знали про них від нас.

Народня уява підхопила пізнїйше сю подію і перетворила її на свій лад, змішавши з нею елементи чисто мітичні. Оповіданє з часів девятнацятої династії подає за причину релїґійну суперечку[3]). „Король Апопі обібрав собі за пана бога

[1]) Іван Антіохійський, уривок 39. Müller Fragmenta historicorum Graecorum т. IV.

[2]) Про читанє сеї назви пор. Maspero, Études égyptiennes, т. I, ст. 199. ув. 2.

[3]) Папірус Sallier т. I., який заховав нам початок сього оповіданя, був написаний у серединї або під кінець девятнацятої династії.

Сутху і крім нього не служив жадному иньшому богу на всій землї. Він побудував прегарний тривкий храм при брамі свого палацу і що дня рано приносив богу Сутху деннї жертви; разом з ним були там також його вазалї з гірляндами цьвітів, зовсїм так само як у храмі Фра - Гармахіса". Викінчивши храм Апопі задумав накинути культ свого бога князеви Теб, та замісь сили постановив ужити підступу. Він скликав писарів і ті дали йому ось яку раду. „Нехай післанець піде до володаря міста півдня і скаже йому: Король Ра-Апопі велить тобі сказати, аби ти прогнав у став гіппопотамів, що живуть у каналах краю, бо вони не дають йому спати нї в день нї в ночи". А коли він не знатиме, що відповісти, тодї ти пішлеш до нього другого післанця: „Король Ра-Апопі велить тобі сказати: коли володар півдня не може відповісти на мій розказ, то нехай не служить иньшому богу крім Сутху! Та коли він відповість на нього і зробить те, що я велю йому, тодї я не візьму йому нїчого і не буду почитати иньшого бога Єгипту крім Амона-Ра, короля богів і національне божество Тебанцїв". Сей наказ видаєть ся нам дивним, одначе орієнтальна традиція вкладає подібні накази також в уста иньших королїв. Фараон Нектанебо переказує через повновласника до Лікероса, короля Вавилону: „Я маю в Єгиптї кобили, які заплоднюють ся чуючи іржанє коний коло Вавилону". Вавилонець, аби не остати ся по заду иньших, мав кота, який бігав до Мемфіса душити когутів, а над ранком вертав назад до дому[1]). Гіппопотами тебанського озера, яких треба було прогнати, аби король Танїсу міг спокійно спати, се близькі свояки тих ко-

[1]) Житє Езопа Фригійця, переклад Ляфонтена (Fables de la Fontaine, édit. Lemerre, т. I, ст. 41—45).

ний, яких іржане було чути аж у Вавилоні, і кота, що протягом одної ночи відбував подорож із Асирії до Єгипту, туди й назад. На нещасте оповідане неповне: Сахнунрі вийшов із сеї проби цілий та здоров, а Апопі, попавши ся у власну лапку, мусїв зректи ся бога Сутху і приняти культ Амона-Ра. Дуже можливо, що він не підчинив ся законови, який сам предложив, і виповів свойому щасливому супірникови війну[1]).

Раз розпочата війна тягла ся без перерви звиш сто літ. Тіуаа І. оголосив себе королем і оснував сїмнацяту династію (діосполїтанську). Єгипетські князї стали по його боцї і злучили свої війська з його армією. Вони звільна прогнали Пастухів із становищ, які ті займали в Середнїм Єгиптї, і виперли їх під Мемфіс. По завзятій боротьбі один король, якого Манетон називає Алїсфраґмутозісом, освободив се місто; варвари, прогнані з західної части Дельти, зібрали ся в своїм таборі Гауару. Вони боронили ся ще довго не зважаючи на зусиля Тебанцїв. Сакнунрі III Тіуакен, Камозіс і їх вазалї розбивали свої сили о кріпость пастухів. Амозіс І., наступник Камозіса, був зручнїйший; в пятім роцї панованя йому удало ся здобути Гауару. Останки розбитої армії подали ся до Сирії, де Єгиптяни переслїдували їх і по шестилїтній боротьбі поконали їх у їх останнїх укріпленях близь Шаругани[2]). По більше як ші-

[1]) G. Maspero, Études égyptiennes, т. I, ст. 195-216: Les Contes populaires de l'Ancienne Égypte, ст. 185—195. Я не брав у рахубу короля Нубіті, Омбіта, про якого говорить один напис у Танїсї (Mariette, Les Stéle de l'an 400) і якого всї египтольоги зробили королем-пастухом; я вказав на иньшім місцї, що вважаю сей уступ натяком на бога Тифона, який в часї божеських династій мав бути володарем Єгипту (пор. Revue critique 1880, т. I. ст. 467).

[2]) Правдоподібно місто Шарухен, у племени Сімеон (Кн. Ісуса Навина, XIX, 6). Пояснене сеї останньої части війни вдячуємо Пілеви (Piehl у Proceedings Товариства для біблїйної археольоґії т. XV, ст. 258).

стьох віках чужого панованя Єгипет був вільний від катаракт аж до Середземного моря[1]).

Війна за незалежність трівала звиш сто пятьдесять літ, здезорґанїзувала цїлковито край і покрила землю руїнами; Амозіс найперше мусїв заняти ся упорядкованем адмінїстрациї. Дрібних князїв, які запомагали його в війнї, поробив дїдичними ґубернаторами номів; для потїхи лишив їм королївські почести і титули, які богато з них присвоювали собі і які носили до смерти[2]). Нубія не перестала нїколи належати до Єгипту, принаймнї номінально; одначе її володарі не могли зважити ся узнати від разу безпосередню власть фараонів. Коли Амозіс був іще в Азиї, племена Хонтонофрі напали на Єгипет і вдерли ся аж у ном Тентоа; їх побили з великими стратами, так що вони вернули назад до своїх занять; одначе їх наїзд не лишив ся для краю без наслїдків. Февдальні князї глядїли неспокійно на сей наглий зріст могучости короля Теб; вони не на те прогнали Пастухів, аби рівний їм король накинув на них ярмо неволї. На півднї вибухло повстане, а князь Тіті-ану довший час наносив

---

[1]) Для пізнаня сеї епохи пор. Lepsius, Chronologie; Brugsch, A History of Egypt under the Pharaons, т. I, ст. 198 і д.; Maspero, Revue critique, 1870 ст. 116 і Une Enquête judiciaire á Thebes ст. 71—81; Erman, Zur Chronologie der Hyksos у Zeitschrift, 1888; L. Stern, Die Hyksos у Deutsche Revue т. VII. Шаба в спеціяльній книзї зібрав майже все, що знаємо про Пастухів (Chabas, Les Pasteurs en Égypte, Amsterdam, 1868, in 4⁰); П. дi Кара двацять лїт пізнїйше заговорив знов про сей предмет, див. P. di Cara, Gli Hyksôs o Re Pastori di Egitto.

[2]) Birch, Le Papyrus Abboth, ст. 175 b. Найславнїйші з тих королїв, ті що панували в Нехабітї, не прибирали картушів; їх гроби рівняють ся що до тонкости рисунка з найкращими гробами в Бені-Гассанї. Иньші знані із малих памятників або з лїст захованих у гробах слуг тебанського кладовища (Lepsius, Denk., III, таб. 2).

страти королївським фльотам[1]). Коли його поборено і увязнено, разом з ним щез останнїй опір; Амозіс міг на будуче віддати ся мирним працям. Королї попереднїх династій, над силу ослаблені або безрадні, занехали дальшу будову храмів у Тебах, розпочату їх предками з дванацятої і тринацятої династії; він направив сьвятиню Амона і побудував богато иньших меньше важних релїґїйних будівель[1]). Мемфіс, о який Єгиптяни і Пастухи довший час провадили з собою війни, потерпів немало, а його храми лежали в руїнах; у двацять другім роцї свого пановання Амозіс відчинив на ново з великою парадою старинні каменоломи в Тура і розпочав відбудоване храма Фта[3]). Певна річ, военні вязнї з війни Пастухів і Нубійців були призначені до робіт; з ручних робітників, якими були за Апопі, Єгиптяни стали ся надзирателями, а Азіяти ломали камінє та виробляли цеглу так як перед наїздом. Манетон оповідає, що король, хотячи скараскати ся останків розбитої армії, згодив ся на капітуляцію, по якій вони відійшли до Сирії[4]). Більшість нації, осїла між пустинею і східними відногами Нїлю, воліла приняти невільництво на богатій землї Єгипту, нїж свободу, яку давала їй еміґрація. Пастухи, а разом з ними жидівські та сирийські племена, яких вони приняли у себе, лишили ся на ґрунтї, одначе не як властителї. Їх ошанцьований табор Гауару був знищений. Кріпость Зару зміцнено, аби держати їх у карбах і аби була передньою сторожею для Єгипту проти зачіпного повороту

---

[1]) Lepsius, Auswahl, т. XIV і Denkm., III, 37, l. 17-22, написи Амозіса сі Абіна.

[2]) E. de Rougé, Étude sur les monuments du massif de Karnak, в Mélanges d'archéologie égyptienne, т. I

[3]) Lepsius, Denkm., III. таб. 71; пор. Brugsch, Zeitschrift 1867, ст. 89—94.

[4]) Манетон, вид. Унґера, ст. 150—161.

азийських населень. Таніс, столицю Апопі, яко місто вороже полишено в тім стані знищеня, до якого допровадила його війна; за кілька віків воно щезло зовсїм з історії[1]).

Амозіс I. освободитель лишив ся на все у Єгиптян у великій пошанї; вони оголосили його богом і основателем нової, вісїмнацятої династії[2]). Він мав права до корони титулом своєї жінки Нофрітарі, дочки короля Камозіса, і королеви Аготпу I-ої[3]); вона мала участь у божеських почестях, які віддавано йому, а навіть виперла його в почитаню вірних[4]). Їх син Аменотес I. (Амангатпу[5]) не відступив анї на крок від батьківської полїтики. Ми не знаємо, які були його завойованя на півночи, одначе на півдні він розширив границї своєї держави. Ряд щасливих походів запровадив єгипетські війська в само серце

[1]) Mariette, Notice de monuments, ст. 272—273.

[2]) Саркофаґ і тїло короля, його жінки Нофрітарі, одного з їх синів і одної їх дочки, які померли в пізнім віцї, а також кількох князїв та княгинь із їх родини відкрито в 1881 в криївцї Деір-ель-Багарі, і нинї переховують ся в каірськім музею (Maspero, Guide du Visiteur au Musée du Caire, ст. 317 і д.)

[3]) Нофрітарі іноді зображувано з чорним лицем (Champollion, Notices т. I, ст. 520—525, 846 і ст. 534) і звідси то заключали, що вона була дочкою муринського князя, з якою мав одружити ся Амозіс, аби запевнити собі союзника против Пастухів. Одначе сей чорний колїр, впрочім досить рідкий, і який іноді міняеть ся з блакитним у гробі Кази в Деір-ель-Медіне (пор. Wiedermann, Aegyptische Geschichte, т. I, ст. 315) наданий королевій в її ролї богинї і має тільки мітольоґічне значінє.

[4]) Maspero, Rapport sur une mission en Italie в Recueil, т. III, ст. 109 -110 і т. и.

[5]) Форма Аменофіс, загально принята, се грецька транскріпція імени Аменемопіт; грецька транскріпція імени Амангатпу, Аменготпу буде Аменотес (Maspero, Notes sur quelques points de grammaire et d'histoire в Zeitschrift, 1882, ст. 128—129).

Етіопії і довершив її підбою[1]). На будуче фараони не потребували провадити нїяких серіознїйших війн на півднї; їм вистарчало кілька раптовних рабівничих нападів, аби удержати пустинні племена в напів-послусї і заосмотрити Теби в відповідне число чорних невільників. Єгипетська цівілїзація відзискала, а навіть перейшла на сей бік терен, який видер їй наїзд від часу чотирнацятої династії; вона посувала ся горі Нїлем аж до Напати, а може й ще дальше. Кольонїсти осїли ся на стало на обох берегах ріки, а міста і храми підіймали ся скрізь, де на се позволяла природа терену; мова, звичаї і культ Тебанців закорінили ся міцно між першою і четвертою катарактою[2]). Єгипет дїйсно покрив долину Нїлю від рівнин Сеннаару аж до побережа Дельти.

Одначе війни за незалежність і походи, які по них наступили, розбудили в народї войовничого духа, а в князях замилуване до підбоїв. Наслїдком реакції проти брутального гноблення, яке Єгипет терпів стільки віків, його обхопила сила експанзії, як іще нїколи, і він почув потребу також гнобити. На півднї кольонїзація була закінчена, але на сходї, в тих азийських околицях, де жовнїри першої тебанської держави ледво зачіпили о беріг, можна було доконати подвигів заразом корисних та славних. Єгипетські леґіони важко посували ся дорогами Азії, які протерли для них останки Пастухів; вони не забули їх. Від тодї від жерел блакитного Нїлю аж до жерел

---

[1]) Lepsius, Auswahl, т. XIV і Denkm., III 87. l. 23—25 про напис Амозіса-сі-Абіна. Деревляний стовп туринського музеи має походити від Мерое (Gazzera, Descrizione dei Monumenti Egizii, таб. 1, 8) і сьвідчити про те, що Аменотес I. провадив війну також і в тій околиції.

[1]) Lepsius, Ueber die widderköpfigen Götter Ammon und Chnumis в Zeitschrift, 1877, ст. 8 і д.

Евфрату по всїй Етіопії і Сирії вела ся неустанна війна та рабунки. Одного дня довідували ся в Тебах про погром суданських Неґрів; празничний прихід князя краю Куш, його добичі та його жовнїрів, фантастичні процесії ведених на поводах жираф і павіянів, освоєних пантер та леопардів тягли ся без кінця здовж улиць. На другий день дізнавали ся про побіду віднесену на заході від Дельти над Лїбійцями і їх союзниками; варвари півночи, прибрані в дивовижні шоломи або шапки зі смуха дикого зьвіря, якого шкіра спадала їм на рамена, розкривали перед очима Єгипян своє велике, біле тїло, украшене малюнками і татуованєм. Потім про побіду над Рутону та здобутє кріпости, торговельного сирийського складу. І знов при звуках труб та бубнів розпочинала ся дефіляда; тріюмфальний похід фараона витали скрізь радісні окрики юрби та сьпіви жерцїв. Був се час раптовних фортун: син феляга йшов на війну як простий жовнїр, а вертав ґенералом. Треба було пятьох віків війни, аби заспокоїти войовничий запал Єгиптян. Навал Пастухів на Єгипет і Єгипта на Азію, такий був наслїдок наїзду, що знищив першу хальдейську державу. Зі вступленєм Єгиптян до Сирії в житю старинних народів починаєть ся нова епоха; історія ізольованих народів кінчить ся, а зачинаєть ся історія всесьвітна.

XV. династія.

На Дельтї І-ша династія Пастухів.	В Горішнїм Єгипті. Династія тебанська.
I. Шаляті *Σάλατις, Σαΐτης.*	. . . .
II. . . . . . *Βνῶν.*	. . . .
III. Ап . . . *Ἀπαχνάν.*	. . . .
IV. Апопі I. *Ἄφωφις, Ἄφωβις.*	. . . .
V. . . . . . *Σταάν* або *Σάννὰς.*	. . . .
VI. . . . . . *Ἀσσήθ, Ἄσσης.*	. . . .

XVI. династія.

II-га династія Пастухів над цілим Єгиптом.

I. Сузірнїрі Хаянї.
II. Апопі II. Аусіррі.

. . . .

XVII. династія.

Ш-тя династія Пастухів 43 королї (?)	43 королїв тебанських.
I. Апопі Ш. Акнунрі.	I. Тіуаа I. Сакнунрі I.
. . . .	II. Тіуаа II. Сакнунрі II.
. . . .	. . . .
. . . .	? (*῾Αλισφραγμούθωσις*).
. . . .	? (*Τέθμωσις*).
. . . .	? . . . .
. . . .	? Санахтурі.
. . . .	? Готпурі.
. . . .	? Манготпурі.
. . . .	? Нубготпурі.
. . . .	? . . . .
. . . .	? Тіуакен Сакнунрі Ш.
. . . .	? Камос Уазхопіррі.




Widener Library
3 2044 079 004 966